

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

<<ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ>>

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ο Αντιβενιζελικός Εξτρεμισμός: το παράδειγμα των Επιστράτων (1916-1922).

Νικόλαος Λεων. Αντωνάκος

ΑΜ: 1121Μ001

Αθήνα, 2023.

Διμελής επιτροπή:

Παπαδημητρίου Δέσποινα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα).

Μπογιατζής Βασίλειος, ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου.

Copyright © Νικόλαος Αντωνάκος, 2023.

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στην μνήμη του πατέρα μου που έφυγε νωρίς.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....5

Εισαγωγή.....6-9

Κεφάλαιο πρώτο. Οι Βαλκανικοί και η έναρξη του Μεγάλου Πολέμου ως περίοδος εκκόλαψης των Επιστράτων...11-18

1.Α. Η σφυρηλάτηση μιας κοινής ταυτότητας κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους.....11

1.Β. Το διακύβευμα εξόδου στην νέα σύρραξη.....11-12

1.Γ. Η δημιουργία των συλλόγων των Επιστράτων.....12-15

1.Δ. Η έναρξη της δράσης και η κλιμάκωση.....15

1.Δ.α. Η αρχή (Αύγουστος-Νοέμβριος 1916).....15-16

1.Δ.β. Η κορύφωση, τα Νοεμβριανά και το Ανάθεμα.....16-18

1.Ε. Η διάσπαση, η διάλυση και η παρανομία.....18

Κεφάλαιο δεύτερο. Διεθνικότητα, προσωπολατρία και αντιπολεμικός χαρακτήρας...19-33

2.1. Η διεθνική διάσταση των Επιστράτων.....19-20

2.1.α. Ήταν οι Επίστρατοι πρωτοφασιστικό κίνημα; 20-21

2.1.β. Ο Επιστρατισμός ως πτυχή ενός παγκόσμιου φαινομένου.....21-23

2.2. Οι Επίστρατοι και ο Κωνσταντίνος Α΄.....23-25

2.2.α. Ο λόγος των Επιστράτων για τον Κωνσταντίνο.....25-30

2.3. Ο αντιπολεμικός χαρακτήρας των Επιστράτων.....30

2.3.α. Η διεθνικότητα του Αντιπολεμικού κινήματος.....30-31

2.3.β. Ο Αντιπολεμικός λόγος των Επιστράτων.....31-32

2.3.γ. Προδρομικοί παλαιοί Πολεμιστές.....32-33

Κεφάλαιο τρίτο. Η πρόσληψη των Επιστράτων από τους μεγάλους αντιπάλους του Διχασμού....34-61

3.1. Οι αντιδράσεις της πρώτης περιόδου από τον βενιζελικό τύπο.....34-36

3.2. Η μεταγενέστερη πρόσληψη.....37

3.2.α. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος.....37-38

3.2.β. Η Πηνελόπη Δέλτα.....38-39

3.2.γ. Ο Γεώργιος Βεντήρης.....39-41

3.2.δ. Οι δίκες των Επιστράτων....41-42

3.2.ε. Οι κινηματίες της Εθνικής Άμυνας για τους Επιστράτους.....42-45

3.2.ζ. Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος....45-46

3.2.η. Η ερευνητική δημοσιογραφία του Χριστόδουλου Χουρμούζιου.....46-49

3.2.θ. Ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης.....49-50

3.3. Η πρόσληψη των Επιστράτων από τους Αντιβενιζελικούς....50

3.3.α. Ο Ιωάννης Μεταξάς.....50-53

3.3.β. Ο Φίλιππος Δραγούμης.....53-55

3.3.γ. Ο Βίκτωρας Δούσμανης.....55-56

3.3.δ. Ο Παναγιώτης Παναγάκος.....56-57

3.3.ε. Ο Γεώργιος Στρέιτ.....57-58

3.3.ζ. Ο Νικόλαος Γερακάρης.....59-61

Κεφάλαιο τέταρτο. Οι ιδεολογικοί άξονες αντίθεσης του επιστρατικού εξτρεμισμού....62-78

4.1. Οι Επίστρατοι και η Μεγάλη Ιδέα.....62

4.2. Η Μεγάλη Ιδέα των αντιπάλων του Διχασμού.....62-63

4.3. Η υπονόμηση της Μεγάλης Ιδέας από τους Επιστράτους.....63-70

4.4. Ο Αντιδυτικισμός των Επιστράτων.....70

4.4.α. Ο Βενιζελικός Φιλελευθερισμός.....	70-72
4.4.β. Ο Αντιδυτικός αντιπολιτευτικός λόγος των Επιστράτων.....	72-78
Κεφάλαιο πέμπτο. Οι Επίστρατοι και η δημόσια ιστορία.....	79-89
5.1. Οι Επίστρατοι στον δημόσιο λόγο της Άκρας Δεξιάς.....	80-83
5.2. Οι Επίστρατοι στον δημόσιο λόγο της σύγχρονης Αριστεράς.....	83-87
5.3. Οι άλλες προσλήψεις.....	87-89
Επίλογος και Συμπεράσματα.....	90-94
Βιβλιογραφία.....	95-99

Περίληψη.

Οι Επίστρατοι του 1916 με την πολυποίκιλη δράση τους κατά τα έτη 1916-1922 υπήρξαν αναμφίβολα η εξτρεμιστική συνιστώσα του Αντιβενιζελικού πολιτικού χώρου κατά την διάρκεια του Εθνικού Διχασμού. Αμφισβήτησαν δυναμικά και μαζικά την πολιτική του Κόμματος των Φιλελευθέρων υπερασπιζόμενοι την ουδετερότητα την Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Υπήρξαν επίσης φορείς ενός πολιτικού εξτρεμισμού πρωτοφανούς λαϊκής αποδοχής, φαινομένου πρωτόγνωρου έως τότε στην νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία. Η παρούσα εργασία επιχειρεί να εξετάσει όλες τις πτυχές αυτού του εξτρεμισμού, οι οποίες υφαίνονται μέσα από επιμέρους πεδία μελέτης μέσω της διεθνικής διάστασης, της προσωπολατρίας απέναντι στον βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄ και του κατά βάθος αντιπολεμικού χαρακτήρα του ΠΣΕ, την υποδοχή που επιφύλαξε στους Επιστράτους ο φιλικός και ο αντίπαλος τύπος, και την μεταγενέστερη επινόηση ή απόκρυψη ή ηρωοποίηση αυτού του εξτρεμισμού μέσα από τους λόγους των μεγάλων αντιπάλων του Διχασμού. Εξετάζονται επίσης οι αντιθετικές ιδεολογικές κατευθύνσεις του επιστρατισμού, καθώς και η μετεξέλιξη του ΠΣΕ (Πανελλήνιος Σύλλογος Εφέδρων) σε ΛΠΣ (Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι) που οδήγησε στην ενσωμάτωση του στο μεσοπολεμικό κοινοβουλευτικό σύστημα. Τέλος, ερευνάται η θέση την οποία κατέχουν οι Επίστρατοι στην σύγχρονη Δημόσια Ιστορία.

Λέξεις-Κλειδιά.

Επίστρατοι, Εθνικός Διχασμός, Αντιβενιζελικός εξτρεμισμός.

Abstract

The antivenizelian extremism: the case of the Reservist (1916-1922).

The Reservist of 1916 – along with their multifaceted action between 1916-1922 – were undoubtedly the most extremist component of the Anti-Venizelist political space during the period of National Schism. They vigorously and massively challenged the Liberal Party's position by defending the neutrality of Greece in the First World War. They were the representatives of a political extremist of unparalleled popular acceptance, a phenomenon unprecedented until then in recent and modern Greek history. The present work attempts to examine all aspects of this extremism, which are interwoven through individual fields of study, namely, the international dimension, the personal cult towards King Constantine I and the Panhellenic Association of Reservists profound anti-war stance, the reception reserved by the friendly and opposing press, as well as the subsequent invention, concealment or heroization of this extremism via the discourses articulated by the great opponents of the National Schism. The dissertation also studies the contrasting ideological orientations of the conscription as well as the evolution of the Panhellenic Association of Reservists into the People's Political Association, which eventually led to its integration into the Interwar parliamentary system. Finally, the dissertation also examines the place given to the case of Reservists in modern Public History.

Key-Words.

Reservists, National Schism, Antivenilist extremism.

Εισαγωγή

Η πρώτη περίοδος του Εθνικού Διχασμού, δηλαδή το διάστημα από το 1915 έως το 1917, χαρακτηρίζεται από ιστοριογραφική-επιστημονική πενία σε σύγκριση με την επιστημονική ιστορική παραγωγή άλλων περιόδων, κυρίως των όσων ακολούθησαν του πρώτου Διχασμού και αποτελούν ουσιαστικά συνέχεια και παραγωγό του. Η Μικρασιατική Καταστροφή, τα επακόλουθα της και σχεδόν όλες οι πτυχές του ελληνικού Μεσοπολέμου έχουν ερευνηθεί συστηματικά από την επιστημονική ιστορία, δίχως να υπολογίζονται τα σχετικά πονήματα που εντάσσονται στο φάσμα της Δημόσιας Ιστορίας. Η δεκαετία του 1940, που σηματοδότησε το τέλος και του Μεσοπολέμου και του Διχασμού, είναι σχεδόν κορεσμένη από ερευνητική άποψη. Ίσως η φτώχια αυτή ιστοριογραφική παραγωγή για την Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο να οφείλεται στο ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες οι ιστορικοί ασχολήθηκαν με πιο κοντινές στους ίδιους περιόδους όσον αφορά τον ελληνικό 20ο αιώνα ή ακολούθησαν ιστοριογραφικές τάσεις προς ερμηνεία των περιόδων που απασχόλησαν την κοινή γνώμη. Κατεξοχήν τέτοιο παράδειγμα είναι η ιστορία των χρόνων 1940-1949, η μετεμφυλιακή εποχή, η Δικτατορία των Συνταγματαρχών και η Μεταπολίτευση.

Οι ολιγάριθμες ωστόσο επιστημονικές συμβολές για τον Διχασμό και τον ελληνικό Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο είναι σημαντικές. Αυτές είναι τα έργα Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918 και το Ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο του Γεωργίου Λεονταρίτη, η διδακτορική διατριβή της Δέσποινας Παπαδημητρίου Ο Τύπος και ο Διχασμός, το 1915 Ο Εθνικός Διχασμός του Γιώργου Μαυρογορδάτου, το Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού (1915-1922) του Σωτήρη Ριζά, Τα Νοεμβριανά του 1916 μέσα από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων του Γιάννη Μουρέλου, τα βιβλία Μεταξύ Επανάστασης και Μεταρρύθμισης: Ελευθέριος Βενιζέλος και αστικός εκσυγχρονισμός (1909-1922) και Η Σιδηρά Δεκαετία οι εθνικοί πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922) του Σπύρου Πλουμίδα, και Οι Αργυρώνητοι: Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο του Στράτου Δορδανά.

Ακόμα μεγαλύτερη ιστοριογραφική πενία υφίστανται όσον αφορά τους Επιστράτους, την πρώτη πολιτική μαζική οργάνωση στην νεότερη ελληνική ιστορία. Με μόλις ένα επιστημονικό βιβλίο, το Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση: Οι Επίστρατοι του 1916 του Γιώργου Μαυρογορδάτου, ο επιστρατισμός είναι ένα θέμα αγνοημένο, παρότι πρόκειται για ένα φαινόμενο πρωτοφανούς μαζικότητας που έλαβε σχεδόν πανελλήνιες διαστάσεις. Θέμα λοιπόν της παρούσας εργασίας είναι ο Αντιβενιζελικός εξτρεμισμός όπως αυτός εκφράστηκε μέσω του παραδείγματος των Επιστράτων, και κύρια στόχευση αυτής να φωτίσει άγνωστες όψεις του μαζικού αυτού κινήματος, να αναλύσει επιμέρους ιδεολογικές, κοινωνικές, διεθνικές διαστάσεις, καθώς και μεταγενέστερες επιδράσεις αυτού του φαινομένου, με σύγχρονα μεθοδολογικά εργαλεία, όπως είναι η διεθνικότητα και η ανάλυση λόγου. Τέλος, η εργασία αυτή αποτελεί συμβολή και συμπλήρωση στο μικρό ακόμα επιστημονικό ψηφιδωτό του Εθνικού Διχασμού και του ελληνικού Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα δεν περιορίζονται στην δράση και την ανάπτυξη του ΠΣΕ, αλλά επεκτείνονται στις ιδεολογικές αντιθέσεις, στον αντιπολεμικό χαρακτήρα, στην προσωπολατρία, στις προσλήψεις αντιπάλων και συμμάχων, την θέση στον δημόσιο λόγο που έχουν οι Επίστρατοι ως εξτρεμιστές και ως η ριζοσπαστικότερη συνιστώσα του πρώιμου Αντιβενιζελισμού.

Επειδή πρόκειται για ένα ερευνητικό θέμα στο οποίο δεν μπορεί να εφαρμοστεί μια αποκλειστική μεθοδολογική γραμμή λόγω σπανιότητας πρωτογενούς υλικού και μαρτυριών¹, η μεθοδολογία της έρευνας και της συγγραφής είναι εκλεκτική και συνδυαστική. Ορισμένα κεφάλαια μάλιστα έχουν την δική τους αυτόνομη μεθοδολογία για την καλύτερη ερμηνεία τους.

¹ Για παράδειγμα, εάν υπήρχαν ζώντες αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων και αρκετό υλικό όπως π.χ. εκτενέστερα αρχεία εφημερίδων από τα ήδη υπάρχοντα που αφορούν μια συγκεκριμένη περιοχή θα μπορούσε να γίνει μια έρευνα τοπικής ιστορίας.

Χρησιμοποιήθηκαν συνδυαστικά η ανάλυση λόγου, η συγκριτική ανάλυση λόγου, η διεθνική διάσταση της ιστορίας, η δημόσια ιστορία, και, σε ορισμένα σημεία, η απλή περιγραφική εξιστόρηση.

Η περιοδολόγηση του κύριου σώματος της εργασίας περιλαμβάνει την περίοδο 1915-1922, με την μεγαλύτερη πυκνότητα να αφορά το χρονικό διάστημα 1916-1917. Οι προγενέστερες και μεταγενέστερες χρονικές αναφορές αποσκοπούν στην καλύτερη κατανόηση των πραγμάτων. Για λόγους επιστημονικής και πραγματολογικής ορθότητας, πέραν των Επιστράτων, οι αντίπαλοι του Διχασμού θα αποκαλούνται Βενιζελικοί ή Φιλελεύθεροι και Αντιβενιζελικοί, όχι βασιλικοί και αντιβασιλικοί όπως συχνά γίνεται, διότι πολύ απλά κατά την εξεταζόμενη περίοδο όλοι σχεδόν ήταν βασιλόφρονες.

Η εργασία χωρίζεται σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο έχει αφηγηματικό χαρακτήρα και αποσκοπεί στο να εισαγάγει τον αναγνώστη στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής, ώστε να γίνουν κατανοητά και τα υπόλοιπα κεφάλαια. Περιλαμβάνει τις απαρχές των Επιστράτων ήδη από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων, το διακύβευα εξόδου ή όχι της χώρας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο που οδήγησε στον Διχασμό, το χρονικό της δημιουργίας των Επιστρατικών Συλλόγων, την έναρξη της δράσης και της κλιμάκωσης αυτής, όπως και του κορυφαίου γεγονότος που αποτέλεσαν τα Νοεμβριανά. Το πρώτο κεφάλαιο κλείνει με την παράθεση των όσων έγιναν από την επίσημη διάλυση των Συνδέσμων το 1917 μέχρι το 1922.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται τρεις αλληλένδετες διαστάσεις των Επιστράτων, όχι ιδιαίτερα γνωστές ή ανεπαρκώς μελετημένες από την υπάρχουσα ιστοριογραφία. Αυτές είναι οι διεθνικές διαστάσεις του κινήματος τους, η προσωπολατρία που ανέπτυξαν για το πρόσωπο του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄, και ο κατά βάθος αντιπολεμικός χαρακτήρας τους. Η διεθνικότητα ωστόσο παραμένει ο κύριος θεματικός άξονας της συγκεκριμένης ενότητας διότι ουσιαστικά εμπεριέχει τις άλλες δυο διαστάσεις. Στο πλαίσιο πάντα αυτής της διεθνικής διάστασης εξετάζεται εάν και κατά πόσο η πολιτική ιδεολογία και οργάνωση των επιστρατικών συλλόγων ήταν ένας πρωτοφασισμός προδρομικός αλλά ατελής, καθώς και η διάσταση τους ως προδρομικοί Παλαιοί Πολεμιστές. Για την καλύτερη κατανόηση και διαφώτιση του θέματος γίνεται ανάλυση του λόγου των Επιστράτων για τον Κωνσταντίνο και για το αντιπολεμικό κήρυγμα τους.

Το τρίτο κεφάλαιο αποτελεί μια παρουσίαση, ανάλυση και σύγκριση των λόγων και της πρόσληψης των Επιστράτων που είχαν οι Βενιζελικοί και οι Αντιβενιζελικοί ως μεγάλοι αντίπαλοι του Εθνικού Διχασμού. Για πρακτικούς λόγους το κεφάλαιο είναι χωρισμένο σε δυο μέρη: στο πρώτο παρουσιάζονται οι θέσεις των Βενιζελικών σε ένα χρονικό φάσμα από το 1916 μέχρι το 1975. Η βενιζελική πρόσληψη για τους επιστράτους αποτυπώνεται τόσο σε σύγχρονα της περιόδου του Διχασμού δημοσιεύματα, όπως είναι η υποδοχή του ΠΣΕ κατά την πρώιμη δράση του από τον Βενιζελικό τύπο και τα πρακτικά από τις δίκες που έγιναν για τα Νοεμβριανά το 1919, όσο και η μεταγενέστερη πρόσληψη, όπως αυτή αποτυπώθηκε στο έργο του Γεωργίου Βεντήρη, τα ημερολόγια της Πηνελόπης Δέλτα, στα απομνημονεύματα των κινηματιών της Εθνικής Άμυνας και του Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου, στην ερευνητική δημοσιογραφία του Χουρμούζιου, στην αρθρογραφία του ίδιου του Ελευθέριου Βενιζέλου, όπως και στην αρκετά μεταγενέστερη προσέγγιση του Πολυχρόνη Ενεπεκίδη. Από την άλλη αναγράφονται προς συγκριτική μελέτη οι λόγοι των Αντιβενιζελικών για τους επιστρατους, και πιο συγκεκριμένα του Ιωάννη Μεταξά, του Βίκτωρα Δούσμανη, του Φιλίππου Δραγούμη, του Νικόλαου Γερακάρη, του Γεωργίου Στρέιτ και του Παναγιώτη Παναγάκου. Ο λόγος των Αντιβενιζελικών είναι αποσπασματικός, ενώ σε σύγκριση με τον αντίστοιχο βενιζελικό ελλιπής, πλην του Μεταξά. Γενικότερα ελλιπής σε σύγκριση με το βενιζελικό σώμα κειμένων ήταν η αντιβενιζελική ιστοριογραφία για τον Εθνικό Διχασμό.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται οι ιδεολογικοί άξονες αντίθεσης του επιστρατικού εξτρεμισμού. Πρόκειται για ιδεολογικούς άξονες που τα μέλη του ΠΣΕ πρόταξαν προκειμένου να προσδώσουν μορφή και περιεχόμενο στην ιδεολογία τους. Και αυτοί είναι η Μεγάλη Ιδέα, κύρια πολιτική του ελληνικού κράτους από καταβολής του, με τους Επιστράτους να αντιστέκονται σθεναρά στην υλοποίησή της, ενώ στάθηκαν εχθρικά διακείμενοι απέναντι στα κοινωνικά της υποκείμενα. Ο άλλος άξονας είναι ο αντιδυτικισμός όπως αυτός εκφράστηκε μέσω της αντίθεσης των Εφένδρων απέναντι στον δυτικής προέλευσης Φιλελευθερισμό των Βενιζελικών, αλλά και

απέναντι στους ίδιους τους Δυτικούς Συμμάχους. Για να γίνει κατανοητή η συνολική εικόνα των ιδεολογικών αυτών αξόνων στο κεφάλαιο εμπεριέχεται η ανάλυση του αντιδυτικού και του αντιαλυτρωτικού λόγου των Επιστράτων εντασσόμενου στον ευρύτερο αντιβενιζελικό.

Το πέμπτο κεφάλαιο είναι το επίμετρο της εργασίας. Στοχεύει στο να ανιχνεύσει, να παρουσιάσει, να αναλύσει και να ερμηνεύσει την φτώχη παρουσία των Επιστράτων στην δημόσια ιστορία. Η παρουσία των Αντιβενιζελικών αυτών εξτρεμιστών μπορεί να είναι αγνή αλλά δεν είναι ανύπαρκτη. Εντοπίζεται κατά κύριο λόγο στην άκρα δεξιά σε όλο της το φάσμα, από τους λόγους των μελών του νεοναζιστικού κόμματος της Χρυσής Αυγής μέχρι την εθνικιστική ιστοσελίδα Μαύρος Κρίνος και το έργο του καθηγητή Δημήτρη Μιχαλόπουλου. Όπως είναι αναμενόμενο οι Επιστράτοι κατέχουν έναν ηρωικό ρόλο στο ακροδεξιό φαντασιακό. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι απρόσμενη η υποβόσκουσα συμπάθεια και η σίγουρη δικαιολόγηση που επιφυλάσσουν σε αυτούς οι αρθρογράφοι του *E* και του Ημεροδρόμου, πιστοί στο σχήμα του Κορδάτου, εστιάζοντας στον αντιπολεμικό και αντιμπεριαλιστικό χαρακτήρα τους. Ωστόσο, η θέση της σύγχρονης αριστεράς δεν είναι ενιαία, διότι ο φιλόλογος Σπύρος Αλεξίου καταδικάζει τους Επιστράτους ως φασίστες και μικροαστούς. Το κεφάλαιο συμπληρώνουν ορισμένες σκόρπιες αναφορές προερχόμενες από τον χώρο της κεντροαριστεράς μέχρι εκείνον της συντηρητικής δεξιάς.

Πέραν από την πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή βιβλιογραφία για το θέμα, μεγάλο μέρος της πρωτογενούς και δευτερογενούς έρευνας βασίστηκε στο υλικό το οποίο προέκυψε από την αποδελτίωση των εφημερίδων της εποχής κατά κύριο λόγο. Και αυτό διότι η έρευνα των εφημερίδων δια φωτίζει την διαδρομή της εκπομπής και της λήψης των γεγονότων του Διχασμού σε γενικό επίπεδο και των Επιστράτων σε ειδικό επίπεδο, την πρόσληψη από την κοινή γνώμη, τόσο την Αντιβενιζελική όσο και από την Βενιζελική, διαγράφοντας έτσι την διαμόρφωση της οργανωμένης έκφρασης των αντιπάλων παρατάξεων, ενώ αποτελεί κύρια κατεύθυνση της ιστοριογραφικής έρευνας για την συγκεκριμένη περίοδο².

Η εφημερίδα *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, ιδρυθείσα από τους Αναστάσιο και Αλέξανδρο Βυζάντιους το 1858 και διευθυνόμενη από το 1898 έως το 1918 από τον Ιωάννη Χαλκοκονδύλη, περιείχε συνολική ενημέρωση για την πολιτική, κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική, ακόμη και για την στρατιωτική ζωή στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, ενώ περιείχε στήλες αναγνωστών υπό την μορφή τηλεγραφημάτων και επιστολών. Παρά την διακηρυσσόμενη και φαινομενικά αμερόληπτη στάση της, καθώς και την παράδοση της να στέκεται κριτικά απέναντι σε κόμματα και καθεστώτα, η *Νέα Ημέρα Τεργέστης* πήρε αντιβενιζελική στάση κατά τον Διχασμό, ενώ ευθύς εξ αρχής υποστήριξε ανοιχτά τους Επιστράτους, δημοσιεύοντας μάλιστα τηλεγραφήματα και επιστολές τους, ενώ και η αρθρογραφία της συντακτικής ομάδας έπλεε στο ίδιο μήκος κύματος³.

Η εφημερίδα *Αθήναι* (περίοδος κυκλοφορίας 1902-1936) ιδρύθηκε από τον Γεώργιο Πωπ το 1903, ενώ διέθετε ποικίλη ύλη. Αρχικά είχε φιλοβενιζελικό προσανατολισμό, ενώ ένεκα πελατειακού τύπου διαφωνίας του Πωπ με τον Βενιζέλο κατά την εκδήλωση του διχασμού ωστόσο πέρασε στο αντίπαλο στρατόπεδο, γινόμενη έτσι ένα από τα πλέον σφοδρά αντιβενιζελικά δημοσιογραφικά όργανα⁴.

Η εφημερίδα *Εμπρός* (περίοδος πρώτης κυκλοφορίας που αφορά την παρούσα εργασία 1896-1930) ιδρύθηκε από τον Δημήτριο Οικ. Καλαποθάκη. Ως δημοσιογραφικό όργανο υπήρξε υποστηρικτικό απέναντι στο Νεωτερικό Κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη, ενώ διακρίνεται για την έντονη ενασχόληση του με το Εθνικό Ζήτημα ευρύτερα, και ειδικότερα για την ενεργό συμμετοχή του στον Μακεδονικό Αγώνα. Κατά τον Διχασμό αποτέλεσε μια από τις πιο εμβληματικές αντιβενιζελικές εφημερίδες, στην οποία επίσης οι Επιστράτοι έστελναν τηλεγραφήματα τους⁵.

² Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο τύπος και ο Διχασμός 1914-1917, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, Αθήνα 1990, σ. 12.

³ *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974, τόμος Γ'*, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Δεκέμβριος 2008, σ. 260-261.

⁴ *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974, τόμος Α'*, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Δεκέμβριος 2008, σ. 126.

⁵ *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974, τόμος Β'*, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Δεκέμβριος 2008, σ. 179-181.

Το *Σκριπ* ήταν εβδομαδιαία σατυρική εφημερίδα με ιδιοκτήτη τον Γρηγόριο Ευστρατιάδη και εκδότη τον Ευάγγελο Κουσουλάκο, που κυκλοφόρησε από το 1893 έως το 1930, και μετά ξανά το 1939 για μικρό χρονικό διάστημα. Είχε αντιβενιζελικό χαρακτήρα εξ αρχής, ενώ από το ξέσπασμα του Διχασμού και μετά έγινε ένας από τους πιο ακραιφνείς δημοσιογραφικούς φορείς της Αντιβενιζελικής προπαγάνδας. Έμεινε γνωστή και για τις καυστικές αντιβενιζελικές γελοιογραφίες που φιλοξενούσε.⁶

Η εφημερίδα *Καθημερινή* ιδρύθηκε από τον Γεώργιο Βλάχο στις 15 Σεπτεμβρίου του 1919. Ούσα δημιούργημα του διακεκριμένου αυτού αντιβενιζελικού διανοουμένου, υποστήριξε εξ αρχής το Λαϊκό Κόμμα και τους Λαϊκούς Συλλόγους του Δημήτριου Γούναρη, ενώ φιλοξένησε και άρθρα του Ιωάννη Μεταξά για τον Διχασμό. Ιστορική εφημερίδα του ευρύτερου κεντροδεξιού πολιτικού χώρου, κυκλοφορεί μέχρι σήμερα με ορισμένες διακοπές στην μακρόχρονη κυκλοφορία της.⁷

Η εφημερίδα *Εστία* ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1894 και με ορισμένες διακοπές κυκλοφορίας υπάρχει μέχρι σήμερα. Εμβληματικός διευθυντής της υπήρξε ο Κύπριος δημοσιογράφος Άδωνις Κύρου. Η εφημερίδα αυτή εξ αρχής υιοθέτησε βενιζελικές θέσεις και η κυκλοφορία της διακόπηκε από τους Επιστράτους μετά τα Νοεμβριανά. Ήταν από τα βενιζελικά φύλλα που σχολίασαν αμέσως και ποικιλοτρόπως την πρώτη δράση των Επιστράτων, ενώ φιλοξένησαν τα πρακτικά της δίκης για τα Νοεμβριανά το 1919.⁸

Η εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, περισσότερο γνωστή ως κομματικό δημοσιογραφικό όργανο του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, ιδρύθηκε αρχικά ως φιλοβενιζελική σοσιαλιστική εφημερίδα από τον Νίκο Γιαννιό στην Θεσσαλονίκη το 1916, υποστηρίζοντας το Κίνημα Εθνικής Αμύνης. Με τεράστιες χρονικά διακοπές κυκλοφορίας (από το Καθεστώς 4ης Αυγούστου το διάστημα 1936-1941, την Κατοχή από το 1941 έως το 1944, από το μετεμφυλιακό κράτος έως την μεταπολίτευση 1947-1974) κυκλοφορεί μέχρι σήμερα.⁹ Στην παρούσα εργασία αφορούν σύγχρονα δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη*.

Οι *Καιροί*, από τις πλέον ακραιφνείς Βενιζελικές Εφημερίδες, ιδρυτής και εκδότης της οποίας υπήρξε ο Πέτρος Καννελίδης, διακεκριμένος για την μαχητική δημοσιογραφική γραφή του. Οι *Καιροί* είχαν αρχικά φιλοτρικουπικό πολιτικό προσανατολισμό (εκεί άλλωστε δημοσιεύθηκε το διάσημο άρθρο “Τις πταίει” του Χαρίλαου Τρικούπη το 1874), κατόπιν υποστήριξε το Δηλιγιάννικο κόμμα και στην συνέχεια υποστήριξε τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο στο Κίνημα στο Γουδί και τελικά το Κόμμα Φιλελευθέρων. Κυκλοφόρησε, με αρκετές διακοπές στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα, από το 1872 μέχρι το 1920. Έκλεισε κατά την διάρκεια των Νοεμβριανών από τους Επιστράτους, για να ανοίξει με την επάνοδο των Φιλελευθέρων στην εξουσία. Δημοσιεύτηκαν σε αυτήν τα πρακτικά της δίκης του 1919.¹⁰

Η εφημερίδα *Πατρίς*, έχουσα έδρα το Ηράκλειο Κρήτης, με υπότιτλο Εφημερίδα των Βενιζελικών Φιλελευθέρων, κυκλοφορεί μέχρι σήμερα με ορισμένες προγενέστερες διακοπές κυκλοφορίας, σε έντυπη και ψηφιακή μορφή. Ήταν από τις Βενιζελικές εφημερίδες που υποδέχθηκαν δυσμενώς την δράση των Επιστράτων, ασκώντας την ανάλογη προπαγάνδα. Έκλεισε βιαίως και αυτή στα Νοεμβριανά, για να επανακυκλοφορήσει μετά την επάνοδο των Βενιζελικών στην εξουσία το καλοκαίρι του 1917.¹¹

Η εφημερίδα *Αμυνα* των Επιστράτων, με αναγραφόμενο έτος κυκλοφορίας το 1916, μοιάζει να είναι η επίσημη εφημερίδα των Συνδέσμων (με την Νέα Ημέρα να είναι η ανεπίσημη ή ημίεπίσημη). Ως ιδιοκτήτες της αναγράφονται οι Θ. Και Α.Δ. Δροσόπουλοι και ως διευθυντής ο Μ.

⁶ *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974, τόμος Δ΄*, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Δεκέμβριος 2008, σελ. 106.

⁷ Στο ίδιο, σ. 476-477.

⁸ Στο ίδιο, σ. 181.

⁹ *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974, τόμος Δ΄*, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Δεκέμβριος 2008, σ. 35-36.

¹⁰ *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974, τόμος Β΄*, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Δεκέμβριος 2008, σ. 484-485.

¹¹ *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974, τόμος Γ΄*, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Δεκέμβριος 2008, σ. 466.

Π. Παπαστρατηγάκης. Πρέπει να ήταν δημοσιογραφικό όργανο των Επιστράτων της Αττικής, εάν ληφθεί υπόψιν η κυκλοφορία της Φωνής των Επιστράτων στην Πάτρα¹².

¹² Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Νοέμβριος 1996, σ. 25.

Κεφάλαιο 1: Οι Βαλκανικοί και η έναρξη του Μεγάλου Πολέμου ως περίοδος εκκόλαψης των Επιστράτων

1.A: Η σφυρηλάτηση μιας κοινής ταυτότητας κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Η διαμόρφωση της κοινής ταυτότητας των ανθρώπων που μετέπειτα έγιναν μέλη των Συνδέσμων των Εφέδρων ή Επιστράτων, σε πρωτόλεια και προδρομική μορφή, πρέπει να αναζητηθεί και μπορεί να απαντηθεί κατά την διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων του 1912-1913, προδρομικές συρράξεις από τεχνολογική, στρατολογική και τακτική οπτική γωνία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου σε βαλκανικό αλλά και ευρωπαϊκό επίπεδο¹³, μέσω των οποίων η Ελλάδα, πέραν του γεγονότος ότι απέκτησε περαιτέρω εδαφική (άρα και πολιτική) επικράτεια, εισήλθε στην λεγόμενη Μακρά Πολεμική Δεκαετία του 1912-1922¹⁴.

Οι μετέπειτα Επίστρατοι, στο σύνολο τους σχεδόν Παλαιοελλαδίτες, πολέμησαν και δοκιμάστηκαν σκληρά στις κακουχίες του πολέμου από κοινού, και η πολεμική αυτή εμπειρία συνέβαλε στην μετέπειτα φαντασιακή συσπείρωση τους γύρω από το πρόσωπο του τότε διαδόχου και αρχιστράτηγού του Ελληνικού Στρατού, και μετέπειτα βασιλιά Κωνσταντίνου Α', καθώς και στην αντίθεση τους και την αποστροφή τους απέναντι στο ενδεχόμενο εξόδου της χώρας σε μια νέα, μεγαλύτερης κλίμακας αυτή τη φορά, σύρραξη. Άλλωστε, πρόδρομος των Συνδέσμων Επιστράτων μπορεί να θεωρηθεί, αν και με άλλη αφετηρία, ο Σύνδεσμος Εφέδρων Υπαξιωματικών του 1913.¹⁵

1.B: Το διακύβευμα της εξόδου στην νέα σύρραξη.

Εναρκτήριοι πράξη του Εθνικού Διχασμού αποτέλεσε το διακύβευμα της συμμετοχής ή της ουδετερότητας της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο που ξέσπασε το Καλοκαίρι του 1914 και σύντομα εξαπλώθηκε ανά την ήπειρο και εκτός αυτής. Η ρήξη μεταξύ του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου Α' είχε γίνει εμφανής από την επαύριον των Βαλκανικών Πολέμων, διότι με την άνοδο του Κωνσταντίνου στον θρόνο συσπειρώθηκαν γύρω του οι πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου, αυτό το ετερόκλητο φάσμα των λεγομένων Αντιβενιζελικών ή Παλαιοκομματικών, οι οποίοι αποσκοπούσαν να ανατρέψουν ή έστω να αμφισβητήσουν και να αναθεωρήσουν την μετά του Κινήματος στο Γουδί του 1909 κατάσταση¹⁶, που ουσιαστικά έφερε τον Βενιζέλο και το κόμμα του των Φιλελευθέρων στην εξουσία, απειλώντας την μέχρι τότε εδραιωμένη εξουσία τους.

Ήδη από τον Αύγουστο του 1914 οι Φιλελεύθεροι και ο Βενιζέλος δήλωναν πρόθυμοι να εξέλθει η Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ ή Εγκάρδιας Συνεννόησης, προκειμένου να εκπληρωθούν οι εθνικές διεκδικήσεις της Μεγάλης Ιδέας και το αλυτρωτικό πρόγραμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο περιελάμβανε τόσο την αφομοίωση των Νέων Χωρών¹⁷, που αποκτήθηκαν κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, αλλά κυρίως, η ενσωμάτωση της Μικράς Ασίας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και η ένταξη στην Ελλάδα των αλύτρωτων ελληνορθόδοξων

¹³ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Η <<Σιδηρά>> Δεκαετία. Οι Εθνικοί Πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, εκδόσεις Μίνωας Ιανουάριος 2022, σ. 28-29.

¹⁴ Νίκος Βαφέας, *Από τον Λιποτάκτη στον Αντάρτη. Η <<στάσις των ανυπότακτων>> στην δυτική Κρήτη (1921-1922)*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια Μάιος 2022, σ. 21.

¹⁵ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 49.

¹⁶ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 35.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 35-36.

πληθυσμών της Μικράς Ασίας¹⁸. Η απόφαση αυτή των Βενιζελικών, πέραν του ότι συνάντησε την αμφίσημη στάση των Δυνάμεων της Αντάντ, καθότι η Βουλγαρία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είχαν εξέλθει στον πόλεμο ακόμη, συνάντησε τις αντιρρήσεις του Κωνσταντίνου και του Αντιβενιζελικού χώρου. Πέραν τούτου, οι Φιλελεύθεροι και ο Βενιζέλος προσωπικά έδειχναν ανυπομονησία ως προς την επιλογή στρατοπέδου και της εξόδου στον πόλεμο, μην υπολογίζοντας τυχόν ανατροπή του σκηνικού, όπως τελικά αποδείχθηκε με την ήττα των συμμαχικών δυνάμεων στην Εκστρατεία των Δαρδανελίων.

Παρά τις συνεννοήσεις μεταξύ του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου, η ρήξη ουσιαστικά πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1915, όταν τον Φεβρουάριο αυτού του έτους εκδηλώθηκε επίσημα η διαφωνία τους για την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο δια της συμμετοχής της στην συμμαχική εκστρατεία των Δαρδανελίων¹⁹, με την πρώτη παραίτηση του Βενιζέλου, και τον διορισμό της Κυβέρνησης του Δημητρίου Γούναρη από τον βασιλιά, με τον Βενιζέλο να σχηματίζει ξανά κυβέρνηση το καλοκαίρι, ενώ τον Σεπτέμβριο, με την σύγκρουση να κλιμακώνεται ύστερα από την είσοδο της Βουλγαρίας στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων και την επίθεσή της εναντίον της Σερβίας, την κήρυξη γενικής επιστράτευσης στην Ελλάδα ως συνέπεια της ελληνοσερβικής συνθήκης που προέβλεπε στρατιωτική αρωγή της Ελλάδας σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης, καθώς οι Φιλελεύθεροι κάλεσαν ουσιαστικά τα στρατεύματα της Αντάντ να αποβιβαστούν στην Μακεδονία, επιφυλάσσοντάς τους μάλιστα θερμή υποδοχή, οδήγησαν σε νέα διένεξη τον Κωνσταντίνο και τον Βενιζέλο, με τον βασιλιά να εξαναγκάζει τον Πρωθυπουργό σε νέα παραίτηση, εμμένοντας στην ουδετερότητα (κατά πολλούς ευμενή απέναντι στην Γερμανία ουδετερότητα.)²⁰

Από τον Σεπτέμβριο του 1915 έως τον Ιούνιο του 1916 μια σειρά γεγονότων οδήγησαν στην περαιτέρω διεύρυνση του χάσματος του Διχασμού και στην σταδιακή μορφοποίηση των δυο αντιμαχόμενων στρατοπέδων, καθώς και στην ουσιαστική κυοφόρηση των Επιστράτων, η οποία συντελούνταν μεταξύ των στρατευσίμων. Αυτά τα γεγονότα ήταν οι εκλογές του Δεκεμβρίου, που οδήγησαν σε Αντιβενιζελική κοινοβουλευτική πλειοψηφία, με την αποχή των Φιλελευθέρων, η παράδοση του Ρούπελ από την κυβέρνηση Σκουλούδη στον Βουλγαρικό και τον Αυτοκρατορικό Γερμανικό Στρατό προς εξευμενισμό των Κεντρικών Δυνάμεων ως ένδειξη έμπρακτης στήριξης της ουδετερότητας, και η αξίωση της Αντάντ προς την Κυβέρνηση Ζαΐμη για γενική αποστράτευση του Ελληνικού Στρατού με την περίφημη συμμαχική Διακοίνωση ή Νότα της 8ης Ιουνίου 1916²¹. Η αποστράτευση αυτή υπήρξε η γενεσιουργός πράξη της σύστασης του Πανελληνίου Συλλόγου Εφέδρων ή Επιστράτων (ΠΣΕ).

1.Γ: Η δημιουργία των συλλόγων των επιστράτων.

Η αποστράτευση καθαυτή δημιούργησε τις νομικού και πραγματολογικού χαρακτήρα προϋποθέσεις για την δημιουργία του Π.Σ.Ε. Κατά τον Γιώργο Μαυρογορδάτο, δίχως την αποστράτευση *“η ίδια η πρωτοβουλία θα ήταν παράνομη”*²². Κατά την διάρκεια της επιστράτευσης των ετών 1915-1916 είναι πιθανό, μέσω της Αντιβενιζελικής προπαγάνδα, να συντελέστηκε η άτυπη δημιουργία ενός πρωτόλειου επιστρατισμού πριν την επίσημη ίδρυση των Συλλόγων. Ο Π.Σ.Ε. ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1916, λίγες μέρες πριν την Νότα της 8ης Ιουνίου, με την συμμαχική διακοίνωση, μαζί με την αποστράτευση, να επιταχύνει και τις διαδικασίες ίδρυσης των Συνδέσμων. Παρουσιάστηκε αρχικά ως σωματείο αλληλοβοηθείας για τους απολυμένους εφέδρους

¹⁸ Στο ίδιο, σ 36-37.

¹⁹ Ο.π. σ.42-43.

²⁰ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Η <<Σιδηρά>> Δεκαετία. Οι Εθνικοί Πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, εκδόσεις Μίνωας Ιανουάριος 2022, σ.132-134.

²¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επιστράτοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 13-14.

²² Ο.π., σ. 41.

και τις οικογένειές τους και η εθνική διαπαιδαγώγηση των Ελλήνων²³, ενώ ακολούθησε κατάθεση επίσημου καταστατικού²⁴, μέρους του οποίου δημοσιεύθηκε στην *Νέα Ημέρα* στις 20 Ιουνίου 1916²⁵, δίχως ωστόσο να υπάρξει ένα συγκεκριμένο ενωτικό καταστατικό των συνδέσμων συνολικά. Η διακεκριμένη αντιβενιζελική Εφημερίδα *Νέα Ημέρα Τεργέστης* παρείχε στον Π.Σ.Ε. δημοσιογραφική υποστήριξη, εγκαινιάζοντας στις 15 Ιουνίου του 1916 την περιβόητη στήλη με τα τηλεγραφήματα που αποστέλλονταν από τους απανταχού στην Ελλάδα Συνδέσμους των Επιστράτων.

Η εξάπλωση των Επιστράτων υπήρξε αστραπιαία, με τον Μαυρογορδάτο να την χαρακτηρίζει «εντυπωσιακό και συνάμα αιγιματικό»²⁶ φαινόμενο, γεγονός που τεκμηριώνεται από την ταχεία δημιουργία των συνδέσμων σε πανελλαδική σχεδόν κλίμακα (πλην των ελεγχόμενων από τα στρατεύματα της Αντάντ περιοχών²⁷), η οποία αποτυπώθηκε από την τηλεγραφική ανταπόκριση των Επιστράτων στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα*.

Η οργάνωση των Συνδέσμων παρουσιάζει ποικιλομορφία σε οργανωτικό επίπεδο, με αυτούς που ιδρύονται να περιλαμβάνουν μια κοινότητα ή έναν δήμο, ενώ συχνό ήταν το φαινόμενο ένας σύνδεσμος να περιλαμβάνει περισσότερες από μια κοινότητες, μέχρι και ολόκληρες επαρχίες ή νομούς, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τις επαρχίες Θηβών, Πάλης και Σάμης, και του νομού της Σάμου.²⁸

Παρά την αρχική τήρηση των προσχημάτων εκ μέρους των Επιστρατικών Συλλόγων και του δημοσιογραφικού τους οργάνου (της *Νέας Ημέρας* δηλαδή), και παρά την αρχική αποστασιοποίηση τόσο από τους Βενιζελικούς όσο και από τους αντιβενιζελικούς²⁹, σύντομα οι εχθρικές διαθέσεις τους έναντι των Φιλελευθέρων έγιναν εμφανείς. Σε αυτή την εν πολλοίς αναμενόμενη στροφή συνέβαλε ο κίνδυνος ενδεχόμενης διάσπασης του Αντιβενιζελισμού στις όποιες επερχόμενες εκλογές³⁰. Έτσι λοιπόν, οι Επίστρατοι ανοιχτά πλέον άχθησαν στο επίσημο αντιβενιζελικό πολιτικό στρατόπεδο, με τον εξτρεμισμό τους να διαγράφεται πλέον σε αυτό το πρώιμο στάδιο ύπαρξης του Π.Σ.Ε., σε λεκτικό προς το παρόν επίπεδο, εναντίον των Βενιζελικών. Τηλεγράφημα δημοσιευμένο στην *Νέα Ημέρα* αναφέρει: <<Οι επίστρατοι των κοινοτήτων Λιδωρικίου, Καρούζων, Σκαλούλης, Μαλανδρίου, Βραΐλας, και Στρούζης συνελθόντες κατήρτισαν σύνδεσμος σκοπός του οποίου είναι η καταπολέμηση των ανηκόντων εις το βενιζελικό κόμμα και η καταγήφηση αυτών>>³¹. Στο φύλλο της 26/6/1916 γίνεται λόγος για δημοψήφισμα κατά του Βενιζέλου και της πολιτικής του.³² Είναι εμφανές λοιπόν ότι οι Επίστρατοι είχαν εξαρχής αντιβενιζελικό προσανατολισμό και τα μέλη των συνδέσμων δήλωναν πρόθυμα να αντιμετωπίσουν τους Φιλελεύθερους με νόμιμα και βίαια μέσα.

Η ενεργός εμπλοκή σημαντικών παραγόντων και προσωπικοτήτων του Αντιβενιζελικού κόσμου έχει τεκμηριωθεί και αποτυπωθεί σε πολλαπλές αναφορές και καταγραφές. Ένα από αυτά τα τεκμήρια είναι το γράμμα του Ιωάννη Μεταξά³³ στην σύζυγό του τον Δεκέμβριο του 1920, το οποίο αποτελεί εγγραφή στο προσωπικό του ημερολόγιο, όπου αναφέρει:

²³ Στο ίδιο, σ. 44

²⁴ Στο ίδιο, σ. 57.

²⁵ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης* 20.6.1916.

²⁶ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 48.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 51.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 57.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 46.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 47.

³¹ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης* 20.6.1916.

³² *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης* 26.6.1916.

³³ Ο Ιωάννης Μεταξάς υπήρξε στρατιωτικός-παράγωγος της προ του Κινήματος του 1909 εποχής, οφείλοντας την καριέρα του στο Στέμμα. Η θετική οπτική του λοιπόν απέναντι στους Επιστράτους, και σε οποιονδήποτε μηχανισμό που υποστήριζε τον Κωνσταντίνο (και τα συμφέροντα του ίδιου), όπως και κάθε κίνηση ανυπακοής και αντίθεσης στον Βενιζέλο είναι λογική και αναμενόμενη. Για περισσότερα βλπ.: Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του*

“Ευχαριστήθηκα για ένα πράγμα. Βρήκα τον ελληνικό λαό, δηλαδή τον μικρό κοσμάκη πολύ, πάρα πολύ ανώτερο από οτιδήποτε τον παριστάνουν οι μορφωμένες τάξεις. Ιδίως η κύρια ζύμη του, θαυμάσια ζύμη, είναι οι Επίστρατοι. Και θα είναι αιώνια δόξα μου η οργάνωσή τους. Δόξα, την οποία δεν μπορούν να μου κλέψουν, αφού μου την αναγνωρίζει η απόφαση που με καταδίκασε σε θάνατο.”³⁴

Το παραπάνω απόσπασμα, του οποίου ο λόγος καταγραφής δεν ήταν η δημοσίευση, επιβεβαιώνει ότι ο Μεταξάς είχε εμπλοκή ως προς την οργάνωση των Επιστράτων, αλλά δεν υπήρξε εμπνευστής τους, πόσο μάλλον να είχε λάβει άμεση γνώση “αυθιμερόν” της ύπαρξής τους. Υπάρχει βέβαια η πιθανότητα ο Μεταξάς διατήρησε ζωντανό τον μύθο ότι το ΓΕΣ δημιούργησε τον ΠΣΕ³⁵ προκειμένου να αποκομίσει πολιτικά οφέλη. Σε αυτό το σημείο πρέπει να διευκρινιστεί ότι η επιστολή στάλθηκε το αμέσως επόμενο διάστημα μετά την Αντιβενιζελική νίκη στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου του 1920³⁶. Επομένως, τηρουμένων της χρονικής στιγμής και της πολιτικής/ιστορικής συγκυρίας, ο Μεταξάς προφανώς εννοεί τα μέλη των λαϊκών συλλόγων, του διάδοχου σχηματισμού του Π.Σ.Ε. που ιδρύθηκαν υπογείως μετά την επιβολή του Βενιζελικού καθεστώτος (Κεφάλαιο 8), και είχαν ονομαστεί Λαϊκοί Σύλλογοι του Δημητρίου Γούναρη από τον Μάρτιο του 1920, οι οποίοι συνενώθηκαν στο Λαϊκό Κόμμα.³⁷

Άλλες εμβληματικές μορφές του αντιβενιζελισμού, οι οποίοι συμμετείχαν στα Νοεμβριανά για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, ήταν σύμφωνα με την μαρτυρία της Πηνελόπης Δέλτα ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου, ο Νικόλαος Στράτος και ο Θεόδωρος Υψηλάντης³⁸, με αυτούς ωστόσο να φέρονται να συμμετέχουν οι ίδιοι ως Επίστρατοι για επεισόδια, και όχι ως ηγετικές φιγούρες του κινήματος. Παρόλο που είναι σίγουρος ο προσεταιρισμός των Επιστράτων από υψηλά ιστάμενους Αντιβενιζελικούς, είναι αμφίβολο εάν και κατά πόσοι Επίστρατοι ήταν δημιούργημα του Γενικού Επιτελείου Στρατού και κατευθυνόμενο από αυτό³⁹. Η διάρθρωση των επιστρατικών συνδέσμων ήταν αυθόρμητη, σε τοπικό αρχικά επίπεδο. Σε αυτή συνέβαλαν τοπικοί ως επί το πλείστον παράγοντες των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, ενώ σε μαζικό επίπεδο οι σύνδεσμοι στελεχώθηκαν από άτομο ανήκοντα στα μικρομεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, προσλαμβάνοντας έναν πληβειακό, όπως έχει λεχθεί, χαρακτήρα⁴⁰.

Οι τοπικοί αυτοί παράγοντες, όπως αναγράφονται στο πρακτικό ίδρυσης του Π.Σ.Ε. το οποίο δημοσιεύθηκε στην Νέα Ημέρα στο φύλλο της 16ης Δεκεμβρίου του 1916 είναι οι παρακάτω⁴¹: Γεώργιος Καμαρινός, Ιωάννης Θεοφιλάκης, Γεώργιος Γεωργίου, Σπυρίδωνας Δεσύλλας, Χρήστος Κοφίνης, Δημήτριος Τοτόμης, Λεωνίδα Αναστασίου, Κωνσταντίνος Καλύβας, Ανδρέας Κούτρας, Γεώργιος Αλεξίου, Διονύσιος Λαζανάς, Νικόλαος Γαβαλάς, Πέτρος Γιάνναρος, Αλέξανδρος Κοσμόπουλος, Μιχαήλ Κοσμαδόπουλος, Γεώργιος Μπαϊρακτάρης, Ιωάννης Βουβουλόπουλος, Αθανάσιος Δούκας, Παύλος Παπαδάκης και Ιωάννης Τσίμπος.⁴² Το συμπέρασμα ότι πρόκειται για πρόσωπα με επιρροή ενισχύεται από την επαγγελματική τους

στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1926, εκδόσεις Οδυσσέας 1983, σ. 37-38, και Νίκη Μαρωνίτη *Το Κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά. Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Δεκέμβριος 2010, σ. 65.

³⁴ Παναγιώτης Σιφναίος και Φαίδων Βρανάς (επι.), Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, τ. 2, σ. 664.

³⁵ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 29.

³⁶ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 136-137.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 133.

³⁸ Ο.π., σ. 278-279.

³⁹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 24-25.

⁴⁰ Δέσποινα Παπαδημητρίου, << Οι επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου >>, ΑΡΧΕΙΟΤΑΞΙΟ, 16 Νοέμβριος 2014, σ. 13-22.

⁴¹ Υπάρχει αμφιβολία για ορισμένα ονόματα λόγω των σχετικών αντιφατικών αναφορών. Για περισσότερα βλ.

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 26.

⁴² *Νέα Ημέρα Τεργέστης, 16.12.1916.*

απασχόληση. Πέντε ήταν δικηγόροι, τέσσερις έμποροι, ένας δημοσιογράφος και ένας ξενοδόχος⁴³. Επαγγέλματα με κύρος, που ειδικά εκείνη την εποχή, είχαν συνδεθεί με τις κατεξοχήν δουλειές ανθρώπων με κοινωνική και οικονομική επιρροή στις κοινότητες διαμονής ή δράσης τους. Επαγγέλματα δηλαδή που τελούσαν ανάλογο ρόλο με του παπά, του δασκάλου του χωριού ή του κοινοτάρχη.

Σύντομα, μετά την ίδρυση τους, ήδη από το καλοκαίρι του 1916, η ενεργός δράση των Επιστράτων εναντίον των Βενιζελικών, καθώς και εναντίον της εξόδου της χώρας στον πόλεμο, ξεκίνησε, με την κλίμακά της να συμβαδίζει με τις εξελίξεις του πολέμου.

1.Δ: Η έναρξη της δράσης και η κλιμάκωσή της.

1.Δ.α: Η αρχή (Αύγουστος-Νοέμβριος 1916).

Τον Αύγουστο του 1916 δυο γεγονότα καθοριστικής σημασίας έλαβαν χώρα, δρώντας ως καταλυτικοί παράγοντες για την εδραίωση και περαιτέρω κλιμάκωση του Διχασμού, συμβάλλοντας στην τελική διαμόρφωση των δυο στρατοπέδων. Τα γεγονότα αυτά ήταν η Κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από τον Βουλγαρικό στρατό με την συμβολική συνοδεία ενός γερμανικού τμήματος, η οποία είχε ξεκινήσει από τον Μάιο του ίδιου έτους με την Παράδοση του οχυρού Ρούπελ, και το Κίνημα Εθνικής Αμύνης ως απάντηση στην εισβολή που προηγήθηκε⁴⁴. Αμέσως, οι Φιλελεύθεροι κήρυξαν και διενέργησαν συλλαλητήρια διαμαρτυρίας για την απώλεια του εθνικού εδάφους, με τους Επιστράτους να περνάνε στην αντεπίθεση διοργανώνοντας αντισυλλαλητήρια⁴⁵, ενώ παρατηρείται η ριζοσπαστικοποίηση της ρητορικής τους.

Σταδιακά και ταχέως συντελείται ένας εξτρεμισμός σε πλήρη εξέλιξη, καθώς δεν αργούν να ξεσπάσουν βίαιες εκδηλώσεις εναντίον των Βενιζελικών, με κύριους αποδέκτες της επιστρατικής αυτής βίας τους Κρήτες και τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, οι οποίοι αντιπροσώπευαν στην οπτική γωνία τους τους κατεξοχήν φορείς του βενιζελισμού και έβλεπαν σε αυτούς ξενοκίνητους πράκτορες⁴⁶ (Κεφάλαιο 4), αποφυγόντας ωστόσο επιμελώς την ανοιχτή σύγκρουση με τους εκπροσώπους των Δυνάμεων της Αντάντ που βρίσκονταν στην ζώνη δράσης του Π.Σ.Ε. Οι Επίστρατοι πλέον προβαίνουν σε ευθεία αντιποίηση αρχής, ξεκινώντας κατ'οίκον έρευνες σε σπίτια βενιζελικών και υπόπτων, με αφορμή την ανεύρεση όπλων για το Κίνημα της Θεσσαλονίκης, με αιτία όμως την τρομοκράτηση των Φιλελευθέρων⁴⁷.

Η αντιβενιζελική κυβέρνηση των Αθηνών αδυνατούσε να ελέγξει και να καθυποτάξει τους Επιστράτους, ενώ οι διακεκριμένες προσωπικότητες των Αντιβενιζελικών τους ανέχονταν ή τους έβλεπαν με συμπάθεια, όπως φάνηκε στην συγκέντρωση του Επιστρατικού Συνδέσμου στην Πλάκα, όπου εκφώνησαν λόγους στο συγκεντρωμένο πλήθος οι Δημήτριος Γούναρης, Δημήτριος Ράλλης και Στέφανος Δραγούμης⁴⁸, μαρτυρώντας έτσι την σύμπλευση πλέον του επίσημου αντιβενιζελισμού με τους εξτρεμιστές αντιβενιζελικούς Επιστράτους. Μίλησε επίσης ο φιλόλογος Ιωάννης Χρηστάκος, μέλος του Δ.Σ. του συνδέσμου της Πλάκας, χαρακτηρίζοντας τον Κωνσταντίνο “αληθή θεό, άτρωτο από ανθρώπινα βέλη⁴⁹”, διαγράφοντας τον βασιλιά ως σημείο αναφορά του ιδεολογικού άξονα των Επιστράτων (Κεφάλαιο 7).

⁴³ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 26.

⁴⁴ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 86-90

⁴⁵ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 78-80.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ 81.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ 82-83.

⁴⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 88.

⁴⁹ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 16.8.1916.

Οι Δυνάμεις τις Αντάντ παρακολουθούσαν τα τεκταινόμενα και αναζητούσαν μια ευκαιρία ώστε να ασκήσουν περαιτέρω πίεση στον Κωνσταντίνο⁵⁰ και την κυβέρνηση των Αθηνών. Η σκηνοθετημένη επίθεση εναντίον της Γαλλικής Πρεσβείας προσφέρθηκε τελικά σαν πρόσχημα για την ακόμα μεγαλύτερη συμμαχική παρέμβαση και για ως μοχλός εκκίνησης της προαναφερθείσας πίεσης, ζητώντας την διάλυση του Π.Σ.Ε., με την διάλυση αυτή να είναι ουσιαστικά πλασματική⁵¹. Ο σχηματισμός Προσωρινής Κυβέρνησης στην Θεσσαλονίκη στις 12 Σεπτεμβρίου 1916, με πρωθυπουργό τον Βενιζέλο, με σύνθημα την διάσωση της Μακεδονίας και τον σχηματισμού στρατού που θα πολεμήσει στο Πλευρό της Στρατιάς της Ανατολής εναντίον των Κεντρικών Δυνάμενων στο Βαλκανικό Μέτωπο⁵², ενέτεινε την ανασφάλεια των Αντιβενιζελικών και κλιμάκωσε την εποθετικότητα των Επιστράτων, οι οποίοι ξεκίνησαν ουσιαστικά να “εξοπλίζονται” για την επικείμενη σύγκρουση, παρά την φαινομενική αφάνεια τους μέχρι την κορύφωση των γεγονότων στις 18 Νοεμβρίου 1916.

1.Δ.β: Η κορύφωση, τα Νοεμβριανά και το Ανάθεμα.

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την προηγούμενη υποενοότητα έως τα Νοεμβριανά, οι επαφές των Αγγλογάλλων με την κυβέρνηση των Αθηνών συνεχίστηκαν, όπως φανερώνει η επίσκεψη στην πρωτεύουσα του Γάλλου βουλευτή Φρανσουά Μπεναζέ και οι συνομιλίες του με τον Κωνσταντίνο. Οι διαπραγματεύσεις μέσω του Μπεναζέ και οι αξιώσεις του Στρατηγού Μωρίς Σαραίγ και του Ναυάρχου Λουί Νταρτίζ ντε Φουρνέ για εκκένωση της Θεσσαλίας απ τις υπαγόμενες στην Αθήνα δυνάμεις δεν καρποφόρησαν, με αφορμή εκ μέρους του Κωνσταντίνου και των αντιβενιζελικών την εισβολή του στρατού της Εθνικής Άμυνας στην Κατερίνη⁵³. Ακολούθησε νέα συμμαχική διακοίνωση την 3η Νοεμβρίου που απαιτούσε άμεσο αποπλισμό του ελληνικού στρατού και στόλου μέχρι τις 18 Νοεμβρίου⁵⁴. Την μέρα εκείνη αγήματα Βρετανών, Γάλλων και Ιταλών ναυτών αποβιβάστηκαν στην πρωτεύουσα προκειμένου να παραλάβουν τον οπλισμό και να καταλάβουν νευραλγικά σημεία της πόλης. Δέχθηκαν όπως επίθεση από τους Επιστράτους και, ύστερα από πολύωρη μάχη, υποχώρησαν με αιματηρές απώλειες⁵⁵. Ακολούθησε ο βομβαρδισμός της Αθήνας από τον συμμαχικό στόλο. Ο “θρίαμβος” των Επιστράτων είχε μόλις ξεκινήσει.

Την νύχτα της 18ης προς την 19η Νοεμβρίου οι Επίστρατοι, συνοδευόμενοι από μονάδες του επίσημου τακτικού στρατού και πλήθος του αθηναϊκού λαού προέβησαν σε ένα εκτεταμένο πογκρόμ εναντίον των Βενιζελικών Παλαιοελλαδιτών, των Μικρασιατών προσφύγων και των

⁵⁰ Οι Δυνάμεις της Αντάντ στην συγκεκριμένη χρονική στιγμή επιδίωκαν ακόμα να διαπραγματευθούν με τον Κωνσταντίνο ώστε να εγκαταλείψει την ουδετερότητα. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους που αναγνώρισαν αμέσως το Κίνημα Εθνικής Αμύνης. Ένας άλλος λόγος ήταν η λεγόμενη Δυναστική Πολιτική και ο αυξημένος ρόλος του εστεμμένου άρχοντα στις διεθνείς σχέσεις του κράτους εκείνη την εποχή. Για περισσότερα βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 95-96, και Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Η <<Σιδηρά>> Δεκαετία. Οι Εθνικοί Πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, εκδόσεις Μίνωας Ιανουάριος 2022, σ. 115-117.

⁵¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 93-94.

⁵² Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Η <<Σιδηρά>> Δεκαετία. Οι Εθνικοί Πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, εκδόσεις Μίνωας Ιανουάριος 2022, σ. 150 και 172.

⁵³ Η μάχη της Κατερίνης έλαβε χώρα στις 21 Οκτωβρίου 1916, όταν δυνάμεις του στρατού της Άμυνας εισέβαλαν στην πόλη και συγκρούστηκαν με πιστές στον Κωνσταντίνο στρατιωτικές δυνάμεις. Αποτελεί την μοναδική συμβατική εμφύλια σύγκρουση του Εθνικού Διχασμού, και ένα από τα πολλά επεισόδια βίαιου προσηταιρισμού και καταστολής εκ μέρους των Βενιζελικών. Για περισσότερα βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, Κεφάλαιο 5: Ο Εθνικός Διχασμός ως εμφύλιος πόλεμος, σ. 269-318.

⁵⁴ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 96-99

⁵⁵ Οι απώλειες εκείνης της μάχης δεν έχουν καταγραφεί με ακρίβεια και μόνο εκτιμήσεις για αυτές υπάρχουν. Για περισσότερα βλ. Γιάννης Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916 μέσα από τα αρχεία της μεικτής επιτροπής αποζημιώσεων*, εκδόσεις Πατάκη, σ. 146-146.

Κρητών (Κεφάλαιο 4), μια πράξη πολιτικού εξτρεμισμού και πολιτικής βίας που απαντάται στην ευρωπαϊκή και όχι μόνο ιστορία κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα, και το πρώτο καταγεγραμμένο σε ελληνικό έδαφος. Την νύχτα εκείνη, οι αντιβενιζελικοί εξτρεμιστές κατέστρεψαν τις σημαδεμένες φιλελεύθερης ιδιοκτησίας επιχειρήσεις στο εμπορικό κέντρο των οδών Ερμού και Αιόλου, λεηλάτησαν το σπίτι του Βενιζέλου στην οδό Πανεπιστημίου, διαπόμευσαν τον βενιζελικό δήμαρχο Αθηναίων Εμμανουήλ Μπενάκη (ο οποίος σώθηκε μετά από μεσολάβηση του Κωνσταντίνου), και σκότωσαν ακαθόριστο αριθμό Φιλελευθέρων, Προσφύγων και Κρητών, με την ανοχή και την συνεργεία των επίσημων αρχών, με τον Αντιβενιζελικό τύπο να επιδοκιμάζει την δράση των Επιστράτων⁵⁶.

Επεισόδια πραγματοποιήθηκαν και στην επαρχία, όπως μαρτυρούν τα αρχεία της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων, όπου αναφέρονται η Στερεά Ελλάδα, η Εύβοια, η Πελοπόννησος, η Θεσσαλία, η Ήπειρος και τα Επτάνησα, αποτυπώνοντας την ευρεία αποδοχή, απήχηση και κοινωνική γεωγραφία που είχαν οι Σύλλογοι των Επιστράτων, καθώς και την απήχηση τους στον πληθυσμό της Παλαιάς Ελλάδας⁵⁷.

Κατά την διάρκεια της βασιλείας του τρόμου των Επιστράτων επινοήθηκαν δυο “καινοτομίες” οι οποίες θα ενταχθούν αργότερα στο ιστορικό και πολιτικό λεξιλόγιο, ωστόσο θα ταυτιστούν στην μελλοντική συλλογική ιστορική μνήμη με μεταγενέστερες ιστορικές περιόδους από την αυτήν που εξετάζεται στην παρούσα εργασία. Οι καινοτομίες αυτές, που μπορούν να χαρακτηριστούν προδρομικές τις μετέπειτα “εθnikοφροσύνης” και της “μαζικής οργάνωσης”, είναι οι δηλώσεις μετάνοιας και τα λαϊκά δικαστήρια.

Οι δηλώσεις μετάνοιας αποσκοπούσαν στην υπογεγραμμένη αποκήρυξη του Βενιζέλου από τους οπαδούς του, στον εξευτελισμό και στην τρομοκράτηση αυτών, καθώς και στην δημοσιοποίηση τους ως μέρος της επιστρατικής προπαγάνδας, ενώ συχνά επιβάλλονταν σε καθαιρεθέντες βενιζελικούς δημοσίους υπαλλήλους⁵⁸. Ενδεικτική του χαρακτήρα και του σκοπού των δηλώσεων μετάνοιας είναι η παρακάτω δήλωση, δημοσιευμένη στην Νέα Ημέρα:

*“Προς τον Σύνδεσμο Επιστράτων της Κωμοπόλεως Κεραϊδίου: Κύριοι Πρόεδροι, Δια αυτής δηλώνουμε ότι επειδή ανήκουμε στην μερίδα των Φιλελευθέρων κατά τις εκλογές της 15ης Μαΐου του 1915 πολλοί από εμάς βλέπουμε ότι και σήμερα ακολουθούμε την προδοτική πολιτική του προδότη και στασιαστή Βενιζέλου. Με αυτή (την επιστολή) αποκηρύττουμε τον προδότη Βενιζέλο και αυτούς που με την προδοτική πολιτικής τους οδήγησαν το κράτος στην σημερινή του θέση. Δηλώνουμε οι κάτωθι υπογεγραμμένοι ότι τασσόμαστε με την γνώμη σας και ότι είμαστε βασιλικοί, βασιλικότατοι. Παρακαλούμε η παρούσα δήλωση να δημοσιευθεί στις εφημερίδες Κήρυκα Βόλου και Νέα Ημέρα Αθηνών.”*⁵⁹

Τα παραπάνω γραφόμενα περιέχουν τους πολιτικούς ιδεολογικούς άξονες των Επιστράτων, που είναι η πίστη και η συσπείρωση στο στέμμα, την επιβολή στους αντιπάλους τους της άποψης που είχαν οι ίδιοι για τον Βενιζέλος και τον Βενιζελισμό, ότι δηλαδή ήταν προδοτικά δρώντες και εμφορούμενοι από αντιβασιλικές αντιλήψεις και δράσεις.

Δηλώσεις μετάνοιας είχαν επιβληθεί στην επαρχία ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1916, στον κλυδωνισμό που προκάλεσε το Κίνημα Εθνικής Αμύνης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του δια του τύπου ανταγωνισμού μεταξύ της “Βενιζελικής” Πάτρας και του “Αντιβενιζελικού” Άργους, μεταξύ των εφημερίδων Νεολόγος και Ανόρθωσης, όπου στην τελευταία δημοσιεύεται δήλωση

⁵⁶ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 95-101.

⁵⁷ Γιάννης Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916 μέσα από τα αρχεία της μεικτής επιτροπής αποζημιώσεων*, εκδόσεις Πατάκη, σ. 237, 257, 266 και 276.

⁵⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Ι. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 100.-101.

⁵⁹ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 18.12.1916.

μετάνοιας της οικογένειας του βενιζελικού ιλάρχου Ιωάννη Μουτζαρίδη από την οικογένεια του⁶⁰, γεγονός που καταδεικνύει την οικογενειακή ευθύνη που οι Επίστρατοι εφάρμοζαν.

Τα Λαϊκά Δικαστήρια από την άλλη είχαν ως στόχο αποκλειστικά την τιμωρητική καθάρηση των βενιζελικών δημοσίων και δημοτικών υπαλλήλων⁶¹, οπότε εν αντιθέσει με τις δηλώσεις μετάνοιας δεν παρουσιάζουν ιδεολογική ή ιστορική συνέχεια και χαρακτήρα με τα μεταγενέστερα λαϊκά δικαστήρια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου.

Το Ανάθεμα εναντίον του Βενιζέλου στις 12 Δεκεμβρίου 1916, που πραγματοποιήθηκε στο Πεδίον του Άρεως και εν συνεχεία επεκτάθηκε στις επαρχίες, αποτέλεσε το δεύτερο μεγάλο γεγονός του Αντιβενιζελικού Εξτρεμισμού μετά τα Νοεμβριανά. Σε αυτή την θρησκευτικής απόχρωσης εκδήλωση εναντίον του Κρητικού Πολιτικού συνενώθηκαν η ηγεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος παρουσία του Αρχιεπισκόπου, οι Επίστρατοι, και ο αντιβενιζελικός λαός. Η τελετή αυτή αποσκοπούσε, πέραν της εκδήλωσης αντίθεσης και απέχθειας προς τον Βενιζέλο και το Κίνημα του, στην προοπτική της τρομοκράτησης των Φιλελευθέρων, με όσους είχαν υπογράψει δηλώσεις μετάνοιας και αποκήρυξης να εξαναγκάζονται να παρακολουθήσουν τον “έξορκισμό” του πρώην ηγέτη τους, πετροβολώντας μαζί με το αντιβενιζελικό πλήθος⁶².

1.Ε: Η διάσπαση, η διάλυση και η έξοδος στην παρανομία.

Παράλληλα με την επικράτηση των Επιστράτων επήλθε και η διάσπασή τους, της οποίας η έναρξη εντοπίζεται ήδη λίγες μέρες μετά τα Νοεμβριανά στις 24 Νοεμβρίου 1916, όταν ο Σ.Ρ.Ε. (Σύλλογος Ριζοσπαστών Επιστράτων) ανακοίνωσε ότι δεν σχετίζεται με τον Π.Σ.Ε.⁶³, ενώ ακολούθησαν σχετικές διαλύσεις και ανακατατάξεις των συνδέσμων μέχρι τον Ιανουάριο του 1917, αργότερα από την επίσημη διάλυση των επιστρατικών συνδέσμων που θα αναφερθεί παρακάτω. Η διάσπαση αυτή ήταν αποτέλεσμα της μη συγκεντρωτικής διοίκησης και συνοχής του κινήματος, των ερίδων και των διενέξεων μεταξύ των ηγετικών στελεχών του Π.Σ.Ε., αλλά και της δεινής θέσης στην οποία περιήλθε η Παλαιά Ελλάδα μετά την επιβολή του Ναυτικού Αποκλεισμού από τον συμμαχικό στόλο ήδη από τις 25 Νοεμβρίου, με ολέθριες συνέπειες για τον ελληνικό πληθυσμό. Στις 18 Δεκεμβρίου οι σύμμαχοι, με νέα Διακοίνωση τους, απαίτησαν την μεταφορά των πιστών στον Κωνσταντίνο στρατιωτικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο, με τον όρο να μην ανεβούν βόρεια του Ισθμού της Κορίνθου⁶⁴. Ο όρος αυτός οδήγησε ουσιαστικά στην επίσημη διάλυση των Συλλόγων των Επιστράτων, οι οποίοι επέστρεψαν αργότερα με άλλο όνομα και σκοπό αυτή τη φορά.

Η επάνοδος των Βενιζελικών στην εξουσία στις 12 Ιουλίου του 1917, η οποία επιτεύχθηκε κατά κύριο λόγο χάρις στην στρατιωτική και πολιτική υποστήριξη της Αντάντ προς τους Φιλελευθέρους, οδήγησε στην εκδίωξη του Κωνσταντίνου και εγκαινίασε την έναρξη του λεγομένου Βενιζελικού καθεστώτος, το οποίο χαρακτηρίστηκε από μια ρεβανσιστική διάθεση απέναντι στους Αντιβενιζελικούς, οι οποίοι πέρασαν στην παρανομία, ενώ έβγαλε την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ κηρύσσοντας γενική επιστράτευση. Από αυτήν την κατάσταση δεν θα μπορούσαν να εξαιρεθούν από την νέα συνθήκη. Οι ανασυνταγμένοι Επίστρατοι που έδρασαν την περίοδο 1917-1920 θα αποτελέσουν το θέμα του Κεφαλαίου 5. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξεταστεί η διεθνική διάσταση του Αντιβενιζελικού Εξτρεμισμού των Επιστράτων.

⁶⁰ Κ. Καλποδήμου-Γ. Κόνδης, <<Ο αντίκτυπος του Εθνικού Διχασμού (1915-1917) στην περιφέρεια. Η περίπτωση της Αργολίδας>>, 1915-2015 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις. Πρακτικά διημερίδας 7-8 Νοεμβρίου 2015, Άργος 2018, σ. 162-163.

⁶¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 101.

⁶² Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 101.

⁶³ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 103.

⁶⁴ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 104.

Κεφάλαιο 2: Διεθνικές διαστάσεις, προσωπολατρία, αντιπολεμικός χαρακτήρας

Μια ολοκληρωμένη επιστημονική έρευνα για τους Επιστράτους οφείλει να συμβαδίζει με τα σύγχρονα ως προς τον συγγραφέα-ερευνητή ιστοριογραφικά-επιστημονικά δεδομένα, και να διεξάγονται μέσω αυτών τα νέα συμπεράσματα, τα νέα τεκμήρια, και τα νέα ερωτήματα που καλείται να δώσει ο ιστορικός. Για αυτούς ακριβώς τους λόγους, το παρόν κεφάλαιο πραγματεύεται τρία κύρια χαρακτηριστικά του επιστρατικού φαινομένου, στα οποία είτε δεν έχει πέσει αρκετό φως, είτε δεν έχουν αναπτυχθεί σε μεγάλο και ικανοποιητικό βαθμό. Πέραν όλων αυτών, τα τρία αυτά καθοριστικά υπήρξαν αλληλοδιαπλεκόμενα και καθοριστικά για την δράση των Επιστρατικών Συλλόγων.

Τα τρία αυτά χαρακτηριστικά είναι πρώτον, η διεθνική διάσταση των Επιστράτων, δεύτερον η προσωπολατρία και η συσπείρωσή τους γύρω από το πρόσωπο του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ και, τρίτον, ο κατά βάθος αντιπολεμικός χαρακτήρας τους.

2.1: Οι διεθνικές διαστάσεις των Επιστράτων.

Ο Εθνικός Διχασμός καθ'αυτός αποτελεί ένα διεθνικό φαινόμενο, όπως άλλωστε κάθε ιστορικό γεγονός. Άλλωστε, πληρεί όλα τα διεθνικά κριτήρια για να χαρακτηριστεί και να ταξινομηθεί ως τέτοιο. Κατά αρχήν, αποτελεί προϊόν μιας ευρύτερης διεθνικής συγκυρίας: του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ο οποίος υπήρξε – όπως δηλώνει και το όνομά του – ένα παγκόσμιο γεγονός, και άρα διεθνικό. Επίσης εμπεριέχει κίνηση ανθρώπων, ιδεών, πληροφοριών, υλικών και γεγονότων, τα οποία διαπερνούν και υπερβαίνουν κατά πολύ τα στενά όρια της Ελλάδας (Παλιάς και Νέων Χωρών μαζί).

Στο επίπεδο κίνησης των ανθρώπων περιλαμβάνονται οι άντρες της Στρατιάς της Ανατολής που κατέλαβαν την Μακεδονία, μαζί με τον υποχωρούντα Σερβικό στρατό που κατέφυγε ηττημένος από τους Γερμανούς και τους Αψβούργους στην Κέρκυρα. Στο ίδιο επίπεδο μπορούν να ενταχθούν οι Βούλγαροι στρατιώτες οι οποίοι κατέλαβαν την Ανατολική Μακεδονία, και οι Έλληνες αιχμάλωτοι του Δ΄ σώματος στρατού που μεταφέρθηκαν στο Γκαίρλιτς. Στο ίδιο πλαίσιο με αυτούς μπορούν να ταξινομηθούν οι Αντιβενιζελικοί εξόριστοι στην Κορσική και η αυτοεξορία του Κωνσταντίνου και της βασιλικής οικογένειας στην Ελβετία, όπως και οι Μικρασιάτες πρόσφυγες που άρχισαν να φτάνουν στην Ελλάδα μετά τον πρώτο διωγμό από τους Οθωμανούς, και αποτέλεσαν θύματα των Επιστράτων, διωγμένοι ξανά.

Στο επίπεδο των Ιδεών τώρα, ο Φιλελευθερισμός έχει διαχρονικά τον πλέον διεθνικό χαρακτήρα. Ειδικά ο Βενιζελικός Φιλελευθερισμός είχε δυτικές επιρροές από τους Βρετανούς, τους Ιταλούς και τους Γάλλους φιλελεύθερους⁶⁵, δρώντας ωστόσο σε ελληνικό έδαφος, μεταβαλλόμενος συνεχώς όμως από τις διεθνείς εξελίξεις και απαιτήσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Διεθνικό ταπεραμέντο διέθετε επίσης και η αστική εμπορική τάξη της διασποράς που οι Φιλελεύθεροι υποστήριζαν, με κύρια κέντρα τα πολιτισμικά και οικονομικά σταυροδρόμια του Λονδίνου και της Αλεξάνδρειας. Αλλά και ο συντηρητισμός των Αντιβενιζελικών (παρότι

⁶⁵ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης. Ελευθέριος Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, εκδόσεις Πατάκη, Οκτώβριος 2020, σ. 97.

ορισμένοι εξ αυτών είχαν φιλελεύθερες καταβολές) είχε και εκείνος δυτική προέλευση και διεθνικό χαρακτήρα. Ουσιαστικά ο Διχασμός αποτελούσε σύγκρουση στο εσωτερικό της Ελλάδας των ιδεολογικών ρευμάτων και των πολιτικών μοντέλων που μάχονται μεταξύ τους στην Γηραιά Ήπειρο.

Η ροή πληροφοριών προσδίδει επίσης διεθνικό χαρακτήρα στο ερευνώμενο θέμα. Οι γαλλικές μυστικές υπηρεσίες πληροφοριών είναι ένα τέτοιο παράδειγμα. Οι απόρρητες κρατικές πληροφορίες τις οποίες διοχέτευαν ο Κωνσταντίνος και ο στενός κύκλος των συνεργατών του στην γερμανική αυτοκρατορική υπηρεσία πληροφοριών είναι ένα άλλο. Οι πάσης φύσεως πληροφορίες που μέσω των εφημερίδων διαδίδονταν επίσης έχουν μια έντονη διεθνή διάσταση, διότι πέραν των ξένων ειδήσεων που φιλοξενούσαν στις στήλες τους, παρουσίαζαν γεγονότα εγχώρια μεν, αλλά προϊόντα των διεθνών εξελίξεων δε.

Τα υλικά επίσης, που μεταφέρονταν, όπως ήταν το πολεμικό υλικό που ζήτησε η Αντάντ από την κυβέρνηση Λάμπρου να παραδοθεί, καθώς και το πολεμικό και προπαγανδιστικό που έφερε μαζί της η Στρατιά της Ανατολής επίσης έχουν διανύσει μια διεθνική διαδρομή από κάθε άποψη. Τα σιτηρά επίσης, που ήταν υλικά τα οποία απαγόρευε ο πολεμικός στόλος της Αντάντ να εισαχθούν στην Παλαιά Ελλάδα, έχουν επίσης μια διεθνική διάσταση.

Το γεγονός του πολέμου ήταν, όπως έγινε λόγος στην αρχή, ένα συμβάν διεθνικό, με την Ελλάδα να μεταβολίζεται στον παγκόσμιο μεταβολισμό⁶⁶.

Και οι Επίστρατοι με την σειρά τους είχαν μια διεθνική διάσταση. Και αυτή άπτεται στις ακόλουθες παραμέτρους: 1) Εάν οι Επίστρατοι υπήρξαν ένα πρωτοφασιστικό κίνημα πρωτοπόρο διεθνώς, και, 2) Ως μια διάσταση ενός παγκόσμιου φαινομένου.

2.1.α: Ήταν οι Επίστρατοι ένα πρωτοφασιστικό κίνημα;

Είναι σε γενικό πλαίσιο αποδεκτή στην ιστοριογραφία η άποψη ότι οι Επίστρατοι αποτέλεσαν ένα, ίσως το πρώτο, προδρομικό πρώτο-φασιστικό κίνημα παγκοσμίως. Αυτή είναι και η θέση του Γιώργου Μαυρογορδάτου στο σχετικό έργο του, όπου αναλύει τις ομοιότητες των Επιστράτων με τα όμορα κινήματα τα οποία αναπτύχθηκαν κατά κύριο λόγο είτε προς την τελευταία φάση του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, είτε μετά το τέλος του. Οι ομοιότητες με τα κινήματα αυτά είναι οι ακόλουθες κατά τον Μαυρογορδάτο:

1) Οι Επίστρατοι είναι πρώην στρατιώτες, βετεράνοι πολέμων που έγιναν πρόσφατα, και ως συνέπεια της εμπειρίας τους αυτής έχουν διαμορφωθεί μια συγκεκριμένη συνειδησιακή κατάσταση σε συλλογικό και ψυχολογικό επίπεδο.

2) Οι παλαίμαχοι αυτοί πρώην στρατιώτες ξαναβρίσκουν την χαμένη κοινότητα στην οποία ανήκαν, επινοώντας κατά αυτό τον τρόπο μια νέα συλλογική φαντασιακή ταυτότητα, έχοντας ως αποστολή τους την εξόντωση του εσωτερικού εχθρού, ο οποίος στην συγκεκριμένη περίπτωση αποτελείται από τους Βενιζελικούς συλλήβδην (Παλαιοελλαδίτες, Μικρασιάτες και Κρήτες).

3) Οι Επίστρατοι διακατέχονται από μια ιδεολογία που απορρίπτει και αντιμάχεται όλο το νεωτεριστικό ιδεολογικό και πολιτικό φάσμα. Πρόκειται για μια ιδεολογία αντισοσιαλιστική, αντιφιλελεύθερη, αντι-κοινοβουλευτική, αντι-αστική, αντι-πλουτοκρατική, με τον φιλελεύθερο εκσυγχρονισμό να εκλαμβάνεται ως υπαρξιακή απειλή.

4) Μικροαστική κοινωνική σύνθεση και ιδεολογία των επιστράτων.⁶⁷

⁶⁶ Αντώνης Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20ος αιώνας*, τέταρτη έκδοση, εκδόσεις Πόλις, Αύγουστος 2021, σελ. 19.

⁶⁷ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 1996, σ. 139-140.

Ο Μαυρογορδάτος επίσης εντοπίζει και αναλύει τρεις κρίσιμες διαφορές ανάμεσα στους Επιστράτους και στους μετέπειτα Φασίστες:

- 1) Στόχος των Επιστράτων ήταν κατά κύριο λόγο η αστική τάξη, και όχι η εργατική όπως των Ιταλών ομολόγων τους.
- 2) Ο Εθνικισμός τους, σε αντίθεση για παράδειγμα με εκείνον των Ιταλών Φασιστών ή των Γερμανών Εθνικοσοσιαλιστών, δεν ήταν επεκτατικός, αλλά ήταν εσωστρεφής και ενδόμυχα έκρυβε ένα αντιπολεμικό μήνυμα. Ήταν δηλαδή ο εσωστρεφής πατριωτισμός της Παλαιάς Ελλάδας.
- 3) Το ασύμβατο μεταξύ μοναρχισμού και φασισμού, διότι, κατά τον συγγραφέα ο φασισμός ως χαρισματικό κίνημα πρέπει να έχει ως ηγέτη του έναν χαρισματικό και αυτοδημιούργητο άνθρωπο, κανόνας που έρχεται σε αντίθεση με την τυχαία κληρονομική εξ αίματος διαδοχή που χαρακτηρίζει τον θεσμό της βασιλείας.⁶⁸

Αναλογίες με την θέση του Μαυρογορδάτου παρουσιάζει και ο ιστορικός Δημήτρης Κουσουρής, με την συμβολή του σε ένα πιο πρόσφατο έργο, όπου συνδέει τους Επιστράτους με τις απαρχές του φασισμού και της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα. Υποστηρίζει την άποψη αυτή αναφερόμενος στην μαζικότητα, την αποθέωση της βίας εκ μέρους τους, και συγκρίνοντάς τους με τα αντίστοιχα μαζικά κινήματα παλαιών πολεμιστών τα οποία αναπτύχθηκαν στην Γερμανία, την νεαρή τότε Αυστρία και την Ιταλία μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου.⁶⁹ Η διαφορά με τον Μαυρογορδάτο έγκειται στο γεγονός ότι θεωρεί τους Επιστράτους πρωτοφασιστικό κίνημα αλλά όχι ατελές κίνημα.

Ο Επιστρατισμός όμως δεν είχε ούτε φασιστικό ούτε πρωτο-φασιστικό χαρακτήρα. Σε αυτόν τον ισχυρισμό συνηγορούν τα ακόλουθα συμπεράσματα, σύμφωνα με το σχετικό άρθρο της Δέσποινας Παπαδημητρίου⁷⁰:

- 1) Οι Επίστρατοι αποσκοπούσαν σε μια αντεπανάσταση ουσιαστικά εναντίον της συντελούμενης βενιζελικής επανάστασης.
- 2) Ο εθνικισμός τους δεν ήταν επιθετικός, αλλά μπορεί να ενταχθεί στην αντίσταση ενός λαού εναντίον ξένων επιρροών που δύναται να βλάψουν την ντόπια κουλτούρα του.
- 3) Φυλετικές θεωρίες και ο επιστημονικός ρατσισμός απουσιάζουν από την πρακτική και την ρητορική των Επιστράτων.
- 4) Ο εχθρός στην περίπτωση των Επιστράτων είναι εσωτερικός και έχει τα ίδια φυλετικά/εθνολογικά/πολιτισμικά χαρακτηριστικά με τους ίδιους.

Επίσης, στην παραπάνω άποψη συνηγορεί και η διαφοροποίηση της πρώιμης φασιστικής δράσης στην Ιταλία. Οι πρώτες ομάδες κρούσης του Φασιστικού Κινήματος, οι γνωστές Fascidicombattimento, είχαν άλλη αποστολή, δράση και στόχευση από εκείνες των Επιστράτων, καθώς και άλλες αιτίες προέλευσης και δεξαμενή μελών. Εκείνοι αποσκοπούσαν στην πρώτη φάση της δράσης τους στην τρομοκρατία και συντριβή των συνδικαλιστικών οργανώσεων, στην Βόρεια κυρίως Ιταλία, και σε δεύτερη φάση στην κατάληψη της εξουσίας. Εν συνεχεία, το φασιστικό καθεστώς ξεκίνησε μια σειρά πολέμων προκειμένου να αναδημιουργήσει το

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 140-143 και 144-147.

⁶⁹ Δημήτρης Κουσουρής, <<Ο φασισμός στην Ελλάδα: Συνέχειες και ασυνέχειες κατά τον προδρομικό 20ο αιώνα.>>, Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), Βαθύ Κράτος, εκδόσεις Νήσος, Σεπτέμβριος 2014, σ. 40-41.

⁷⁰ Δέσποινα Παπαδημητρίου, <<Οι Επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου>>, Αρχαιοτάξιο 16, σ. 20-21.

Imperium Romanorum⁷¹. Οι Επίστρατοι, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν είχαν τέτοιου είδους επεκτατικές βλέψεις, ενώ στόχος τους ήταν οι Φιλελεύθεροι, συχνά οι μεγαλοαστοί, ενώ ποτέ δεν επιχειρήσαν ανατροπή του καθεστώτος της Παλαιάς Ελλάδας, αντιθέτως το υπερασπίστηκαν.

2.1.β: Ο Επιστρατισμός ως μια πτυχή ενός παγκόσμιου φαινομένου.

Ο Επιστρατισμός ως πτυχή ενός παγκόσμιου φαινομένου και οι ομοιότητες του με συναφή κινήματα της Μακράς Δεκαετίας του 1910, έχει έναν έντονο προδρομικό χαρακτήρα. Ο προδρομικός αυτός αφορά την δράση, τα αίτια και την εξέλιξη του κινήματος των Επιστράτων, δεδομένα τα οποία δημιουργήθηκαν από τις συνθήκες της εμπλοκής της Ελλάδας στους Βαλκανικούς Πολέμους, οι οποίοι πραγματοποιήθηκαν με σύγχρονα για την εποχή τεχνολογικά μέσα αλλά και εισήγαγαν μια νέα πολεμική κουλτούρα πριν το ξέσπασμα του Μεγάλου Πολέμου, παράγοντες οι συνέπειες των οποίων ήταν άγνωστες σχεδόν στις αρχές του 20ου αιώνα σε ευρωπαϊκό έδαφος, συμβάλλοντας έτσι στην ιδιόρρυθμη διεθνικότητα των Επιστράτων.

Οι άξονες αυτής της παγκόσμιας διάστασης περιλαμβάνουν όλα τα στάδια ανάπτυξης και δράσης των ανάλογων κινήματων που εκδηλώθηκαν στην Ευρώπη προς το τέλος και αμέσως μετά τον πόλεμο, καλύπτοντας όλο το φάσμα συντεταγμένο ουσιαστικά μέσα στο μακρύ 1916 για την ελληνική περίπτωση.

Με το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου τον Αύγουστο του 1914, χιλιάδες ενθουσιώδεις εθελοντές, ως επί το πλείστον νεαροί σε ηλικία, έσπευσαν να καταταγούν ώστε να πολεμήσουν στα μέτωπα, εμφορούμενοι από ηρωικά και πατριωτικά ιδανικά⁷². Παρόμοιες εικόνες ενθουσιώδους εισροής προς στρατολόγηση είχαν λάβει χώρα στην Ελλάδα το Φθινόπωρο του 1912, όταν ξέσπασε ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος. Οι ίδιοι αυτοί ενθουσιώδεις εθελοντές τέσσερα χρόνια αργότερα, είχαν ήδη βιώσει την φρίκη του πολέμου που βίωναν παράλληλα οι ομόλογοί τους από την Δυτική και Βόρεια Ευρώπη. Οι Έλληνες Επίστρατοι πλέον μάχονταν ενάντια στην προοπτική εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο.

Η ανάπτυξη και η δράση των Επιστράτων ήταν ουσιαστικά απόρροια της εύθραυστης ειρήνης της εποχής που ακολούθησε των Βαλκανικών Πολέμων, όπως ακριβώς συνέβη με τα παραστρατιωτικά κινήματα της Ευρώπης την περίοδο 1917-1923. Ο εξτρεμισμός των μελών του ΠΣΕ πληρούσε όλα τα χαρακτηριστικά του Paramilitarism. Όπως και οι μεταγενέστεροι Ευρωπαίοι ακροδεξιοί ομόλογοί τους, υποκατέστησαν ή τις επίσημες ένοπλες δυνάμεις και έκαναν αντιποίηση αρχής, υπερασπιζόμενοι την καθεστηκυία τάξη⁷³ εναντίον του επαναστατικού κινήματος των Βενιζελικών.

Προδρομικό χαρακτήρα όσον αφορά στην διεθνική διάσταση των Επιστράτων αποτελεί και η εκ μέρους τους δημιουργία και διάδοση του Μύθου της Πολεμικής Εμπειρίας, την οποία αποκόμισαν μέσω της συμμετοχής τους στους Βαλκανικούς Πολέμους. Στην προκειμένη περίπτωση βέβαια η δημιουργία αυτού του μύθου είναι αρκετά διαφοροποιημένη. Για παράδειγμα, οι Εθνικοσοσιαλιστές στην Γερμανία αξιοποίησαν τον μύθο της πολεμικής εμπειρίας ώστε να δώσουν μορφή και περιεχόμενο στο ιδεολογικό τους πρόγραμμα, τόσο ώστε να αντιπαρατεθούν μέσω αυτού του μύθου στους αντιπάλους τους, όσο και για να εντάξουν στο Ναζιστικό Κόμμα βετεράνους του Πολέμου⁷⁴, με ύστατο στόχο την αναρρίχηση στην εξουσία, την αμφισβήτηση της Συνθήκης των Βερσαλλιών και την κατάκτηση της Ευρώπης. Οι Επίστρατοι από την άλλη αποσκοπούσαν στην βίαιη διατήρηση της Ουδετερότητας, στην εξόντωση των πολιτικών τους αντιπάλων, δεν επιθυμούσαν κατάκτηση νέων εδαφών ούτε ήθελαν εμπλοκή στον νέο πόλεμο. Ο δικός τους μύθος της πολεμικής εμπειρίας δεν είχε τόσο μυθικές διαστάσεις, λαμβανομένου υπόψιν το μικρότερο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων το 1913

⁷¹ Αιμίλιο Τζεντίλε, *Φασισμός. Ιστορία και Ερμηνεία*, δεύτερη έκδοση, εκδόσεις Ασίνη, Μάρτιος 2013, σ. 29, 50.

⁷² George L. Mosse, *Fallen Soldiers: reshaping the memory of the world wars*, Oxford University Press, 1990, p. 53-55.

⁷³ Robert Gerwarth and John Horne (ed.), *Paramilitarism in Europe after the Great War. An Introduction*, Oxford University Press, 2012, p. 1.

⁷⁴ **George L. Mosse**, *Fallen Soldiers: reshaping the memory of the world wars*, Oxford University Press, 1990, p.182-184.

μέχρι το ξέσπασμα του Μεγάλου Πολέμου και του Διχασμού το 1914-15, και την εμπόλεμη κατάσταση που σταδιακά διαμορφωνόταν μέχρι να κλιμακωθεί και να ξεσπάσει στα Νοεμβριανά.

Η διεθνική διάσταση των Επιστράτων σε συνολικό επίπεδο ως μέρος της παγκόσμιας πολεμικής εμπειρίας των στρατιωτών που πήρα μέρος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μπορεί να ερμηνευτεί μέσα από το σχήμα του JayWinter:

1. Στους Βαλκανικούς Πολέμους οι Επιστράτοι κατατάγηκαν ώστε να πολεμήσουν προκειμένου να υλοποιήσουν την Μεγάλη Ιδέα, εμφορούμενοι από τα ίδια ιδανικά που θα είχαν δυο χρόνια αργότερα οι νεαροί επίστρατοι της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης⁷⁵.
2. Όπως και οι στρατιώτες στα χαρακώματα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, οι Επιστράτοι γνώρισαν από πρώτο χέρι την στασιμότητα και την σφαγή⁷⁶ στα μέτωπα των Βαλκανικών Πολέμων, με εμβληματικό παράδειγμα την πολιορκία του Μπιζανίου και των Ιωαννίνων.
3. Εξεγέρθηκαν εναντίον του νέου πολέμου, αρνούμενοι να συμμετέχουν σε αυτόν, θυμίζοντας έντονα ανάλογα ή παρόμοια κινήματα που εκδηλώθηκαν στο τέλος ή μετά από αυτόν (επαναστάσεις και εξεγέρσεις στην Ιταλία, την Γερμανία, την Ουγγαρία, και ασφαλώς τις επαναστάσεις στην Ρωσία)⁷⁷.

Κατά τα κοινώς παραδεδεγμένα οι Επιστράτοι, εν αντιθέσει με τα αντίστοιχα κινήματα άλλων χωρών την ίδια περίοδο, δεν μετεξελίχθηκε μεταπολεμικά σε μαζικό πολιτικό κίνημα το οποίο διεκδίκησε ή κατέλαβε με έννομα ή έκνομα μέσα την εξουσία. Και σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλαν οι ακόλουθοι παράγοντες:

1) Παρότι σε ρητορικό επίπεδο απέρριπταν τις εκλογές και τον κοινοβουλευτισμό στην πράξη παρέμεναν ψηφοφόροι του Κόμματος Εθνικοφρόνων, της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης και του Λαϊκού Κόμματος. Η εξορία και οι διώξεις των Αντιβενιζελικών Ηγετών, καθώς και η εκτέλεση του Δημήτριου Γούναρη μετά την δίκη των Έξι, προσωπικότητας που έχει ταυτιστεί μαζί με τον Μεταξά με την δράση των Επιστράτων, όπως και ο αυθόρμητος χαρακτήρας του κινήματος τους, τους στέρησαν το πλεονέκτημα της ηγεσίας, ένα μειονέκτημα που τους χαρακτήριζε σε όλη την διάρκεια ύπαρξής τους.

2) Σύντομα μετά τον πόλεμο της Μικράς Ασίας οι Βενιζελικοί κυριάρχησαν βιαίως με στρατιωτικά μέσα, ενώ η μαζική εισροή των Βενιζελικών κατά την πλειοψηφία τους προσφύγων, αλλά άρδην το εκλογικό σκηνικό.

3) Πλέον οι πόλεμοι της Μακράς Δεκαετίας του 1912-1922 είχαν τελειώσει, και μαζί με αυτούς το κύριο αίτημα των Επιστράτων που ήταν η μη συμμετοχή της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο.

4) Ένεκα των νέων συνθηκών και λόγω της διάδοσης των σοσιαλιστικών ιδεών έκαναν την εμφάνισή τους στον στίβο των παλαίμαχων, οι Παλαιοί Πολεμιστές, μετατοπίζοντας έτσι το αντιπολεμικό κίνημα από τα δεξιά στα αριστερά του πολιτικού φάσματος.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποτελούν τις “εθνικές” και “τοπικές” διαφοροποιήσεις των Επιστράτων ως κινήματος στην διεθνική οπτική. Ένα άλλο χαρακτηριστικό των Επιστράτων, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, αποτελεί η προσωπολατρία και η φαντασιακή συσπείρωση τους γύρω από τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄.

2.2: Οι Επιστράτοι και ο Κωνσταντίνος Α΄.

⁷⁵ Jay M. Winter, *The Experience of World War I*, Oxford University Press, 1990, p. 114.

⁷⁶ Ο.π., σελ. 124.

⁷⁷ Ο.π., σελ. 192.

*“Ο βασιλιάς μας πάλι θα ζώσει το σπαθί
να διώξει αγγλογάλλους και βενιζελικούς μαζί.”⁷⁸*

Για να γίνει κατανοητή η έλξη που είχαν οι Επίστρατοι απέναντι στον βασιλιά πρέπει πρώτα να παρουσιαστεί ποιος ήταν ο Κωνσταντίνος. Η παρουσίαση αυτή δεν έχει την μορφή μιας απλής παράθεσης βιογραφικών στοιχείων που είναι ευρέως γνωστά και ευκόλως προσβάσιμα, αλλά αποσκοπεί στο να γίνει κατανοητή η λατρεία προς το πρόσωπο του συγκεκριμένου ηγέτη.

Γεννήθηκε το 1868 στην Αθήνα και ήταν ο πρωτότοκος γιος του βασιλιά Γεωργίου Α΄ και της βασίλισσας Σοφίας. Έλαβε το όνομά του από τον μητρικό παππού του, που ήταν Μεγάλος Δούκας της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, και διαπαιδαγωγήθηκε όπως κάθε διάδοχος του θρόνου των ευρωπαϊκών αυλών, παίρνοντας υψηλή στρατιωτική αγωγή και κλασική παιδεία. Εκπαιδεύτηκε στην Στρατιωτική Ακαδημία του Βερολίνου από όπου και αφομοίωσε πολλά στοιχεία του πρωσικού μιλιταρισμού. Παρά τους κλυδωνισμούς που προκάλεσε στην πρωτοκαθεδρία των πριγκίπων στις ένοπλες δυνάμεις η ήττα στον πόλεμο του 1897 και το Κίνημα του 1909 ως ουσιαστικό επακόλουθο αυτής, ο Κωνσταντίνος επανήλθε στην ηγεσία του στρατεύματος το 1911 χάρις στον Βενιζέλο ο οποίος μόλις είχε αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας.

Μεγάλη και καθοριστική στιγμή στην στρατιωτική του σταδιοδρομία υπήρξε η ηγεσία του ελληνικού στρατού κατά τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους, που του χάρισε τον τίτλο του Μεγάλου Στρατηλάτη που διπλασίασε την Ελλάδα. Αξίζει σε αυτό το σημείο να σημειωθεί ότι ήταν ο μόνος βασιλιάς στην νεότερη ελληνική ιστορία, και ένας εκ των λίγων της νεότερης ευρωπαϊκής, ο οποίος ενσάρκωσε τον αρχέτυπο ρόλο του εστεμμένου ως πολεμάρχου.⁷⁹ Στους Βαλκανικούς Πολέμους εντοπίζεται και η πρώτη ώσμωση με τους μετέπειτα Επιστράτους. Τον Ιούνιο μάλιστα του 1913, μεταξύ Πρώτου και Δεύτερου Βαλκανικού Πολέμου, αναγόρευσε σε ανάδοχους της κόρης του όλους τους στρατιώτες που είχε υπό τις διαταγές του⁸⁰, κάνοντας τους έτσι <<κουμπάρους>> του, δημιουργώντας έτσι έναν προδρομικό όπως σύντομα θα αποδεικνυόταν, φαντασιακό δεσμό με τους εφένδους.

Στο μεσοδιάστημα μεταξύ των Βαλκανικών Πολέμων έως την ουσιαστική έναρξη του Εθνικού Διχασμού τον Φεβρουάριο του 1915 επικρατούσε, φαινομενικά βέβαια, εθνική ομόνοια, ενώ το ξέσπασμα του πολέμου τον Αύγουστο του 1914 βρήκε την πλειοψηφία των Ελλήνων θετική ως προς την έξοδο στον πόλεμο, συνθήκη η οποία σύντομα επρόκειτο να ανατραπεί. Ήδη σε εκείνο το διάστημα είχαν τεθεί τα θεμέλια της ρήξης του Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο. Κομβικό γεγονός για την εν πολλοίς φαντασιακή περιχαράκωση των Επιστράτων γύρω από το πρόσωπο του Κωνσταντίνου αποτέλεσε η ίδρυση και η ραγδαία εξάπλωση των Επιστρατικών συλλόγων μετά την αποστράτευση που έγινε το Καλοκαίρι του 1916. Τότε, από τις στήλες κυρίως της εφημερίδας Νέας Ημέρας Τεργέστης, οι σύνδεσμοι έστελναν τηλεγραφήματα δοξολογώντας τον βασιλιά, όπως θα αναλυθεί παρακάτω. Η αποστολή των τηλεγραφημάτων αυτών συνεχίστηκε μέχρι την επίσημη διάλυση του ΠΣΕ την αυγή του 1917. Βέβαια, η θέση και ο ρόλος του Κωνσταντίνου είχε μια διεθνική διάσταση, αλληλένδετη με εκείνη των Επιστράτων.

Σημαντικός ήταν ο ρόλος του βασιλιά ως διεθνούς διαμεσολαβητή μεταξύ του κράτους του και του εξωτερικού. Στην περίπτωση της πλειοψηφίας των ευρωπαϊκών κρατών οι βασιλικές δυναστείες ήταν εισαγόμενες, με την ελληνική περίπτωση να μην αποτελεί εξαίρεση, ενώ πάντα ήταν προϊόν και παράγωγο διεθνών διαδικασιών. Ήταν πανευρωπαϊκό και κατ' επέκταση παγκόσμιο φαινόμενο εκείνη την εποχή ο βασιλιάς να είναι ένας εκ των κυρίων εκπροσώπων της εξωτερικής πολιτικής του κράτους του οποίου ήταν πολιτειακός αρχηγός. Δεν πρέπει να

⁷⁸ Ο θούριος του Σπύρου Καίσαρη Του Αητού ο γιος σε “επιστρατική” διασκευή, από Χαρζηπανταζής και Μαράκα *Αθηναϊκή επιθεώρηση τόμος Γ΄*, Ερμής Εκδοτική 1977 σ. 428 σημ. 1.

⁷⁹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός, δέκατη τρίτη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 175.*

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 181.

παραβλέπετέ εξ άλλου ότι ο διορισμός βασιλιά στην Ελλάδα από καταβολής του ελληνικού κράτους, αποσκοπούσε κυρίως στην διαμεσολάβηση του εστεμμένου άρχοντα με τις εγγυήτριες Μεγάλες Δυνάμεις. Ανάλογος ήταν και ο ρόλος που κλήθηκε να ερμηνεύσει ο Κωνσταντίνος στην συγκυρία του Μεγάλου Πολέμου, και ως τέτοιος πρέπει να ιδωθεί.

Το βασιλικό αυτό προνόμιο διαδραμάτισε μείζονα ρόλο στις διακρατικές σχέσεις του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, διότι σε ορισμένες περιπτώσεις, εντοπιζόμενες κυρίως σε μικρότερα και συγκριτικά νεότευκτα κράτη, οδήγησε σε σύγκρουση μεταξύ των εθνικών και των δυναστικών συμφερόντων. Η σύγκρουση αυτή σε συνδυασμό με την αμφιταλάντευση για την έξοδο ή όχι στον πόλεμο και σε πιο στρατόπεδο ήταν κοινό φαινόμενο και σε μεγάλες χώρες ακόμα. Σύντομη ταλάντευση παρατηρήθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Βουλγαρία, σε άμεση αλληλεπίδραση τόσο με την Ελλάδα όσο και με τις Μεγάλες Δυνάμεις, καθώς και σε μικρότερα ή όχι τόσο ισχυρά, με κατεξοχήν παραδείγματα την Ιταλία και την Ρουμανία. Η περίπτωση της τελευταίας χώρας παρουσιάζει τις μεγαλύτερες ομοιότητες με την ελληνική, διότι ο βασιλιάς της Ρουμανίας Κάρολος Α΄, ο οποίος μαζί με την συντηρητική κυβέρνηση του έκλειναν προς την Γερμανική Αυτοκρατορία εις βάρος των εθνικών συμφερόντων της Ρουμανίας, κατάσταση που ανέτρεψε ο θάνατος του βασιλιά και η έξοδος της Ρουμανίας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ⁸¹.

Η περίοδος κλιμάκωσης των σχέσεων της Ελλάδας (κράτος Αθηνών συγκεκριμένα) με την Αντάντ, εντός της οποίας περιλαμβάνονται οι καταγιστικές εξελίξεις από τον Αύγουστο του 1916 μέχρι τα Νοεμβριανά ήταν ταυτόχρονα και περίοδος της επισημοποίησης της προσωπολατρίας των Επιστράτων. Τότε έλαβε χώρα η σημαντικότερη ζύμωση από την οποία προέκυψε ο Αντιβενιζελικός και βαθιά βασιλόφρονος εξτρεμισμός των Συλλόγων Επιστράτων. Και όλα αυτά με την χώρα να βρίσκεται όχι μονάχα στο μάτι του κυκλώνα του Διχασμού, αλλά και των Μεγάλων δυνάμεων.

Αλλά και η επακόλουθη εξορία του Κωνσταντίνου από το 1917 μέχρι το 1920 υπήρξε μια διεθνική συνθήκη, τόσο καθαυτή όσο και σε σχέση με τους Επιστράτους. Αυτό καταδεικνύεται μέσω της παραμονής και μετακίνησης της εξόριστης βασιλικής οικογένειας μεταξύ της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, της Γερμανικής Αυτοκρατορίας και της πάντα ουδέτερης Ελβετίας. Σε όλο αυτό το διάστημα ο Κωνσταντίνος είχε άμεση επικοινωνία με τους αντιβενιζελικούς ηγέτες. Σίγουρη θεωρείται η, αγνώστου βαθμού, ανάμειξή του στα σαμποτάζ που διαπράχθηκαν κατά την διάρκεια του Βενιζελικού καθεστώτος στον ενωμένο πια Ελληνικό Στρατό, στις λιποταξίες πιθανών πρώην επιστράτων, στους Λαϊκούς Συλλόγους του Γούναρη, και στο άγνωστο εν πολλοίς αντιβενιζελικό αντάρτικο μικρής κλίμακας⁸² (Κεφάλαιο 5).

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ο διεθνικός χαρακτήρας της αλληλουχίας του Κωνσταντίνου με τους Επιστράτους, μαζί με την μεταξύ τους αλληλοεπικάλυψη, ήταν πανταχού παρόν στην εξεταζόμενη περίοδο. Υπήρξε για τους Επιστράτους ένα είδος ηγέτη μακράς απόστασης, και το αντίπαλο δέος του Ελευθέριου Βενιζέλου, που τόσο πολύ μισήθηκε από τους πρώην μαχητές του.

Αξίζει σε αυτό το σημείο να επισημανθεί μια κολοσσιαία αντίφαση που συμβολίζεται μέσω της “σύμπραξης” του Κωνσταντίνου με τους Επιστράτους. Υπήρξαν βετεράνοι των Βαλκανικών Πολέμων, ύστερα από την νικηφόρα έκβαση των οποίων η Ελλάδα διπλασιάστηκε σε πληθυσμό και έκταση, κάνοντας την Μεγάλη Ιδέα να δείχνει σε μεγάλο βαθμό ολοκληρωμένη. Από την άλλη πλευρά βέβαια, φάνηκαν αντίθετοι της εξόδου της χώρας σε έναν νέο πόλεμο, όπως σύσσωμος ο αντιβενιζελικός κόσμος, που συμβολικά και πρακτικά εκδηλώθηκε με την συσπείρωση γύρω από τον Κωνσταντίνο Α΄, υπονομεύοντας ουσιαστικά την οριστική υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας (Κεφάλαιο 5). Όλα αυτά γίνονται φανερά δια της έντυπης παρουσίας των Επιστράτων στον ημερήσιο τύπο, όπως θα παρουσιαστεί στην συνέχεια.

⁸¹ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Η <<Σιδηρά>> Δεκαετία, οι εθνικοί πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, εκδόσεις Μίνωας, Ιανουάριος 2022, σ. 117.

⁸² Ραυμόνδος Αλβανός, <<Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά την εποχή του Εθνικού Διχασμού (1915-1922)>>, Αρτέμις Ψαρομηλίγκος, Βασιλική Λάζου, Κωνσταντίνος Καρτάλης, *Η δική των Έξι, Οι Μεγάλες Δίκες*, τ. 6, έκδοση της Ελευθεροτυπίας, Φεβρουάριος 2011, σ. 20.

2.2.α: Ο λόγος των Επιστράτων για τον Κωνσταντίνο Α΄.

Η παράθεση και η ανάλυση του λόγου των Επιστράτων για τον Κωνσταντίνο συμβάλει τόσο στην κατανόηση του βασιλιά ως χαρισματικού ηγέτη των Αντιβενιζελικών και των Επιστράτων, όσο και στην τοπική διάσταση ενός παγκόσμιου φαινομένου.

Όσο κλιμακώνεται η κρίση του Διχασμού τόσο οι Επιστράτοι συσπειρώνονται γύρω από τον Κωνσταντίνο. Μετά την πυρκαγιά στα βασιλικά κτήματα του Τατοΐου, η Νέα Ημέρα και οι Σύνδεσμοι των Επιστράτων εύχονται καλή ανάρρωση στον βασιλιά δοξολογώντας τον κατά την πρώτη εβδομάδα του Ιουλίου⁸³, όταν η δράση τους και η δυναμική τους δεν είχαν γίνει ευρέως ορατές ούτε ήταν ακόμα εμφανείς οι πραγματικές τους διαστάσεις.

Όσο προχωράει η σύσταση των Συνδέσμων, τόσο τα τηλεγραφήματα, με ουσιαστικούς αποδέκτες τον Κωνσταντίνο ως ηγέτη και τον Βενιζέλο ως Σατανά πληθαίνουν. Γίνεται όλο και πιο εμφανής η αντίφαση που χαρακτηρίζει τους Επιστράτους για την θέση της Ελλάδας στον πόλεμο, όπως μαρτυρά το τηλεγράφημα του συνδέσμου της Ερμιόνης, στο οποίο αποκαλούν τον Κωνσταντίνο Πύργο του Ελληνισμού υπό τις διαταγές του οποίου θα κατακτήσουν την Κωνσταντινούπολη⁸⁴, θέση που χαρακτήρισε γενικά την αντιβενιζελική Μεγάλη ιδέα (Κεφάλαιο 4). Την ίδια αντιφατικότητα ενισχύουν ο χαρακτηρισμός του Κωνσταντίνου ως συμπολεμιστή των Επιστράτων⁸⁵, η αναγόρευσή του σε Κωνσταντίνο ΙΒ΄⁸⁶ και άρα επανίδρυσή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, και η δήλωση τους να χύσουν πρόθυμα το αίμα τους για τον “Μεγάλο Βασιλιά”⁸⁷.

Στα τηλεγραφήματα τους που δημοσιεύονται στην *Νέα Ημέρα Τεργέστης* εντοπίζεται ανάκληση των Βαλκανικών Πολέμων. Οι Σύνδεσμοι Πλάκας, Μακρυγιάννη και Γαργαρέτας αναφέρουν: “*Η ελληνική σημαία πλαισίωσε την βασιλική εικόνα, πέριξ της οποίας είχαν τοποθετηθεί στολισμένοι με άνθη, σμύρτα και δάφνες, και στο κέντρο των οποίων δια χρυσών γραμμάτων ήταν γραμμένες όλες οι ηρωικές μάχες της εποποιίας του 1912-1913.*”⁸⁸ Ανάλογο τελετουργικό πραγματοποιήθηκε και από τον σύνδεσμο Γερανίου⁸⁹. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ο Κωνσταντίνος άρχισε να αποτελεί πέραν από πολιτειακό αρχηγό και στρατηλάτη ένα είδος θρησκευτικού ηγέτη, διότι το είδος του λόγου τους και τα τελετουργικά που περιγράφονται παραπέμπουν σε εκδήλωση θρησκευτικής ευλάβειας, εάν όχι θρησκευτικού φανατισμού. Η λατρεία αυτή γίνεται ξανά εμφανής στα θερμά τηλεγραφήματα για τα τεσσαρακοστά όγδοα γενέθλια του Κωνσταντίνου, στις 22 Ιουλίου 1916⁹⁰.

Η κατάρτιση των συνδέσμων όπως και η συσπείρωση των Επιστράτων γύρω από τον Κωνσταντίνο ξεπέρασε τα γεωγραφικά όρια της Παλαιάς Ελλάδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το τηλεγράφημα που απέστειλε ο σύνδεσμος Χανίων, στην κατά πλειοψηφία μα όχι ολοκληρωτικά Βενιζελική Κρήτη:

*“Βασιλιά, οι Επιστράτοι νομού Χανίων συνελθόντες σήμερα συστήσαμε Σύνδεσμο, ο οποίος σπεύδει να δηλώσει σεβασμό και αφοσίωση. Λατρευτή Ημών Μεγαλειότητα, πρόθυμοι μέχρι θανάτου μετά Σου, και όταν Σν διατάξεις εναντίον κάθε εσωτερικού και εξωτερικού εχθρού. Θυμούμενοι ακραιφνώς τους κόπους της Υμετέρας Μεγαλειότητας υπέρ πατρίδος σπεύδουμε να εκφράσουμε απεριόριστη υπακοή στα κελεύσματα της με σύνθημα <<Βασιλεύς και Πατρίς>>.”*⁹¹

⁸³ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 1-5.7.1916.

⁸⁴ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 9.7.1916.

⁸⁵ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 16.7.1916.

⁸⁶ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 11.7.1916.

⁸⁷ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 12.7.1916.

⁸⁸ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 17.7.1916.

⁸⁹ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 19.7.1916.

⁹⁰ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 22.7.1916.

⁹¹ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 23.7.1916.

Δημοσιεύτηκε την ίδια ημέρα και δεύτερο τηλεγράφημα των Επιστράτων Χανίων, όπου περιγράφονται σε ηρωικούς τόνους η ιδιαίτερη πατρίδα και οι συμπατριώτες του Βενιζέλου: “ *Οι Δάφνες των Λευκών Ορέων χαρμόσυνα χαιρετίζουν τον Αετό του Ολύμπου ευλογημένο λίκνο, ενώ πραγματοποιήθηκαν όνειρα και πόθοι ελληνικοί. Κρητική νεότητα φερόμενη έξαλλο ενθουσιασμό και αφοσίωση νοερή, ακολουθεί πολυφίλητο Βασιλέα της στον μεγαλειώδη δρόμο της εθνικής δοκιμασίας.*” Το κίνημα της Θεσσαλονίκης δεν είχε ακόμα εκδηλωθεί, και οι σύνδεσμοι ήταν ακόμη σε στάδιο συγκρότησης. Οπότε, δεν πρέπει να εντυπωσιάζει η ύπαρξη επιστράτων στην Κρήτη κατά την συγκεκριμένη περίοδο. Η κατάσταση αυτή έμελλε να αντιστραφεί στα επόμενα χρόνια. Πάντως, αυτό φανερώνει ότι η δημοτικότητα του Κωνσταντίνου ήταν ακόμη ισχυρή, μέχρι και στα παραδοσιακά προπύργια του κόμματος των Φιλελευθέρων.

Ένα άλλο παράδειγμα που δεν εντυπωσιάζει σήμερα, αλλά ενδεχομένως να εντυπωσιάζε ως έναν βαθμό εκείνη την εποχή, είναι εκείνο της Μάνης, μιας περιοχής βρισκόμενης στα σπλάχνα της Παλαιάς Ελλάδας, που ναι μεν ο Αντιβενιζελισμός πλειοψηφούσε, ο Βενιζελισμός όμως, μέχρι το 1916, αποτελούσε την κύρια και διόλου ευκαταφρόνητη μειοψηφία. Μανιάτες ήταν εξάλλου ο στρατηγός Αλέξανδρος Οθωνάιος και ο Ναύαρχος Ιωάννης Δεμέστιχας. Σε τηλεγράφημά του, δημοσιευμένο στο ίδιο φύλλο με εκείνα των Χανιωτών Επιστράτων, ο σύνδεσμος Οιτύλου λέει: “ *Οι μέχρι τώρα αφιχθέντες Επίστρατοι ορμώμενοι εξ υπέρτατου καθήκοντος σε συνάντηση σήμερα υποβάλλουμε αισθήματα λατρείας και πίστεως προς Σε Στρατηλάτη Βασιλέα τον ενσαρκούντα τα ιδεώδη της ελληνικής φυλής, δηλώνοντας ότι τασσόμαστε ακοίμητοι φρουροί της Πατρίδας και του Θρόνου σου, έτοιμοι να χύσουμε και την τελευταία ρανίδα του αίματος μας όταν υπό σου κλειθούμε.*” Μια αν μη τι άλλο ελαφρώς προφητική δήλωση.

Γίνεται κατανοητό λοιπόν ότι η ακτινοβολία του Κωνσταντίνου ήταν πανελλαδική σχεδόν, και οφειλόταν τόσο στην συγκυρία του Διχασμού και της άρνησης εξόδου στον Πόλεμο, όπως αυτή εκφράστηκε μέσω της Ουδετερότητας, όσο και από τον εμπεδωμένο ρόλο της βασιλείας.

Σε αυτές τις εκδηλώσεις δοξολογίας των Επιστράτων απέναντι στον Κωνσταντίνο έχει τοποθετηθεί το σημείο μηδέν της δράσης τους⁹², προτού ακόμα μαζικοποιηθεί και ριζοσπαστικοποιηθεί στην πράξη. Η ίδια δοξολογία και τα ίδια ευχολόγια υπέρ του βασιλιά συνεχίστηκαν με τον ίδιο ρυθμό μέχρι τα μέσα Αυγούστου, οπότε και συνέβησαν η γερμανοβουλγαρική κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας και το Κίνημα Εθνικής Άμυνας προς απάντηση αυτής, δυο μείζονες παράγοντες που επιτάχυναν τις εξελίξεις. Η δράση των Επιστράτων τότε μεταφέρθηκε από τις στήλες της Νέας Ημέρας στα “πεζοδρόμια”, όταν καλούσαν σε αντισυλλητήρια εναντίον των Βενιζελικών. Με τις νέες αυτές μαζικές διαδηλώσεις αναδιπλώθηκε και ο λόγος του ΠΣΕ για τον Κωνσταντίνο, συμπλέοντας πλέον με τον ευρύτερο αντιβενιζελικό λόγο. Πλέον η δράση του ΠΣΕ εκδηλώθηκε με μαζικά συλλαλητήρια, όμοια των οποίων συνέβαιναν για πρώτη φορά στην νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Χαρακτηριστική της ανασύνταξης του λόγου είναι η περίπτωση του συλλαλητηρίου της Πλάκας, μια από τις “πυρηνικές” συνοικίες των Επιστράτων στην Αττική, τον Δεκαπενταύγουστο του 1916. Την ομιλία άνοιξε ο πρόεδρος του Συνδέσμου Πλάκας, αποκαλώντας τον Κωνσταντίνο αληθινό θεό που είναι “*άτρωτος από βέλη ανθρώπινα*”⁹³. Τον λόγο πήραν κατόπιν οι αντιβενιζελικοί ηγέτες Δημήτριος Γούναρης, Δημήτριος Ράλλης και Στέφανος Δραγούμης (με την σειρά αναγραφής στο φύλλο της Νέας Ημέρας στις 16 Αυγούστου 1916). Και οι τρεις χρησιμοποίησαν το επιχείρημα ότι ο Βενιζέλος είναι υβριστής του Κωνσταντίνου, αναφερόμενοι στην δημοσιευμένη ομιλία του Κρητικού πολιτικού με τίτλο <<Είπατε τω βασιλεί!>>. Ο Δραγούμης τον αποκάλεσε τρελό που πάει να τα βάλει με τον βασιλιά, και ο Γούναρης με τον Δραγούμη έκαναν λόγο για “*λυσσαλέα ύβρη*” και “*πρωτάκουστο λίβελο*” αντίστοιχα.

Τα παραπάνω σηματοδοτούν τα εξής: Η πολιτική στόχευση της κορυφής του αντιβενιζελικού κόσμου συμβαδίζει με εκείνη της λαϊκής βάσης του κόσμου αυτού, που είναι η διατήρηση της ουδετερότητας, η αντιπαράθεση στον Βενιζέλο και το κόμμα του, και η απέχθεια

⁹² Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 1996, σ. 65.

⁹³ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 16.8.1916.*

ενάντια στην εισβολή των στρατευμάτων της Αντάντ στο ελληνικό έδαφος. Ηγέτες της αντιβενιζελικής αστικής τάξης και Επίστρατοι συσπειρώνονται γύρω από τον βασιλιά δημιουργώντας έτσι τον δεύτερο μεγάλο ηγέτη του Εθνικού Διχασμού, που λειτουργεί ως το αντίπαλο δέος του Βενιζέλου. Ο λόγος τους λοιπόν κινείται αναλόγως.

Ο Κωνσταντίνος αποτέλεσε για τους Επιστράτους ένα σύμβολο ειρήνης, πέραν από “κουμπάρος”, “στρατηλάτης”, “Κωνσταντίνος ΙΒ’” και “Μεγάλος Βασιλέας”. Πρόκειται για μια μεγάλη αντίφαση που γίνεται εμφανής στον λόγο τους, όπως αφήνεται να εννοηθεί στο τηλεγράφημα του Συνδέσμου Λευκάδας, όπου το συλλαλητήριο των Φιλελευθέρων αποκαλείται “φιλοπόλεμο”⁹⁴. Ο αντιπολεμικός αυτός χαρακτήρας θα παρουσιαστεί στην τελευταία υποενοότητα του κεφαλαίου. Γίνεται φανερό στο μεταξύ ότι, με την πάροδο του χρόνου της κρίσης, αποκρυσταλλώνονται σταδιακά τα ιδεολογικοπολιτικά χαρακτηριστικά του Επιστρατισμού.

Ο Αύγουστος του 1916 υπήρξε καθοριστικός και πυκνός σε γεγονότα για την πορεία του Διχασμού και την σταδιακή επικράτηση των Επιστράτων. Τότε ξεκινά η ένοπλη δράση τους, οι διώξεις των Βενιζελικών και η ισχυρή δημόσια παρουσία τους. Προς το τέλος του μήνα οι Σύνδεσμοι γιγαντώνονται στην Αττικοβοιωτία και την επαρχία, εάν ληφθούν ως ακριβή τα νούμερα που παρατίθενται στην Νέα Ημέρα. Οι Επίστρατοι Κορωπίου ανάγουν τον αριθμό τους σε περισσότερους από τριακόσιους, ενώ τον ίδιο αριθμό δίνουν και οι Επίστρατοι Ευρυτανίας λίγο πιο κάτω στην ίδια σελίδα, πάντα δηλώνοντας πίστη και αφοσίωση στον Κωνσταντίνο.⁹⁵ Οι αριθμοί, όσο φουσκωμένοι και εάν είναι, πρέπει να ανταποκρίνονται σε μεγάλο βαθμό στην πραγματικότητα, δεδομένου της εξάπλωσης του κινήματος και του παραγκωνισμού των Φιλελευθέρων. Και η παράθεση αυτή ενδεχομένως να οφείλεται στην επίδειξη δύναμης και την παρεπόμενη τρομοκράτηση των Βενιζελικών. Η αναφορά στον Κωνσταντίνο έχει γίνει σταθερός και απαράβατος κανόνας.

Παρά την πρώτη, εικονική, διάλυση των Επιστράτων⁹⁶ έπειτα από γαλλικό διάβημα ύστερα από την σκηνοθετημένη επίθεση εναντίον της Γαλλικής Πρεσβείας στις 27 Αυγούστου 1916, η Νέα Ημέρα σταμάτησε να δημοσιεύσει τα τηλεγραφήματα του ΠΣΕ μέχρι την πρώτη εβδομάδα του Σεπτεμβρίου. Στο φύλλο της εβδόμης Σεπτεμβρίου ξεκίνησε εκ νέου η δημοσίευση της συγκεκριμένης στήλης, με σχόλιο “Εξακολουθούμεν διαβιβάζοντες τηλεγραφήματα και ψηφίσματα αφοσιώσεως των Συνδέσμων των.” για να σταματήσει ξανά. Το εντυπωσιακό σε αυτό το φύλλο είναι η εικόνα της βορειότερης γεωγραφικής επέκτασης των Επιστράτων, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή μέσω των τηλεγραφημάτων από τον Βόλο, το Πήλιο και την Ήπειρο⁹⁷, που άνηκε στις Νέες Χώρες αλλά δεν είχε προσχωρήσει στο κίνημα της Θεσσαλονίκης. Τα δημοσιεύματα αυτά εμπεριέχουν φυσικά διθυράμβους για τον Κωνσταντίνο και αποδεικνύουν την τεράστια δημοτικότητα του, κάνοντας έτσι κατανοητή την συσπείρωση των Αντιβενιζελικών γύρω από αυτόν.

Μέχρι το τέλος του μήνα και όσο η κατάσταση των διαπραγματεύσεων μεταξύ των Συμμάχων και της κυβέρνησης των Αθηνών είναι ακόμα ρευστή, τηλεγραφήματα του ΠΣΕ δεν δημοσιεύονται στην Νέα Ημέρα. Μέχρις ότου, στις 20 του μηνός, η στήλη επέστρεψε ξανά με τον προαναφερόμενο τίτλο και το ίδιο περιεχόμενο⁹⁸. Τα τηλεγραφήματα για το επόμενο διάστημα είναι αραιά, με ορισμένες μόνο δημοσιεύσεις. Επιστρέφουν όμως δυναμικά με αφορμή τον επικείμενο αποπλισμό του ελληνικού στρατού και στόλου. Το νέο διακύβευα δεν είναι πλέον απλά η εξύμνηση του Κωνσταντίνου ή η κατακεραύνωση του Βενιζέλου, αλλά η παρεμπόδιση της παράδοσης των όπλων στους Συμμάχους. Ο νέος τίτλος της στήλης είναι πρόδηλος των προθέσεων του ΠΣΕ και φέρει τον τίτλο “Εξέγερσης ανά το κράτος δια τον αφοπλισμόν.”

⁹⁴ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 17.8.1916.

⁹⁵ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 27.8.1916.

⁹⁶ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 1996, σ. 86.

⁹⁷ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 7.9.1916.

⁹⁸ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 20.9.1916.

Ενδεικτικό της μεταβολής του πνεύματος και του λόγου των Επιστράτων προς τον Κωνσταντίνο και τον πόλεμο είναι το ακόλουθο τηλεγράφημα του Συνδέσμου Τυρνάβου:

“Μεγαλειότατε. Σύμπασας ο λαός του Τυρνάβου και περιχώρων και οι συμπολεμιστές Σου του 1912-1913 οι περιφρονήσαντες τον θάνατο χάριν του Μεγαλείου της Πατρίδος, αδυνατούν να αποδεχθούν την ατίμωση του αφοπλισμού κατά το μάλλον οδυνηρή, εφ’ όσον αυτή προέρχεται από αντιπρόσωπο ξένης δύναμης, την οποία κάποτε λάτρευσε ο ελληνισμός, αποφασίσαμε να προτιμήσουμε τον θάνατο παρά την ατιμία του αφοπλισμού για να μην παραδοθεί η χώρας μας έρμαιο στους εργαζόμενους την εκθρονισή σου επαναστάτες της Θεσσαλονίκης.”⁹⁹

Η πεμπτουσία της διαμορφωμένης την δεδομένη χρονική στιγμή κουλτούρας των Επιστράτων διαγράφεται σχεδόν ανάγλυφα στο παραπάνω απόσπασμα. Αντιβενιζελισμός, Αντιδυτικισμός και ένας βασιλόφρονας εξτρεμισμός είναι εμφανή στοιχεία. Η επίκληση του παρελθόντος των Βαλκανικών Πολέμων φανερώνει την εμμονή στην θολή εξιδανίκευση ενός ηρωικού και χαμένου για πάντα παρελθόντος το οποίο αποτέλεσε το λίκνο του δεσμού τους με τον Κωνσταντίνο. Έχοντας φτάσει στο απροχώρητο τα μέλη του ΠΣΕ αποφασίζουν να αγωνιστούν εναντίον του αφοπλισμού ώστε να μην επανέλθουν οι Βενιζελικοί στην εξουσία και να μην εξέλθει η Ελλάδα στον πόλεμο. Ως κεντρικό στόχο, αλλά και ως αφορμή, αντιπαραθέτουν την αντίθεση τους στην πιθανή, αλλά βέβαιη για τους ίδιους, εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, προσδίδοντας στην βασιλεία του υπαρξιακό περιεχόμενο.

Πλέον στο παιχνίδι της δοξολογίας του Κωνσταντίνου έχει μπει επίσημα ως στόλος σαν ξεχωριστός κλάδος των ενόπλων δυνάμεων, και δυο παρακλάδια του ΠΣΕ, ένα εργασιακό και ένα πολιτικό, ο Πανελλήνιος σύλλογος Προέδρων Συντεχνιών¹⁰⁰ και ο Πανελλήνιος Σύλλογος Βασιλοφρόνων¹⁰¹. Η συνθήκη αυτή μαρτυρά την συνεχιζόμενη συσπείρωση του Αντιβενιζελικού κόσμου σε μαζικό πλέον επίπεδο.

Ο λόγος τους εκτραχύνεται αποκαλυπτικά μετά τα Νοεμβριανά, όταν η ισχύς και η πραγματική διάσταση του κινήματος των Επιστράτων έχει γίνει πλέον ορατή, η σύγκρουση με την Αντάντ έχει συντελεστεί, και δεν υπάρχει λόγος για τήρηση προσχημάτων. Ο τίτλος της στήλης για πολλοστή φορά άλλα μέσα στο “μακρύ” δεύτερο εξάμηνο του 1916, φέροντας το όνομα “Η εντύπωση του λαού των επαρχιών εκ των προχθεσινών γεγονότων” με υπότιτλο “Πάντες είναι έτοιμοι να πέσουν υπέρ του Βασιλέως”. Υπέρ του βασιλιά, όχι υπέρ βωμών και εστιών. Οι Σύνδεσμοι Ιωαννίνων, Βόλου και Θήβας μέσω των τηλεγραφημάτων τους δηλώνουν ότι θα αγωνιστούν εθελοντικά υπέρ του βασιλιά και της κυβέρνησης και εναντίον των Βενιζελικών¹⁰². Η δήλωση αυτή, σε συνδυασμό με την δράση τους, σηματοδοτεί το αποτέλεσμα και το ουσιαστικό ζητούμενο της συσπείρωσης στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου αναθεωρείται, και δεν είναι πλέον η διατήρηση της ουδετερότητας αλλά η έξοδος σε έναν νέο εσωτερικό εμφύλιο πόλεμο, εγκιβωτισμένο στα τεκταινόμενα του εν εξελίξει Μεγάλου.

Τα συλλαλητήρια εκδήλωσης λατρείας προς τον Κωνσταντίνο συνεχίζονται, λαμβάνοντας χαρακτήρα θρησκευτικής σχεδόν λατρείας. Τηλεγράφημα από τον Βόλο αναφέρει ότι 20.000 κόσμος διαδήλωσαν φέροντες μια γιγαντιαία διαστάσεων εικόνα του Κωνσταντίνου¹⁰³, θυμίζοντας κλασσικές εκδηλώσεις της Λατρείας της Προσωπικότητας.

Οι Επίστρατοι της Πύλου συμπυκνώνουν με τα λόγια τους το νέο, ανανεωμένο πνεύμα του αντιβενιζελικού λαού:

“Σύμπας ο λαός της Πύλου συγκινημένος και υπερήφανος δια την ανδροπρεπή στάση του Ελληνικού στρατού υποβάλει θερμά συγχαρητήρια τη Α. Μεγαλειότητα και απαιτεί και στο μέλλον να

⁹⁹ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 15.11.1916.

¹⁰⁰ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 17.11.1916.

¹⁰¹ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 18.11.1916.

¹⁰² Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 20.11.1916.

¹⁰³ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 22.11.1916.

εξακολουθήσει η στάση αυτή, με την πεποίθηση ότι η Υ. Μεγαλειότητα σύρουσα το ζήφος και θραύσουσα τις ατιμωτικές προτάσεις περί παραδόσεως των όπλων θα έχει παρά το πλευρό Του απαζάπασαν την τίμια και ελληνική νεότητα έτοιμη να χύσει και την τελευταία ρανίδα του αίματος της υπέρ της τιμής της Πατρίδας και του Μεγάλου και ένδοξου Βασιλέως αυτής Κωνσταντίνου.”¹⁰⁴

Ο Κωνσταντίνος είναι ο αδιαμφισβήτητος πολεμικός και πολιτικός αρχηγός των Εφέδρων, ενώ τα Νοεμβριανά παρουσιάζονται ουσιαστικά ως προσωπικό επίτευγμα του. Η ηρωική αυτή διάσταση του λόγου των επιστράτων για τον βασιλιά είναι ενδεικτική της μεθυστικής νίκης του ΠΣΕ στην ζώνη ευθύνης του και του επακόλουθου θριαμβευτικού κλίματος. Για άλλη μια φορά ο πάλαι ποτέ νικηφόρος στρατηγός των Βαλκανικών Πολέμων καλείται να ενσαρκώσει τον αρχέγονο ρόλο του εστεμμένου άρχοντα ως πολεμικού αρχηγού. Αυτή τη φορά όμως η ειδοποιός διαφορά είναι ότι η απαγόρευση αυτή έγινε από τα κάτω, από τον λαό, και είναι σε μεγάλο βαθμό φανταστική. Απουσίαζαν δηλαδή η ομόνοια, η ταύτιση του πολιτικού κόσμου αλλά και η νομιμοποίηση του ρόλου του Κωνσταντίνου που υπήρχαν το 1912. Το νέο ζήτημα είναι η ουδετερότητα και η συντριβή του εσωτερικού εχθρού, μια εξτρεμιστική τάση που θα εκδηλωθεί μεταγενέστερα και αλλού στην Ευρώπη.

Από τον Δεκέμβριο και μέχρι την οριστική διάλυση των επιστρατικών συνδέσμων τον Ιανουάριο του 1917 η αποστολή τηλεγραφημάτων του ΠΣΕ στην Νέα Ημέρα αραιώσε. Τα λίγα τηλεγραφήματα που παρατέθηκαν κυμαίνονταν στους αρχικούς τόνους δοξολογίας του Ιουλίου προς τον Κωνσταντίνο. Κάποια άλλα αφορούσαν την μεταξύ των Συνδέσμων. Η δημοσιογραφική αυτή σιωπή οφείλεται στον ασφυκτικό ναυτικό αποκλεισμό της Αντάντ, στην εσωτερική διάσπαση του ΠΣΕ αλλά και στην αλλαγή προτεραιοτήτων της εφημερίδας και της κυβέρνησης.

Αναφέρθηκε παραπάνω ότι ο Κωνσταντίνος συν τοις άλλοις αποτέλεσε σύμβολο ειρήνης. Ο κατά βάθος αντιπολεμικός χαρακτήρας των Επιστράτων θα αναλυθεί στη συνέχεια.

2.3: Ο αντιπολεμικός χαρακτήρας των Επιστράτων.

Η άποψη ότι ο επιστρατισμός είχε έναν βαθύ αντιπολεμικό χαρακτήρα δεν είναι καινούργια. Είχε μάλιστα υποστηριχθεί στον Μεσοπόλεμο από τον Γιάνη Κορδάτο, όπου μάλλον πρόκειται για ιδεολογική σύγχυση και ταύτιση των Επιστράτων με τους Παλαιούς Πολεμιστές. Αλλά και ο Γιώργος Μαυρογορδάτος κάνει λόγο για “κατά βάθος αντιπολεμικό κήρυγμα των Επιστράτων” στο σχετικό έργο του.

Εκ των πραγμάτων γίνεται εμφανής, τόσο για τον μελετητή/ερευνητή όσο και για τον απλό αναγνώστη, ότι το κίνημα των Επιστράτων ήταν ως έναν βαθμό αντιπολεμικό. Αυτή η διάσταση τεκμηριώνεται περισσότερο από την στάση τους, και όχι τόσο από δεδηλωμένες διακηρύξεις, όπως ήταν τα συναισθηματικά φορτισμένα τηλεγραφήματα για τον Κωνσταντίνο στις στήλες της Νέας Ημέρας. Τεκμηριώνεται από την άρνηση τους να πολεμήσουν ξανά και να ακολουθήσουν τους Φιλελεύθερους σε έναν νέο πόλεμο, που σε αυτή την περίπτωση εξελίχθηκε σε Παγκόσμιο. Ωστόσο, μια τέτοια ανάγνωση θα ήταν εξαιρετικά επιφανειακή.

Τα δεδομένα της αντιπολεμικής διάστασης των Επιστράτων εντοπίζονται σε δυο άξονες, οι οποίοι είναι αλληλένδετοι μεταξύ τους: α) στον αντιπολεμικό λόγο τους, ο οποίος εν αντιθέσει με τον λόγο για τον Κωνσταντίνο και τον αντιδυτικό-αντιφιλελεύθερο λόγο του Κεφαλαίου 4 είναι υπόρρητος και εξάγεται από το πνεύμα των δημοσιευμάτων ή από μεμονωμένες φράσεις και όχι από σαφείς ανακοινώσεις ή διακηρύξεις, και β) από τους Επιστράτους ως Παλαιούς πολεμιστές προδρομικούς μα ατελείς.

2.3.α: Ο Αντιπολεμικός λόγος των Επιστράτων.

Ο αντιπολεμικός χαρακτήρας του ΠΣΕ υπήρξε ιδιόρρυθμος. Εξίσου ιδιόρρυθμος υπήρξε και ο αντιπολεμικός λόγος του, ένας αντιπολεμικός λόγος που συμβάδιζε με την Αντιβενιζελική

¹⁰⁴ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 23.11.1916.

ουδετερότητα. Με την διαφορά ότι σε πρώτη φάση ο αντιπολεμικός λόγος των Επιστράτων ήταν αθέατος, με τα τηλεγραφήματα τους να βρίθουν από αόριστες φιλοπόλεμες φαιφάρες με μοναδικό φυσικό αποδέκτη τον Κωνσταντίνο και γενικό αποδέκτη την αντιβενιζελική κοινωνία. Όλα σχεδόν τα τηλεγραφήματα της πρώτης περιόδου (μέσα Ιουνίου, Ιούλιος, μέσα Αυγούστου) έχουν τέτοιο χαρακτήρα. Οι Επίστρατοι του Αμαρουσίου για παράδειγμα δηλώνουν έτοιμοι να πάρουν τα όπλα εναντίον εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών στο πλευρό του Κωνσταντίνου¹⁰⁵, ενώ συχνές είναι και οι αναφορές στους Βαλκανικούς Πολέμους, όπως εκείνη του Συνδέσμου Ολυμπίας¹⁰⁶.

Τα πρώτα δείγματα αντιπολεμικού λόγου γίνονται ορατά με τις κινητοποιήσεις των Βενιζελικών ύστερα από την κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας. Ένα τέτοιο δείγμα είναι το άρθρο του διοικητικού συμβουλίου του ΠΣΕ που δημοσιεύτηκε στην Νέα Ημέρα στις 13 Αυγούστου:

*“Ελληνικέ λαέ! Οι αστράτευτοι φιλελεύθεροι ζητούν να σε κατασκευάσουν ασεβή και αγνώμονα προς τον Κωνσταντίνο, εμείς όμως, οι συμμαχητές Του, τα τέκνα Σου, κάθε ένας περήφανος, τιθέμεθα στο πλευρό Του, με το αίμα μας ακόμη, δεν θα επιτρέψουμε την ύβρη, δεν θα ανεχθούμε την ασέβεια. Φρουροί κατά των εξωτερικών εχθρών της Πατρίδας σε πόλεμο, θα ανακύψουμε αμείλικτοι τιμωροί των εσωτερικών εχθρών της Πατρίδας, των υπονομευτών της έννομης τάξης, των επιβουλευόμενων τις καθεστηκίες αρχές!”*¹⁰⁷

Στο παραπάνω απόσπασμα γίνεται έμμεσα ορατή η πρόθεση των Επιστράτων να μην πολεμήσουν στον εξελισσόμενο Μεγάλο Πόλεμο, αλλά ταυτόχρονα δηλώνουν έτοιμοι να ξαναβγούν στη Μάχη σε περίπτωση εξωτερικής εισβολής και ασφαλώς εναντίον των Φιλελευθέρων.

Εντυπωσιακό είναι το πρωτοσέλιδο της Νέας Ημέρας στις 16 Αυγούστου με τίτλο Ειρηνική επανάσταση κατά του Βενιζέλου. Οι Επίστρατοι στο κύριο αυτό άρθρο παρουσιάζονται ως “ουδέτεροι” πολιτικά, υπερασπιστές της ανόρθωσης του 1909, οι οποίοι επιχειρήσαν μέσω των συλλαλητηρίων να εμποδίσουν τον Βενιζέλο να φέρει την χώρα στο χείλος του γκρεμού, εννοώντας, μεταξύ άλλων, και του πολέμου¹⁰⁸. Εδώ βέβαια η χρήση του όρου ειρήνη εξυπηρετεί περισσότερο την τήρηση των προσχημάτων παρά αποτελεί αντιπολεμικό μήνυμα.

Πολύ πιο άμεσο αντιπολεμικό χαρακτήρα έχουν τα τηλεγραφήματα του Συνδέσμου Λευκάδας, όπου το βενιζελικό συλλαλητήριο χαρακτηρίζεται ως φιλοπόλεμο¹⁰⁹ και ουσιαστικά το επιστρατικό συλλαλητήριο αντιπαραβάλλεται ως φιλειρηνικό. Δίπλα ακριβώς, στο τηλεγράφημα του Συνδέσμου Βόνιτσα, τα βενιζελικά συλλαλητήρια παρουσιάζονται ως εκβιαστικές κινήσεις εναντίον της ελληνικής ουδετερότητας. Δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι τα αντισυλλαλητήρια των Επιστράτων ήταν τα πρώτα μαζικά αντιπολεμικά συλλαλητήρια στην νεότερη ελληνική ιστορία.

Ωστόσο, η ξεκάθαρη αντιπολεμική ρητορική είναι η εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Τα θεωρούμενα ως αντιπολεμικά συνθήματα συνυπάρχουν με τα φιλοπόλεμα, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων μάλιστα χάνονται σε αυτά. Τα συνθήματα που κυριαρχούσαν ήταν υπέρ του Κωνσταντίνου, κατά του Βενιζέλου, των συμμάχων, και η προάσπιση της καθεστηκίας τάξης. Στα Νοεμβριανά μάλιστα, η φιλοπόλεμη αυτή ρητορική έγινε προτροπή για έξοδο στην εσωτερική σύρραξη, όπως τηλεγραφούσαν οι Επίστρατοι από το Γύθειο¹¹⁰.

Και εδώ συναντάται το εξής παράδοξο: το αντιπολεμικό αίσθημα των Επιστράτων υποβόσκει στον φιλοπόλεμο λόγο τους και υλοποιείται μέσω της δράσης τους. Η βία των Επιστράτων είχε μια αντιπολεμική διάσταση. Οι αιτίες που οδήγησαν σε αυτή την αντιπολεμική

¹⁰⁵ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 20.6.1916.

¹⁰⁶ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 16.7.1916.

¹⁰⁷ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 13.8.1916.

¹⁰⁸ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 16.8.1916.

¹⁰⁹ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 17.8.1916.

¹¹⁰ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 23.11.1916.

στον πυρήνα της δράσης, πέραν της αντίθεσης στον Βενιζέλο και την φιλοπόλεμη πολιτική του, ήταν οι οδυνηρές μνήμες των Βαλκανικών Πολέμων και η οικονομική δυσπραγία στην οποία περιήλθε η χώρα μετά την επιστράτευση του 1915. Από αυτή την άποψη λοιπόν οι ομοιότητες των Επιστράτων με τους Παλαιούς Πολεμιστές μοιάζουν εύλογες. Εξίσου εύλογες βέβαια και καθοριστικές υπήρξαν και οι διαφορές τους, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια.

2.3.β: Οι Επίστρατοι ως προδρομικοί μα ατελής Παλαιοί Πολεμιστές.

Οι Παλαιοί Πολεμιστές, ως οργανώσεις κινηματικού χαρακτήρα, έκαναν την εμφάνισή τους την επαύριον του τέλους του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, σε πολλές χώρες που συμμετείχαν σε αυτόν, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Επρόκειτο δηλαδή για βετεράνους οι οποίοι επέστρεφαν από τον πόλεμο, άλλοι αρτιμελείς άλλοι όχι, όλοι τους πάντως σίγουρα ψυχικά τραυματισμένοι από τις κακουχίες του μετώπου, οι οποίοι προσπαθούσαν να ενταχθούν στην αλλαγμένη για πάντα πολιτική ζωή¹¹¹.

Οι Έλληνες Παλαιοί Πολεμιστές εμφανίστηκαν και οργανώθηκαν μαζικά μετά το τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Παρότι αρκετοί από αυτούς ήταν Βενιζελικής προέλευσης μεγάλος μέρος τους ήταν αριστεροί, μέλη ή φίλια προσκείμενοι στο ΣΕΚΕ, έχοντας μάλιστα αναπτύξει αντιπολεμική δράση στον Μικρασιατικό πόλεμο¹¹². Δραστηριοποιήθηκαν από το 1923 έως το 1925, έχοντας πάντα ως στόχο κοινωνικές διεκδικήσεις.

Οι Επίστρατοι από την άλλη ήταν βετεράνοι των Βαλκανικών Πολέμων και είχαν και αυτοί πρόσφατη την πολεμική εμπειρία, όχι μονάχα σε επίπεδο δεξιοτήτων, όπως περίτρανα αποδείχθηκε στα Νοεμβριανά, αλλά και σε επίπεδο μνήμης, τραυμάτων, προσκόλλησης στον “στρατηλάτη” Κωνσταντίνο “ΙΒ”. Ο Κορδάτος δείχνει συμπάθεια προς τους Επιστράτους ταυτίζοντας τους προφανώς με τους Παλαιούς Πολεμιστές. Μέσα από το ιστορικό πλαίσιο βέβαια η έρευνα οδηγεί σε άλλες αναγνώσεις.

Οι ομοιότητες των Επιστράτων με τους Παλαιούς Πολεμιστές είναι πολλές και σημαντικές:

- 1) Τόσο οι Επίστρατοι όσο και οι Παλαιοί Πολεμιστές ήταν βετεράνοι των πρόσφατων χρονικά και γεωπολιτικά πολέμων, οι πρώτοι των Βαλκανικών, οι δεύτεροι του Μικρασιατικού. Είχαν και οι δυο βιώσει την φρίκη του πολέμου στο μέτωπο της Μακεδονίας, στην πολύμηνη Μάχη του Μπιζανίου όπου για πρώτη φορά έγιναν ορατά τα καταστροφικά αποτελέσματα της τότε σύγχρονης πολεμικής τεχνολογίας, στην Μάχη του Σαγγάριου ποταμού και άλλου, διαμορφώνοντας έτσι μια πρώιμη αντιπολεμική συνείδηση.
- 2) Και οι δυο οργανώσεις αρχικά λειτουργούσαν ως σωματεία αλληλοβοηθείας για τους εφένδρους και τις οικογένειές τους. Για τους Επιστράτους βέβαια η αλληλοβοήθεια ήταν η οργανωτική τους πρόφαση, ενώ οι Παλαιοί Πολεμιστές όντως συνετέλεσαν στην κοινωνική αλληλεγγύη.
- 3) ΠΣΕ και Παλαιοί Πολεμιστές στελεχώθηκαν σε επίπεδο βάσης από τα κατώτερα κυρίως στρώματα της ελληνικής κοινωνίας.
- 4) Και οι δυο εμφορούνταν από μια αντιπολεμική ιδεολογία, σε ένα πολύ γενικό και αφηρημένο επίπεδο όμως.
- 5) Και οι δυο απέρριπταν την οριστική υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, για άλλους λόγους, σε άλλη χρονική στιγμή και υπό άλλες συνθήκες.

Καίριες όμως ήταν και οι διαφορές τους:

¹¹¹ Αλέξανδρος Μακρής, *Παλαιοί Πολεμιστές και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912-1925). Διεθνές πλαίσιο, οργανώσεις και προνοιακή πολιτική*. (Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία), Αθήνα 2017, σ. 9.

¹¹² Ο.π., σ. 76.

1) Οι Επίστρατοι, παρότι αυθόρμητο και λαογέννητο κίνημα, απέκτησε γρήγορα μετά την εκδήλωσή του την υποστήριξη της αντιβενιζελικής ηγεσίας και της αντιβενιζελικής αστικής τάξης, με κατεξοχήν παράδειγμα τον Ιωάννη Μεταξά, και την εισχώρηση σε αυτούς των Πεσμαζόγλου, Υψηλάντη και Δραγούμη.

2) Οι Επίστρατοι ανέπτυξαν εξτρεμιστική δράση, διακηρύσσοντας και επιχειρώντας την φυσική εξόντωση των αντιπάλων τους, ενώ οι Παλαιοί Πολεμιστές περιορίστηκαν σε διαδηλώσεις, συλλαλητήρια και παρόμοιες ειρηνικού χαρακτήρα κινητοποιήσεις.

3) Ιδεολογικά οι Επίστρατοι εμφορούνταν από τον εσωστρεφή πατριωτισμό της Παλαιάς Ελλάδας, ήταν φανατικά βασιλόφρονες δίχως να επιδιώξουν ποτέ κάποιου είδους κοινωνική αλλαγή, ενώ αγωνίστηκαν για την διατήρηση της κατά τους ίδιους καθεστηκυίας τάξης. Από την άλλη οι Παλαιοί Πολεμιστές, κομμουνιστές και σοσιαλιστές καθώς ήταν, ποτέ δεν απέκτησαν την εύνοια ή την υποστήριξη καμίας πλευράς του αστικού κόσμου, αντιθέτως υπέστησαν διώξεις, και διακατέχονταν από μια διεθνιστική-προλεταριακή πολιτική ιδεολογία.

Εξάγεται λοιπόν το συμπέρασμα ότι οι Επίστρατοι ήταν ένα είδος προδρομικών Παλαιών Πολεμιστών. Και αυτή ήταν η μοναδική ουσιώδης ομοιότητα τους με τους Παλαιούς Πολεμιστές, όπως άλλωστε θίχτηκε παραπάνω. Η προδρομικότητα τους αυτή οφείλεται στο ότι η Ελλάδα συμμετείχε σε δυο ευρείας κλίμακας περιφερειακούς πολέμους κατά τις παραμονές του Μεγάλου και εξελίχθηκε σε Παγκόσμιο. Ανάλογες κινήσεις στασιαστών στρατιωτών είχαν εντοπιστεί εκείνη την δεκαετία στην Ευρώπη, με κατεξοχήν παραδείγματα την Ιταλία και την Πορτογαλία¹¹³.

Στον ιδεολογικό τώρα όμως, ο Επιστρατισμός παρουσιάζει μεγαλύτερες ομοιότητες με τους δεξιούς/συντηρητικούς εξτρεμιστές οι οποίοι μεταπολεμικά πολιτικοποιήθηκαν και επιχείρησαν είτε να ανατρέψουν τον διακανονισμό των Βερσαλλιών επενδύοντας στο κλίμα δυσαρέσκειας των ηττημένων χωρών τους, είτε προσπάθησαν να στήσουν μια προσωποκεντρική πολιτική καριέρα δημιουργώντας ένα τέτοιο κίνημα. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις του Αδόλφου Χίτλερ και του Όσβαλντ Μόσλεϊ¹¹⁴. Οι Επίστρατοι βέβαια έδρασαν ως τέτοιοι πριν την έξοδο της χώρας στον Πόλεμο, και όχι για να την επεκτείνουν ή να κατακτήσουν νέα εδάφη. Επομένως η προδρομικότητα είναι απλά συμπτωματική, θολή και αφηρημένη.

Τον διαφορετικό χαρακτήρα των Επιστράτων ως προδρομικών Παλαιών Πολεμιστών έρχεται να ενισχύσει και η ένταξη τους στο Λαϊκό Κόμμα του Γούναρη αλλά και η απώλεια κινήτρου για ένοπλη δράση, εφόσον η Ελλάδα είχε εξέλθει στον πόλεμο και μάλιστα με το πλευρό των νικητών. Εφόσον πλέον στεγάζονταν κάτω από τον μεγαλύτερο αντιβενιζελικό πολιτικό πόλο του Μεσοπολέμου δεν χρειάζονται τώρα να οπλιστούν και να πολεμήσουν υπέρ της ουδετερότητας. Επίσης, εν αντιθέσει με τους Παλαιούς Πολεμιστές, δεν δημιούργησαν νέα σωματεία αλληλοβοηθείας, διότι τέτοιου είδους βοήθεια μπορούσε να εξασφαλιστεί μέσω των κλασικών πελατειακών δικτύων του Λαϊκού Κόμματος, δια του παραδοσιακού συστήματος πατρωνίας δηλαδή¹¹⁵. Ούτε βέβαια αποσκοπούσαν στην αμφισβήτηση, πόσο μάλλον σε ανατροπή, του υπάρχοντος καθεστώτος.

Η διεθνικότητα, η προσωπολατρία και ο αντιπολεμικός χαρακτήρας αποτέλεσε για τον ΠΣΕ κινητήριο ιδεολογικό τρίπτυχο, όχι βέβαια αδιαίρετο. Ο Κωνσταντίνος ως άλλος Ιανός ενσάρκωνε

¹¹³ Τέτοια παραδείγματα ήταν η αμφιταλάντευση της Ιταλίας, με τον αναρχικό ακόμα Μπενίτο Μουσολίνι να αρνείται να συμμετάσχει στον Οθωμανοϊταλικό πόλεμο του 1911, και της διατήρησης της προπολεμικής τάξης που βίωσε το σύνολο της Μεσογείου. Για περισσότερα βλ. Τζεντίλε, *Φασισμός*, σ. 27 και https://revistas.ucp.pt/index.php/comunicacaoecultural/article/view/5123?fbclid=IwAR2c2tZTTZNdqR_iuuxmG79jIsrt2DzgzxKuRrkTm9R2SG5jZJJMT5WIis.

¹¹⁴ Μαρκ Μαζάουερ, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, πέμπτη έκδοση, εκδόσεις Αλεξάνδρειας, Ιούνιος 2013, σ. 38.

¹¹⁵ Κατεξοχήν τέτοιο παράδειγμα είναι ο διορισμός ως υπαλλήλου της Βουλής του διακεκριμένου Επίστρατου Σωτήρη Σκοπετεα, *Ε Ιστορικά*, τεύχος 57, *Τα Νοεμβριανά του '16 και το Ανάθεμα*.

το διπλό σύμβολο πολέμου και ειρήνης. Οι ομοιότητες με άλλα κινήματα, φασιστικά ή αντιπολεμικά, αποτελούσαν γνωρίσματα ενός κόσμου που άλλαζε ραγδαία. Πάνω από όλα όμως οι λόγοι των ίδιων των Επιστράτων είναι που συνετέλεσαν στην δημιουργία της παραπάνω εικόνας. Η δύναμη του λόγου ενίοτε εκφράζει την πρακτική του δυναμική. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξεταστούν οι λόγοι που γράφτηκαν μεταγενέστερα για τους Επιστράτους από τους Βενιζελικούς και τους Αντιβενιζελικούς.

Κεφάλαιο 3: Η πρόσληψη των Επιστράτων από τους Μεγάλους Αντιπάλους του Διχασμού

Η πρόσληψη των Επιστράτων από τους μεγάλους αντιπάλους του Εθνικού Διχασμού γίνεται αντιληπτή μέσα από τους λόγους τους οποίους παρήγαγαν οι Βενιζελικοί και οι Αντιβενιζελικοί για τους Επιστράτους. Οι λόγοι αυτοί, ως είθισται σε ανάλογες περιπτώσεις, αποτυπώνονται ως επί το πλείστον σε έργα που δημοσιεύθηκαν σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο από τα γεγονότα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Εξάιρεση αποτελεί ο τύπος, μόνο που εδώ θα παρουσιαστούν μονάχα οι σχετικές δημοσιεύσεις του Βενιζελικού τύπου, καθότι του αντιβενιζελικού διαπνέει ολόκληρη την εργασία, με κύρια πηγή την εφημερίδα *Νέα Ημέρα Τεργέστης*. Οπότε, δεν χρειάζεται να συγκεκριμενοποιηθεί εκ νέου εδώ.

Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε, πέραν των εφημερίδων και των πρακτικών της δίκης στο έκτακτο στρατοδικείο για τα γεγονότα των Νοεμβριανών, την αρθρογραφία του Ελευθέρου Βενιζέλου, αποτελείται επίσης από απομνημονεύματα των Παναγιώτη Δαγκλή, Στυνιαλού Γονατά, Θεόδωρου Πάγκαλου, Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου και Περικλή Αργυρόπουλου, τα ημερολόγια της Πηνελόπης Δέλλα, το σχετικό πόνημα ερευνητικής δημοσιογραφίας του Χριστόδουλου Χουρμούζιου, και το αρκετά μεταγενέστερο έργο του Πολυχρόνη Ενεπεκίδη.

3.1: Οι αντιδράσεις της πρώτης περιόδου μέσα από τον βενιζελικό τύπο.

Οι μόνες σύγχρονες της περιόδου δράσης των Επιστράτων βενιζελικές οπτικές του ζητήματος προέρχονται από τα δημοσίευματα των φίλια προσκείμενων στους Φιλελευθέρους εφημερίδων, κατά την περίοδο από τον Ιούνιο μέχρι τον Νοέμβριο του 1916.

Αρχής γενομένης από την 13η Ιουνίου 1916, η *Εστία* αναφέρει: “*Το πολύ-πολύ να γίνουν (εννοεί οι σύλλογοι) οργάνωση κατά το χαφιεδικό σύστημα. Αλλά και αυτές, εφόσον δεν θα έχουν την συμμαχία της εξουσίας, θα είναι εντελώς ακίνδυνη, μόνο την ιλαρότητα μπορούν να προκαλέσουν*”¹¹⁶.

Γίνεται φανερό ότι, ένεκα της τεταμένης κατάστασης, της συσκότισης και του προπαγανδιστικού σκοπού του δημοσιεύματος, δεν έχει γίνει αντιληπτή ακόμα από τα βενιζελικά δημοσιογραφικά όργανα της έκτασης που λάμβανε παράλληλα ο Π.Σ.Ε. Επιχειρείται λοιπόν μια υποβάθμιση του φαινομένου και μια λεκτική γελοιοποίηση των επιστράτων, με έμφαση στην αδυναμία σύστασης σωστών πολιτικών συλλόγων. Η ίδια ρητορική με έμφαση στην αδυναμία κατάρτισης των Συλλόγων συνεχίζεται στα φύλλα όλου του μήνα.¹¹⁷

Με την πάροδο του χρόνου, η βενιζελική δημοσιογραφική οπτική εμπλουτίζεται και εξειδικεύεται, λαμβάνοντας “διεθνείς” διαστάσεις, συμφυείς με το κλίμα του εξελιζόμενου Μεγάλου Πολέμου, όταν στο φύλλο της 30ης Ιουνίου 1916¹¹⁸ όπου, πέραν του ότι αναφέρεται πως οι επιστρατικοί σύλλογοι στάθηκε τάχα αδύνατο να συσταθούν, οι ίδιοι οι Επιστρατοί (οι οποίοι γενικώς ορίζονται απλά σαν αντιβενιζελικό πλήθος) παρουσιάζονται σαν υπονομευτές του συμφέροντος της χώρας και πολέμιοι των Δυνάμεων της Αντάντ.

Ταυτόχρονα όμως με τα χλευαστικά δημοσιεύματα, στο πλαίσιο της βενιζελικής και φιλοαντατικής προπαγάνδας, η *Εστία* προέβη σε δηλώσεις οι οποίες είχαν ως κύριο παραλήπτη την τότε αντιβενιζελική Κυβέρνηση του Θρασύβουλου Ζαΐμη κυρίως, με έμφαση στον κίνδυνο που ελλόχευε για την χώρα στην αντιβενιζελική πολιτική, όπως μαρτυρά το φύλλο της 24ης Ιουνίου, όπου σύμφωνα με την *Εστία* “*η χώρα τελεί υπό τρομοκρατική στρατοκρατία*”¹¹⁹, φανερώνοντας μια έκδηλη ανησυχία για την σύσταση των Συλλόγων των Επιστράτων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως στασιαστές (παρουσιαζόμενοι πλέον ως εξτρεμιστές) και η κυβέρνηση ως ανίκανη να τους ελέγξει.

¹¹⁶ Εφημ. ΕΣΤΙΑ, 13.6.1916.

¹¹⁷ Εφημ. ΕΣΤΙΑ, 17-21.6.1916.

¹¹⁸ Εφημ. ΕΣΤΙΑ, 30.6.1916.

¹¹⁹ Εφημ. ΕΣΤΙΑ, 24.6.1916.

Βέβαια, όπως αποδείχθηκε στην πορεία, ο ΠΣΕ είχε την στήριξη του αντιβενιζελικού κόσμου σε όλα τα επίπεδα.

Μια άλλη πτυχή της υποδοχής που επιφύλαξαν οι Βενιζελικοί στους Επιστράτους υπήρξε η απόδοση σε αυτούς αντεθνικού χαρακτήρα και δράσης¹²⁰. Αρχικά η κατηγορία αυτή ήταν υπόρρητη και εξαγόμενη από τα συμφραζόμενα, όπως διαφαίνεται στο φύλλο της Εστίας στις 4ης Ιουλίου 1916, όπου είναι ορατή η οργή για την είσοδο των Βουλγάρων στην Μακεδονία και οι επίστρατοι χαρακτηρίζονται ως αντισυνταγματικοί¹²¹. Γενικά η δημοσιογραφική ρητορική συμβαδίζει με τις εξελίξεις στο γεωπολιτικό πεδίο. Αμεσότερος χαρακτηρισμός των επιστράτων ως αντεθνικών στοιχείων (που αρχίζει να αφορά συνολικά τον αντιβενιζελικό χώρο) εμφανίζεται παράλληλα με τα προαναφερθέντα δημοσιεύματα. Το κύριο άρθρο της Εστίας στις 18 Ιουνίου μάλιστα έχει τον παχύ τίτλο Η ΑΝΤΕΘΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ και αναφέρει ότι “η σύσταση των συλλόγων με σημαία την άρνηση του καθήκοντος προς την πατρίδα”¹²², ενώ η βενιζελική εφημερίδα *Καιροί* σε άρθρο της 15ης Ιουνίου 1916 ασκεί αρνητική κριτική στους Επιστράτους, διότι κατά τους συντάκτες της η άρνηση στράτευσης των μελών του Π.Σ.Ε. και η κατά βάθος αντιπολεμική στάση τους στρέφεται εναντίον των συμφερόντων της Ελλάδας¹²³, εννοώντας σαφώς την μη εκπλήρωση της Μεγάλης Ιδέας όπως την οραματίζονταν οι Φιλελεύθεροι.

Μέσα στο πυκνό, από άποψη εξελίξεων, καλοκαίρι του 1916, οι Φιλελεύθεροι επιχείρησαν σε απάντηση στον ΠΣΕ την σύσταση ενός βενιζελικού συνδέσμου εφέδρων, του Εθνικού Συνδέσμου των Ελλήνων Εφέδρων των δυο πολέμων¹²⁴, ένα εγχείρημα που ωστόσο δεν στέφθηκε με επιτυχία, καθότι ένεκα των συνθηκών στην Παλαιά Ελλάδα όπου ήδη ο ΠΣΕ κυριαρχούσε, δεν κατάφεραν ούτε την ανάλογη έκταση να πάρει ούτε να μακροημερεύσει και να αποτελέσει αντίπαλον δέος των Επιστράτων.

Τα δημοσιεύματα των βενιζελικών εφημερίδων για τον Εθνικό Σύνδεσμο μαρτυρούν και μια παράμετρο της ιδεολογικής σύγκρουσης μεταξύ των παρατάξεων του Διχασμού. Σύμφωνα με το καταστατικό του βενιζελικού συνδέσμου που δημοσιεύθηκε στους Καιρούς, μεταξύ άλλων στόχος του ήταν “η ηθική και σωματική ανάπτυξη των εντός και εκτός του Κράτους των Ελλήνων Επιστράτων...την διατήρηση του στρατιωτικού πνεύματος από πάσα ξένη προς την εθνική και στρατιωτική ιδέα επιρροή που τείνει να εξαλείψει την ικμάδα της δια των δυο ενδόξων πολέμων μας αναγεννηθήσας ελληνικής φυλής.”¹²⁵ Η δράση εντός και εκτός του κράτους Έλληνες επίστρατοι έχει μια σαφή ανάγνωση. Εννοεί, πέραν των Παλαιοελλαδίτων και Νεοελλαδίτων, τους Αλύτρωτους Έλληνες της Μικράς Ασίας, που αποτελούσαν την κύρια συνιστώσα του ελληνισμού που το αλυτρωτικό πρόγραμμα των Φιλελευθέρων περιλάμβανε, επιδιώκοντας την ενσωμάτωση, μα κυρίως, την διάσωσή του¹²⁶. Παράλληλα, το καταστατικό εμπεριέχει ένα γενικό και αόριστο μήνυμα εθνικής ενότητας και συμφιλίωσης, προφανώς για την έξοδο στον πόλεμο, άλλη μια κύρια κατευθυντήρια γραμμή της πολιτικής των Φιλελευθέρων.

Ο βενιζελικός δημοσιογραφικός λόγος απέναντι στους Επιστράτους συνέχιζε να καθορίζεται από την εκτρέχυνση αυτών. Η πλασματική, όπως αποδείχθηκε, διάλυση των επιστρατικών συνδέσμων τον Αύγουστο του 1916, ενέτεινε την βενιζελική ανασφάλεια, με αφορμή την υποτιθέμενη επίθεση εναντίον της γαλλικής πρεσβείας και της επικείμενης παράδοσης των όπλων: “Και αγαλίασε η ψυχή τους, όταν έβλεπαν από τα κομμάτια αυτά να δημιουργούνται- καθότι είχε δοθεί το σχετικό πρόσταγμα- κόσμοι αντιβενιζελικοί κατά συλλόγους.”¹²⁷ Είναι εμφανής εκ μέρους

¹²⁰ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Πατάκη, σ. 70.

¹²¹ *Εφημ. ΕΣΤΙΑ*, 4.7.1916.

¹²² *Εφημ. ΕΣΤΙΑ*, 18.6.1916.

¹²³ *Εφημ. ΚΑΙΡΟΙ*, 15.6.1916.

¹²⁴ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Πατάκη, σ. 72-73.

¹²⁵ *Εφημ. ΚΑΙΡΟΙ*, 15.7.1916.

¹²⁶ Σπυρίδων. Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης. Ελευθέριος Βενιζέλος και Αστικός Εκσυγχρονισμός 1909-1922*, εκδόσεις Πατάκη, Οκτώβριος 2020, σ. 130-131.

¹²⁷ *Εφημ. ΕΣΤΙΑ*, 29.8.1916.

της Εστίας η ταύτιση των Επιστράτων με την κυβέρνηση (ή ορθότερα τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις των Αθηνών). Στο ίδιο φύλλο αναγράφεται επίσης: “Όπισθεν όμως των πυλών υπάρχουν κάποια όπλα...λέγεται του δημοσίου... Αυτά δεν είδαμε τα παραδοθούν..”, μαρτυρώντας την ανησυχία των Φιλελευθέρων για την σύμπλευση της Κυβέρνησης με τον ΠΣΕ (πιθανολογούμενη τότε μα στην πορεία αποδείχθηκε πραγματική).

Ο σχηματισμός της Προσωρινής Κυβέρνησης και η ανάληψη της ηγεσίας του Κινήματος Εθνικής Αμύνης από τον Βενιζέλο στις 12 Σεπτεμβρίου του 1916 έτυχε, όπως ήταν αναμενόμενο, θερμής υποδοχής από τις βενιζελικές εφημερίδες, με τον δημοσιογραφικό λόγο τους εναντίον των Επιστράτων να αναπροσαρμόζεται. Καλή αρχή ευχήθηκαν οι *Καιροί*¹²⁸ για τον φόνο του επίστρατου Παναγιώτη Δημητρέα στο κέντρο της Αθήνας. Στο φύλλο της 14ης Σεπτεμβρίου η *Εστία* προβαίνει σε κατά μέτωπον επίθεση εναντίον του Κωνσταντίνου, της κυβέρνησης και των Επιστράτων, κατηγορώντας τους ως βουλγαρόφιλους και γερμανόφιλους, κάνοντας λόγο για επικράτηση ένοπλης ουδετερότητας¹²⁹, χλευάζοντας ουσιαστικά την Αντιβενιζελική Ουδετερότητα ως ουσιαστικά εθνική προδοσία, ενώ στο φύλλο της 16ης Σεπτεμβρίου η ίδια εφημερίδα προβαίνει σε ευθεία νύξη απέναντι στις προσωπικές ευθύνες του Κωνσταντίνου:

“Αναγνωρίζουμε στην πράξη αυτή του Άνακτα την σαφή διάγνωση των πραγμάτων του κράτους Του και την λεπτότατη ειρωνεία Του. Διότι γνωρίζει, φαίνεται, και ο Βασιλιάς ποια είναι τα <<δρόντα>> εν Πάτραις στοιχία, όσον γνωρίζεται αυτά και ο εκ Πατρών υπουργός.”¹³⁰

Το δημοσίευμα αυτό αφορά την εκτίμηση της *Εστίας* για τα επεισόδια της Πάτρας, όπου οι Επίστρατοι, όπου σαν σε πρόβα τζενεράλε των Νοεμβριανών, πραγματοποίησαν επιθέσεις στα γραφεία των βενιζελικών εφημερίδων Νεολόγος και Τύπος, σε βενιζελικές επιχειρήσεις και στον φιλελεύθερο υπουργό Ανδρέα Μιχαλακόπουλο¹³¹. Ο εξτρεμισμός των επιστράτων πλέον για τους Φιλελεύθερους αποτελεί Αντιβενιζελικό εξτρεμισμό, εμφορούμενο και καθοδηγούμενο από όλο το αντιβενιζελικό φάσμα.

Στο ίδιο μήκος κύματος βάδισαν τα δημοσιεύματα των βενιζελικών εφημερίδων μέχρι τα Νοεμβριανά. Η *Εστία* κάνει λόγο για εξελισσόμενη δράση των συλλόγων¹³², συνεχίζοντας την ταύτιση του Κωνσταντίνου με τους Επιστράτους¹³³, όπως και απόδοση κατηγοριών στην νέα κυβέρνηση του Σπυρίδωνος Λάμπρου ότι οι Σύλλογοι είναι κράτος εν κράτει με την ίδια ανίκανη να αντιδράσει¹³⁴.

Παρά την αρχική “επαναστατική” ευφορία των Βενιζελικών, η οποία ήταν κυρίως προϊόν της στρατιωτικής παρουσίας των Δυνάμεων της Αντάντ στην χώρα και επικράτηση χάρις σε αυτές του κινήματος της Θεσσαλονίκης, σύντομα η ανασφάλεια και η αμηχανία επανήλθαν, όπως μαρτυρούν τα προαναφερθέντα δημοσιεύματα, καθότι γινόταν αισθητή η επικράτηση, η επιρροή και η ισχύς των Επιστράτων στην Παλαιά Ελλάδα. Η πρόσληψη αυτή είναι αντιφατική, αποσπασματική και συμβαδίζουσα με τις εξελίξεις και τις φιλελεύθερες πολιτικές σκοπιμότητες, εξ ου και η αρχική υποτίμηση, ο μετέπειτα “αντεθνικός” χαρακτηρισμός του ΠΣΕ και η εκ των υστέρων αποδειχθείσα σωστή, συλλήβδην ταύτιση ΠΣΕ-Αντιβενιζελικών-Βασιλιά, με την αναθάρρηση δια της Προσωρινής Κυβέρνησης στην αμφισβήτηση της διάλυσης των Συλλόγων. Τα δημοσιεύματα σταμάτησαν όταν η κυκλοφορία των βενιζελικών εφημερίδων σταμάτησαν βίαια από τους Επιστράτους μετά τα Νοεμβριανά, και έτσι δεν τα μόνα δημοσιεύματα που παρέχουν πληροφορίες για την πρόσληψη των επιστράτων αφορούν την περίοδο από το καλοκαίρι έως το

¹²⁸ Εφημ. ΚΑΙΡΟΙ, 13.9.1916.

¹²⁹ Εφημ. ΕΣΤΙΑ, 14.9.1916.

¹³⁰ Εφημ. ΕΣΤΙΑ, 16.9.1916.

¹³¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Πατάκη, σ. 88.

¹³² Εφημ. ΕΣΤΙΑ, 23.9.1916.

¹³³ Εφημ. ΕΣΤΙΑ, 3.10.1916.

¹³⁴ Εφημ. ΕΣΤΙΑ, 13.10.1916.

Φθινόπωρο του 1916. Η υποδοχή των Επιστράτων από τους Βενιζελικούς καταγράφεται κυρίως σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις, οι οποίες θα αναλυθούν παρακάτω.

3.2: Η μεταγενέστερη πρόσληψη.

Η συνολική και σφαιρική διερεύνηση και ερμηνεία των Επιστράτων ως ιστορικού φαινομένου επιβάλλει την έρευνα, την παρουσίαση και ερμηνεία της οπτικής των Βενιζελικών και για τους Επιστράτους, διότι ήταν οι αντίπαλοι και τα θύματα αυτών. Το ίδιο ισχύει και για την πρόσληψη των Επιστράτων από τους Αντιβενιζελικούς, για τους οποίους θα γίνει λόγος στο δεύτερο μισό του κεφαλαίου. Ωστόσο, ακριβώς επειδή υπήρξαν τα θύματα κατά την περίοδο 1916 μέχρι την επιστροφή τους στην εξουσία το Καλοκαίρι του 1917, οι μαρτυρίες τους διακατέχονται από την ανάλογη φόρτιση, ενώ η χρονική απόσταση των γεγονότων από την οριστική καταγραφή αυτών συμβάλει στην περαιτέρω ρευστότητα της εξαγωγής συμπερασμάτων. Όσον αφορά το ιστοριογραφικό/επιστημονικό σκέλος, στην μεταγενέστερη διαμόρφωση της βενιζελικής οπτικής για τον Διχασμό γενικά συνέβαλλε και οι επί πολλές δεκαετίες κυρίαρχη βενιζελοφιλή ιστοριογραφία¹³⁵. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η έλλειψη επαρκών ιστορικών στοιχείων από την περίοδο της κυριαρχίας των Επιστράτων είναι ελλιπή, διότι το σύνολο σχεδόν των Βενιζελικών εφημερίδων έκλεισε μετά τα Νοεμβριανά¹³⁶, οπότε η έμφαση κυρίως στην μεταγενέστερη πρόσληψη καθίστανται επιτακτική και θεμιτή από μεθοδολογική άποψη. Επομένως, στο παρόν κεφάλαιο, όπως αναφέρεται στην εισαγωγή, θα επιχειρηθεί η ερμηνεία και η παρουσίαση της πρόσληψης των Επιστράτων και τους εξστρεμισμούς αυτών από τους Φιλελεύθερους στο πλαίσιο της συγκυρίας του Εθνικού Διχασμού και του ιδεολογικοπολιτικού ανταγωνισμού, όχι η εξαγωγή ενός συμπεράσματος γεγονοτολογικού χαρακτήρα.

3.2.α: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Ο ιδρυτής του κόμματος Φιλελευθέρων και μετέπειτα ηγέτης του Κινήματος Εθνικής Άμυνας, μια εκ των δυο προσωπικοτήτων (μαζί με τον Κωνσταντίνο) που ο ανταγωνισμό τους σε επίπεδο κορυφής προκάλεσε ουσιαστικά τον Εθνικό Διχασμό, το μεγάλο αυτό αντίπαλο δέος και η φιγούρα που μισήθηκε όσο καμία άλλη από τους Επιστράτους δεν θα μπορούσε να απουσιάζει από την παρούσα εργασία. Η άποψη του για τους Επιστράτους είναι βέβαια μεταγενέστερη των γεγονότων, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, και εντάσσεται στο πλαίσιο του έντυπου ανταγωνισμού με τον Ιωάννη Μεταξά το 1934.

Στο άρθρο του με τίτλο “Η δυσπιστία των συμμάχων προς την βασιλική κυβέρνηση”, το οποίο δημοσιεύθηκε στις 18 Νοεμβρίου του 1934, ο Βενιζέλος κατηγορεί τον Μεταξά ως τον κύριο διοργανωτή και ιδεολογικό καθοδηγητή των Επιστρατικών Συλλόγων, τους οποίους ιδρύει την επόμενη της Συμμαχικής Διακοίνωσης της 8ης Ιουνίου 1916. Καταλογίζει στους Επιστράτους καταστροφική αντεθνική δράση την περίοδο από το 1916 μέχρι το 1920, ενώ τους κατηγορεί για προσπάθεια επιβολής της βασιλικής απολυταρχίας, παραπέμποντας στο σχετικό πόνημα του Γεώργιους Βεντήρη¹³⁷ για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

Στην συνέχεια, προβαίνει σε μια ενδελεχή περιγραφή της δράσης των Επιστράτων και της σύνδεσης του με τον Μεταξά, με την ευγλωττία που χαρακτήριζε τον Κρητικό πολιτικό:

“Τα όσα έγιναν τότε από τους Επιστρατικούς Συλλόγους μας δίνουν την εικόνα του τι έχει να πάθει η Ελλάδα εάν είχε την ατυχία να υποστεί μια μέρα την Δικτατορία του κυρίου Μεταξά. Εν τω

¹³⁵ Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού 1915-1922*, εκδόσεις Ψυχογιός, Οκτώμβριος 2019, σ. 11-12.

¹³⁶ Γιάννης Μουρέλος, *Τα <<Νοεμβριανά>> του 1916 από το αρχείο της μεικτής επιτροπής αποζημιώσεων των θυμάτων*, εκδόσεις Πατάκη, σ. 192-199.

¹³⁷ *Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, εκδόσεις Κυρομάνος, Δεκέμβριος 2010, σ. 264.

μεταξύ, καθίστανται φανερό, ότι οι Βούλγαροι δεν θα περιορίζονταν στην κατάληψη του Ρούπελ, αλλά θα προέλευναν σε ολόκληρη την Ανατολική Μακεδονία.”¹³⁸

Η δήλωση αυτή του Βενιζέλου έμελλε κατά το ήμισυ να αποδειχθεί προφητική, διότι δυο χρόνια αργότερα και ως το 1941 πράγματι η Ελλάδα βρέθηκε υπό την δικτατορία του Μεταξά. Ο Βενιζέλος όμως, έχοντας πεθάνει τον Μάρτιο του 1936 στο Παρίσι, δεν έζησε για να δει την “προφητεία” του να εκπληρώνεται. Οι Επιστράτοι, βέβαια, επί καθεστώτος 4ης Αυγούστου δεν αναβίωσαν. Βέβαια, εδώ έχει σημασία η ταύτιση του Μεταξά με τον Π.Σ.Ε. (πάγια θέση της βενιζελικής αφήγησης), και η επίκληση του (το 1916 πραγματικού) εθνικού κινδύνου ενώπιον του οποίου βρέθηκε η Ελλάδα μετά την εισβολή του Βουλγαρικού στρατού στην Ανατολική Μακεδονία. Συμπυκνώνει επίσης και μεταφέρει την αντίληψη του Βενιζέλου για τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο στον Μεσοπόλεμο, ως μέρος αυτή τη φορά της εμπρηστικής ρητορικής του Βενιζέλου εναντίον του πολιτικού αντιπάλου του.

3.2.β: Η Πηνελόπη Δέλτα.

Η μαρτυρία της Πηνελόπης Δέλτα για τους Επιστράτους είναι πραγματικά μνημειώδης για πολλούς λόγους που αφορούν εδώ. Πρώτον, υπήρξε επιφανής φιλελεύθερη, ανήκουσα σε μια οικογένεια, εκείνη των Μπενάκηδων, η οποία συνδεόταν πέραν των ιδεολογικών δεσμών, ποικιλοτρόπως τόσο με τον Βενιζέλο προσωπικά, όσο και με το κίνημα του¹³⁹. Τόσο η Δέλτα όσο και η οικογένειά της ήταν μεγαλοαστοί έμποροι της Ελληνικής Διασποράς, το κατεξοχήν ταξικό ακροατήριο των Φιλελευθέρων δηλαδή. Αυτή τους η ταυτότητα- ή ορθότερα ταυτοτική υπαγωγή- σε συνδυασμό με πολιτικές σκοπιμότητες εντός της κοινωνικής τους θέσεις, τους εξέθεσαν στην μανία των Εξτρεμιστών Επιστράτων κατά την διάρκεια των Νοεμβριανών. Δεύτερον, η περιγραφή της, αν και σαφώς συναισθηματικά φορτισμένη και πολιτικά τοποθετημένη, αποτελεί μια πυκνή περιγραφή των γεγονότων¹⁴⁰. Καταγραφόμενη μεταγενέστερα βέβαια, το 1917, μέσα από το αρχείο της που περιλαμβάνει Ημερολόγια, αναμνήσεις, αλληλογραφίες και μαρτυρίες σχετιζόμενες με τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Η αφήγηση της στο Ημερολόγιο της ξεκινάει με την περιγραφή των γεγονότων, την σύγκρουση των Επιστράτων με τους ναύτες του Φουρνιές, και όταν φτάνει στην νύχτα του Πογκρόμ Αναφέρει:

“Τη νύχτα εκείνη, σιωπηλά, σφάχτηκαν αρκετοί βενιζελικοί άγνωστοι, Κρητικοί προπάντων και Μικρασιάτες πρόσφυγες. Την επαύριο η Αθήνα ζύπνησε τρομαγμένη με τους πυροβολισμούς που έπεφταν παντού, σε όλους τους δρόμους...”¹⁴¹

Η συγγραφέας παρουσιάζει μια άκρως ζοφερή εικόνα, λογικό παρεπόμενο του “τραύματος των Νοεμβριανών”, αποσιωπώντας ότι η πλειοψηφία των κατοίκων της πρωτεύουσας (και της παλαιάς Ελλάδας) υποστήριζε τους Επιστράτους και τους αποτελούσε άλλωστε, δίνοντας έμφαση στην εδαφική προέλευση των θυμάτων, που ήταν Βενιζελικοί, αλύτρωτοι και Κρήτες, τα κατεξοχήν κοινωνικά υποκείμενα του κόμματος των Φιλελευθέρων, όπως και η ίδια άλλωστε. Αυτό το συμπέρασμα, μεταξύ άλλων, αποτελεί προϊόν της παραταξιακής αλληλεγγύης που παρατηρείται σε περιόδους μεγάλης πολιτικής κρίσης¹⁴².

Συνεχίζοντας η Δέλτα δίνει μια πολύ μεστή περιγραφή της σύνθεσης των Επιστράτων:

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 265.

¹³⁹ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, εκδόσεις Θεμέλιο 1988, σ. 134.

¹⁴⁰ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, 13η έκδοση Νοέμβριος 2018, σ. 278.

¹⁴¹ Π. Α. Ζαννάς (επιμ.) Π. Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο-Αναμνήσεις, Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 16.

¹⁴² Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, 13η έκδοση Νοέμβριος 2018, σ. 270.

“Η ασχήμια του Σαββάτου 18 Νοεμβρίου 1916 δεν περιγράφεται. Ό,τι λοποδήτης, μπερμπάντης, φυγόδικος, ληστής ή λιποτάκτης παρουσιάστηκε και ζήτησε να καταταχτεί ως επίστρατος, πήρε στολή, όπλο και φυσίγγια και χωρίς να εγγραφεί (ήταν και πολλοί οι αξιωματικοί που δεν πρόφταιναν να τους γράφουν αλλά πρόφταιναν να τους εξοπλίζουν) χύνονταν στους δρόμους, στίφη άτακτα, τραβώντας τουφεκιές στο βρόντο, τρομοκρατώντας και τρομοκρατημένοι, πανικόβλητοι οι ίδιοι και σπέρνοντας τον πανικό.”¹⁴³

Η Δέλτα παρουσιάζει μια άκρως εγκληματική, από άποψη προέλευσης, σκιαγράφιση των Επιστράτων στο παραπάνω απόσπασμα. Εγκληματίες οι οποίοι εξοπλίστηκαν προκειμένου να εγκληματήσουν περισσότερο, επιδιόδοι σε ενέργειες τυφλής βίας, τρομοκρατώντας και τρομοκρατούμενοι οι ίδιοι βέβαια. Στα γραφόμενα της υπάρχει ένας αδρός υπαινιγμός για τον πληθειακό χαρακτήρα που έχει αποδοθεί στους Επιστράτους, αυτή τη φορά ο χαρακτήρας αυτός υπονοείται από την οπτική γωνία μιας μεγαλοαστής της Διασποράς. Πέραν του γεγονότος του κινδύνου που αποτέλεσε η οργή των μελών του ΠΣΕ απέναντι στην ίδια και την οικογένειά της, το ταξικό κριτήριο υπήρξε ασφαλώς ένας παράγοντας της κατά βάθος περιφρονητικής αυτής εικόνας που παρουσιάζει η συγγραφέας.

Στην πορεία βέβαια κατονομάζει υψηλά ιστάμενες προσωπικότητες του Αντιβενιζελικού πολιτικού χώρου, οι οποίες είχαν την ίδια κοινωνική θέση με εκείνη, που συμμετείχαν στα επεισόδια ως Επίστρατοι. Αυτοί ήταν ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου, ο Θεόδωρος Υψηλάντης και ο Γεώργιος Σκουζές, που αναφέρονται και στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας.

Παρακάτω ωστόσο, η πληθιακή πρόσληψη των Επιστράτων επανέρχεται με τις αναφορές της Δέλτα και τους Στέφανου Δέλτα, του συζύγου της, στην Περίοδο της Τρομοκρατίας της Γαλλικής Επανάστασης και στους αβράκωτους της ίδιας περιόδου ως συγκρίσιμη κατάσταση με την νύχτα της 18ης Νοεμβρίου του 1916. Αυτά τα λόγια, πέραν από μια απλή παρομοίωση, μαρτυρούν την απειλή που θα μπορούσε να νιώσει από τον μαινόμενο όχλο των κατώτερων τάξεων ένας άνθρωπος των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Βέβαια, το πλαίσιο της αφήγησης είναι εκείνο των γεγονότων του Νοεμβρίου, και όχι το “ταξικό” μίσος του ΠΣΕ, και η Δέλτα εμφορείται κυρίως από φιλοβενιζελικά αισθήματα, διαμορφωμένα πλέον από την οδυνηρή για την ίδια και την οικογένειά της εμπειρία των Νοεμβριανών. Το ταξικό κριτήριο όμως δεν θα μπορούσε να απουσιάζει, έστω και εάν δεν ορίζεται ρητά ή δεν λέγεται ευθέως.

3.2.γ: Ο Γεώργιος Βεντήρης.

Η περίπτωση του Γεωργίου Βεντήρη είναι μείζονος σημασίας για δυο λόγους: Πρώτον, υπήρξε διακεκριμένος βενιζελικός δημοσιογράφος, συγγραφέας, πολιτικός και διανοούμενος, που διατέλεσε διευθυντής σειράς εφημερίδων του φιλελεύθερου πολιτικού χώρου¹⁴⁴. Δεύτερον, είναι ο συγγραφέας του δίτομου πονήματος *Η Ελλάδα του 1910-1920*¹⁴⁵, ενός μνημειώδους έργου της μεσοπολεμικής βενιζελικής ιστοριογραφίας που επιχειρεί να ερμηνεύει, από βενιζελική πάντα οπτική γωνία, τον Εθνικό Διχασμό, όπου γίνονται εκτενείς αναφορές μεταξύ άλλων και για τους Επιστράτους, που ενδιαφέρουν εδώ.

Η πρώτη αναφορά στους Επιστράτους από τον Βεντήρη γίνεται στο ένατο κεφάλαιο του δεύτερου τόμου του έργου του. Σύμφωνα με τον συγγραφέα η σύσταση τους σχεδιάστηκε και διαχειρίστηκε κεντρικά από τον Κωνσταντίνο και το επιτελείο του, με γερμανική παρότρυνση και υποκίνηση. Εδώ καταγράφεται και η απόδοση της αρχηγίας των επιστρατικών συλλόγων στον Ιωάννη Μεταξά. Τους παρουσιάζει ως αντεπαναστάτες οι οποίοι μάχονταν εναντίον της τάξης πραγμάτων η οποία είχε διαμορφωθεί μετά το Κίνημα του 1909, οι οποίοι είναι συμβεβλημένοι με

¹⁴³ Π. Α. Ζαννάς (επιμ.) Π. Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο-Αναμνήσεις, Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 17.

¹⁴⁴ <https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/5c8z-mstp-3rf5>

¹⁴⁵ Το έργο είναι διαθέσιμο και προσβάσιμο σε ψηφιακή μορφή στο αποθετήριο Ανέμη του Πανεπιστημίου Κρήτης. <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/d/9/metadata-01-0000325.tkl>

τοπικούς αντιβενιζελικούς κομματάρχες, διακατεχόμενους από συντηρητικές αντιλήψεις, και ως υπονομευτές των εθνικών αγώνων της Ελλάδας κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, μέσω της υποστήριξης της ουδετερότητας και της δράσης τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εντοπισμός από τον Βεντήρη αναλογιών μεταξύ των Επιστράτων και των συγχρόνων του Εθνικοσοσιαλιστών και Φασιστών, δίδοντας στον επιστρατισμό μια διεθνική διάσταση. Τέλος, τους καταλογίζει ευθύνες για την κοινωνική αποσύνθεση του 1916-1917 κατά την διάρκεια της διχοτόμησης του Κράτους και της παντοδυναμίας των Επιστράτων στην Παλαιά Ελλάδα (Κεφάλαιο 1), για την δράση τους κατά την διάρκεια του Βενιζελικού Καθεστώτος το 1917-1920, και για την καταστρατήγηση της Συνθήκης των Σεβρών, εμμέσως και για την Μικρασιατική Καταστροφή.¹⁴⁶

Εκτενής είναι και η αφήγηση του Βεντήρη για τα Νοεμβριανά, του μεγάλου αυτού γεγονότος που αποτέλεσε κορύφωση του Διχασμού και κλιμάκωσε την δράση του ΠΣΕ. Η εικόνα που δίδεται, παρά τις σκόπιμες υπερβολές εκ μέρους του συγγραφέα (όπως για παράδειγμα η αναφορά του στην βενιζελική πλειοψηφία της Αθήνα, που δεν υφίσταντο), αντικατοπτρίζει σε μεγάλο βαθμό τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην πρωτεύουσα στις 18/19 Νοεμβρίου 1916:

“Υποδαυλίστηκε και εξερράγη άγριος φανατισμός. Οι Φιλελεύθεροι φτύνονταν, δέρνονταν, εξευτελιζόνταν, καταδιώκονταν, φυλακίζονταν ανηλεώς σε όλη την Παλαιά Ελλάδα. Εντός της πρωτεύουσας, ο κατά πλειοψηφία αστικός φιλελεύθερος πληθυσμός τρομοκρατούνταν σκληρά. Κόκκινες σφραγίδες τοποθετούνταν στα καταστήματα των οδών Ερμού και Αιόλου, τα οποία παραδίδονταν στο μίσος των κακοποιών για τους Βενιζελικούς.”¹⁴⁷

Τα χαρακτηριστικά των Επιστράτων όπως αναγράφονται από τον Βεντήρη είναι τα κατεξοχήν του εξτρεμισμού: Πολιτικός (άγριος) φανατισμός, εξευτελισμός των θυμάτων και δίωξη τους, μαζική τρομοκράτηση του πληθυσμού και καταστροφές καταστημάτων, ένας σαφής υπαινιγμός για επιχείρηση οικονομικής καταστροφής δια της τρομοκράτησης των Φιλελεύθερων εμπόρων. Επίσης, η διαπόμευση και παραλίγο εκτέλεση του Φιλελεύθερου δημάρχου Αθηναίων Εμμανουήλ Μπενάκη από τους Επιστράτους αποτελεί κοινό τοπίο στις αφηγήσεις τόσο της Δέλτα, όσο και του Βεντήρη.¹⁴⁸

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί το εξής: Ότι το έργο εκδόθηκε το 1931, κατά την τελευταία τετρατία της Κυβέρνησης των Φιλελευθέρων του Ελευθερίου Βενιζέλου, σε μια περίοδο βενιζελικής παντοδυναμίας δηλαδή¹⁴⁹. Ο Διχασμός είχε αναδιπλωθεί και παραταθεί μετά την Μικρασιατική καταστροφή του 1922, επομένως, η υποκειμενικότητα του συγγραφέα, σε συνδυασμό με τα βιώματά του, και η αποστολή του που ήταν η δικαίωση δια της πέννας του της βενιζελικής πλευράς κατά τον Διχασμό (ένα διακύβευα σύγχρονο του Βεντήρη), συνετέλεσε στην διαμόρφωση της παραπάνω εικόνας για τους Επιστράτους, ως την εξτρεμιστική συνιστώσα των αντιβενιζελικών κατά την πρώτη φάση του Εθνικού Διχασμού.

Η αφήγηση αυτή του Βεντήρη εξυπηρετεί επίσης τον Βενιζελικό ιστορικό μύθο, κατ επέκταση και την πρόσληψη για τους Επιστράτους. Οι βασικές αρχές του βενιζελικού μύθου είναι οι ακόλουθες:

1) Ο Αντεθνικός ρόλος που πρόσασαν οι Βενιζελικοί στους Επιστράτους και συλλήβδην στους Αντιβενιζελικούς κατά την διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Η “αντεθνικότητα” αυτή ορίζεται με κύριο άξονα το αλυτρωτικό πρόγραμμα των Φιλελευθέρων και την επιθετικότητα των Επιστράτων απέναντι στην Μεγάλη Ιδέα και στα κοινωνικά υποκείμενά της, δηλαδή τους Βενιζελικούς, τους Πρόσφυγες και του Κρήτες. Η κατά τους Βενιζελικούς αντεθνική δράση των Επιστράτων-Αντιβενιζελικών αφορούσε και τον εξωτερικό και τον εσωτερικό εθνικό περίγυρο,

¹⁴⁶ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920, Ιστορική μελέτη, τ. Β*, εκδόσεις Αθήναι 1931, σ. 146, 147 και 148.

¹⁴⁷ Ο.π., σ. 246.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, λ. 271.

¹⁴⁹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922 η παράταση του Διχασμού*, εκδόσεις Πατάκη, τέταρτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 52.

ενώ αποτελεί γνώριμο μοτίβο σε μια εποχή όπου ο εθνικισμός και η εθνική οικοδόμηση είναι σε διαδικασία διαμόρφωσης, σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα.

2) Ο Κωνσταντίνος Α΄ ως σημείο αναφοράς των Επιστράτων. Ο βασιλιάς ως κύριος πρωταγωνιστής των γεγονότων και κύριος αντίπαλος τους Βενιζέλου, έστω σε συμβολικό επίπεδο, αποτελούσε τον κύριο πόσο συσπείρωσης των μελών του ΠΣΕ και τον κατεξοχήν υπεύθυνο των δεινών της χώρας από τους Βενιζελικούς και μια άκρως μισητή φιγούρα για αυτούς.

3) Ο γερμανικός παράγοντας στον αντιβενιζελισμό. Ένας υπαρκτός παράγοντας όπως αποδείχθηκε στην συνέχεια, ένεκα κυρίως της επικοινωνίας του Κωνσταντίνου και του επιτελείου του με την Αυτοκρατορική Γερμανία και την δράση του περιβόητου βαρόνου Σεγκ στην Ελλάδα κατά τα πρώτα χρόνια του πολέμου, δίχως ωστόσο ουδέ ποτέ να έχει τεκμηριωθεί η εμπλοκή των Γερμανών στην δημιουργία, την χρηματοδότηση ή την καθοδήγηση των Επιστράτων¹⁵⁰.

4) Οι Βενιζελικοί αυτοπαρουσιάζονται ως οι μοναδικοί γνήσιοι πατριώτες. Ο συγκεκριμένος μύθος δεν χρειάζεται περαιτέρω ανάπτυξη ή επεξήγηση, διότι είναι κοινότυπος σε κάθε σχετική αντιπαράθεση και εκ των υστέρων επινόηση.

3.2.δ: Οι δίκες των Επιστράτων.

Οι δίκες που πραγματοποιήθηκαν το καλοκαίρι του 1919 για την τιμωρία των υπαιτίων για τα επεισόδια των Νοεμβριανών. Παρουσιάζει ερευνητικό ενδιαφέρον γιατί ουσιαστικά πρόκειται για την ρεβανσιστική νομική πράξη των Φιλελευθέρων, κατά την εποχή της παντοδυναμίας του μετά την Βουλή των Λαζάρων, όπου την επαύριον του τέλους του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου αποσκοπούσαν κυρίως στην πολιτική δίωξη των Αντιβενιζελικών Αντιπάλων τους, και δευτερεύοντος στην απόδοση της δικαιοσύνης για τα εγκλήματα που πραγματοποιήθηκαν από τα μέλη του Π.Σ.Ε. την περίοδο Ιουνίου 1916-Ιουνίου 1917. Επίσης, ο επιστρατικός εξτρεμισμός αναλύεται από τους βενιζελικούς κατηγορούς και τον βενιζελικό τύπο σε ένα μέτα-επίπεδο, με σαφή πολιτική σκοπιμότητα όπως θα καταδειχθεί στην συνέχεια.

Τα πρακτικά της δίκης δημοσιεύθηκαν ελλιπή λόγω της λογοκρισίας της εποχής στις Βενιζελικές εφημερίδες *Εστία* και *Πατρίδα*¹⁵¹. Η εφημερίδα *Εστία* αναφέρει για τον Έσλιν ότι φέρει γερμανικό αίμα στις φλέβες του και ότι δέχθηκε να συνεχίσει το έργο του που ήταν να φυγαδεύει τους εκπροσώπους της γερμανικής προπαγάνδας που κρύβονταν από την Αντάντ, ώστε να τους εξοπλίζει εξαπολύοντας τους εναντίον των Φιλελευθέρων, ώστε να “υποβοηθήσει την φιλογερμανική πολιτική του τότε βασιλέως.”¹⁵² Παρακάτω κατηγορείται ο Μερκούρης ως υποστηρικτής της ρήξης με τους Δυτικούς Συμμάχους, και ο Σαγιάς παρουσιάζεται ως γενικός αρχηγός των Επιστράτων και κύριος υπεύθυνος των Νοεμβριανών.

Στο φύλλο της επόμενης ημέρας, ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατάθεση του Συμβρακάκη: “Για τον Παπούλα καταθέτει ότι τον κάλεσε τότε το Επιτελείο και η κυβέρνηση διότι του είχε εμπιστοσύνη. Γνωρίζει ότι κατέλυσε στην οικία Ιγγλέση και βρισκόταν στην Ακρόπολη εναντίον των Γάλλων..” και παρακάτω λέει: “Ο μάρτυρας βέβαια και για τον Μερκούρη λέει ότι δρούσε συνεργαζόμενος με τον Σαγιά δεχόμενοι Επιστράτους στο σπίτι του και δίνοντάς τους όπλα... Επίσης, κατέθεσε ότι όπλα διαμοίραζε η Γερμανική προπαγάνδα... την όλη κίνηση των επιστράτων διηύθυναν τα ανάκτορα και η κυβέρνηση έχοντας όργανά τους τους κατηγορούμενους.”¹⁵³

Γίνεται αντιληπτό ότι η κρίση του φιλελεύθερου δικαστηρίου και του επικουρικού βενιζελικού τύπου είναι η επιχείρηση της ταύτισης των Επιστράτων με την Γερμανία, τον Βασιλιά, το Επιτελείο και την Κυβέρνηση ή ορθότερα τις διαδοχικές αντιβενιζελικές κυβερνήσεις την περίοδο διχοτόμησης του κράτους. Σκοπός δηλαδή ήταν η παρουσίαση των Επιστράτων ως ενός κινήματος άνωθεν δημιουργημένου και καθοδηγούμενου, και όχι ως ενός μαζικού κινήματος που

¹⁵⁰ Στράτος Ν. Δορδανάς, *Οι Αργυρόνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Μάρτιος 2021, σ. 132 και 220.

¹⁵¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, 1. Οι Επιστράτοι του 1916*, Νοέμβριος 1996, εκδόσεις Πατάκη, σ. 29.

¹⁵² *Εφημ. ΕΣΤΙΑ*, 18.5.1919.

¹⁵³ *Εφημ. ΕΣΤΙΑ*, 19.5.1919.

δημιουργήθηκε από την λαϊκή βάση κατά κύριο λόγο, και αγκαλιάστηκε από τους κυβερνώντες της Παλαιάς Ελλάδα στην συνέχεια. Αυτά τα πορίσματα εξυπηρετούσαν ασφαλώς τις πολιτικές βλέψεις των Φιλελευθέρων και την ηθική νομιμοποίηση στα μάτια του κόσμου των διώξεων εις βάρος των Αντιβενιζελικών από το Βενιζελικό Καθεστώς.

Πέραν τούτου, η χρονική συγκυρία έπαιξε και εκείνη τον ρόλο της. Μόλις εκείνο τον καιρό οι Βενιζελικοί ήταν έτοιμοι να θέσουν σε εφαρμογή το αλτρωτικό τους πρόγραμμα στην Μικρά Ασία, υπενθυμίζοντας ότι χάρις στην πολιτική του η Ελλάδα εξήλθε στο πλευρό των νικητριών δυνάμεων της Αντάντ στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, εξασφαλίζοντας την εύνοια τους για την ενσωμάτωση της Μικράς Ασίας στην Ελλάδα. Έτσι λοιπόν, ήταν αναμενόμενο να παρουσιαστούν οι Αντιβενιζελικοί Επιστράτοι ως υπονομευτές της εθνικής ολοκλήρωσης που οι Φιλελεύθεροι ευαγγελίζονταν, παρουσιαζόμενοι ως Γερμανοί Πράκτορες¹⁵⁴ ή ως μια συμπαγής μάζα που είχε ως κύρια αποστολή την εκδίωξη των συμμάχων, την φυσική εξόντωση των πολιτικών αντιπάλων, και την προώθηση γερμανικών συμφερόντων, πληροφορίες κατά μεγάλο μέρος πραγματικές, δίχως ωστόσο να υπήρξαν κεντρικά καθοδηγούμενες ή να αποκλείεται η ρευστότητα που χαρακτηρίζει την κοινωνική πραγματικότητα.

3.2.ε: Οι Κινηματίες της Εθνικής Αμύνης για τους Επιστράτους.

Από το παρόν κεφάλαιο δεν θα μπορούσαν ασφαλώς να απουσιάζουν οι γνωματεύσεις των πρωταγωνιστών του Κινήματος Εθνικής Αμύνης, η έκρηξη του οποίου συνετέλεσε στην αναδίπλωση και τελική επίθεση των Επιστράτων το 1916, με πρώτη την περίπτωση του Στυλιανού Γονατά.

Στα απομνημονεύματα του Γονατά οι επίστρατοι αναφέρονται ως φανατικοί που προώθησαν την επιστράτευση ώστε να αντισταθούν στην συμμαχική απόβαση. Παρουσιάζει βέβαια τους Κρήτες, τους Μικρασιάτες και τους Βενιζελικούς εξίσου ως δράστες των επεισοδίων που ανταπέδωσαν τα πυρά, ενώ απλώς παραθέτει τα γεγονότα του αναθέματος αφιερώνοντας σε αυτά μόλις μια παράγραφο. Αυτή η φαινομενική αποστασιοποίηση οφείλεται μάλλον στα όσα ακολούθησαν από τον Εθνικό Διχασμό έως στον χρόνο έκδοσης του βιβλίου του. Ο Γονατάς ενδιαφέρει εδώ διότι υπήρξε ενεργό μέλος του κινήματος της Θεσσαλονίκης στην εξεταζόμενη περίοδο¹⁵⁵. Ωστόσο, ο λόγος του και τα τελικά του συμπεράσματα δείχνουν βέβαια να απηχούν περισσότερο εκείνα του 1958, έτος έκδοσης των απομνημονευμάτων του. Επομένως, οι τοποθετήσεις του για την περίοδο δράσης των Επιστράτων δεν εντοπίζονται, ωστόσο ο λόγος του είναι κατά κάποιον τρόπο προϊόν του συν διαμορφώθηκε και από εκείνη την περίοδο. Αποτελεί η καταχώρησή του ένας από τους πολλούς σκόρπιους λόγους για τους Επιστράτους.

Ο Παναγιώτης Δαγκλής από την άλλη υπήρξε εκ των πρωτεργατών του Κινήματος της Εθνικής Αμύνης και μέλος της Πρώτης Τριανδρίας της επανάστασης στην Θεσσαλονίκη, καθώς και πρόεδρος του αντισυνδέσμου των Φιλελευθέρων Επιστράτων οι οποίοι δημιουργήθηκαν ως αντίβαρο στους κλασσικούς Επιστράτους, αποτυχημένο εγχείρημα βέβαια όπως έχει ήδη αναφερθεί. Επομένως εδώ θα εξεταστεί και η οπτική του επικεφαλής των βενιζελικών Επιστράτων.

Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα Λευκοπατρίδη, επιμελητή των Απομνημονευμάτων του Δαγκλή, *“Υπάρχουν λίγες σελίδες του στρατηγού, αναποτελείωτες όπως τόσες άλλες, που συνοψίζουν το θέμα του <<Εθνικού Συνδέσμου Επιστράτων>> και την αντίδραση του Κωνσταντίνου στην*

¹⁵⁴ Είναι γεγονός ότι η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε δραστήρια, με κύριο εκπρόσωπο τον εμβληματικό Βαρόνο Σεγκ. Γεγονός είναι επίσης ότι μεγάλο μέρος του αντιβενιζελικού πολιτικού κόσμου είχε απευθείας επικοινωνία με τους Γερμανούς καθ όλη την παραγμένη περίοδο, οι επίστρατοι ωστόσο, σε επίπεδο βάσης, δεν ήταν γερμανοκίνητοι. Για περισσότερα βλ. Στράτος Ν. Δορδανός, *Οι Αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Μάρτιος 2021, σ. 27-56, 83, 132, 220, 336.

¹⁵⁵ Στυλιανός Επ. Γονατάς, *Απομνημονεύματα. Εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημοσίου βίου του από του 1897 μέχρι του 1957*, εκδόσεις Αθήναι 1958, σ. 69-70.

*Προεδρία Δαγκλή. Είναι αχρονολόγητες και επιγράφονται ως ιστορικές σημειώσεις...>>*¹⁵⁶ Είναι ξεκάθαρη λοιπόν η πορεία που θα ακολουθήσει η έρευνα για τον Δαγκλή, εφόσον δίδεται από τον ίδιο τον συγγραφέα μέσω του επιμελητή του.

Ο Δαγκλής λοιπόν επιρρίπτει κατηγορίες προς την κυβέρνηση Γούναρη-Σκουλούδη και της διάδοχης του Αλέξανδρου Ζαΐμη ως προς την μη εκπλήρωση εκ μέρους τους των συνεννοήσεων με την Αντάντ. Στην συνέχεια, ακολουθεί κριτική για την μη εκπλήρωση των αξιώσεων της Αντάντ εκ μέρους της κυβέρνησης των Αθηνών, με τις Αντιβενιζελικές κυβερνήσεις να κατηγορούνται για Γερμανοφιλία, την οποία μετέφεραν στους απολυμένους εφένδρους (στους μετέπειτα επιστράτους δηλαδή). Οι σύλλογοι αυτοί δημιουργήθηκαν με σκοπό να ενισχύσουν το αντιβενιζελικό κόμμα και να ενισχύουν τις προσπάθειες για την τελική νίκη της Γερμανίας στον Μεγάλο Πόλεμο. Από την άλλη, σαν αντιστάθμισμα στα γερμανικά σχέδια, ο Δαγκλής παρουσιάζει τον Εθνικό Σύνδεσμο των Ελλήνων Επιστράτων (τον βενιζελικό σύνδεσμο δηλαδή), που ιδρύθηκε ώστε να μεταδώσει πατριωτικά αισθήματα στους Εφένδρους¹⁵⁷.

Εντοπίζεται το γνώριμο μοτίβο προπαγάνδας και πολιτικής στόχευσης των αντιπάλων του Διχασμού: Ο Δαγκλής κατηγορεί τους Αντιβενιζελικούς ηγέτες ότι προωθούν φιλογερμανικά αισθήματα στους εφένδρους, δίχως δηλαδή να κατηγορήσει ευθέως τους ίδιους τους Επιστράτους. Η κίνηση αυτή είναι απολύτως λογική, λαμβανομένου υπόψιν ότι στην συγκεκριμένη χρονική συγκυρία του βενιζελικού συνδέσμου Επιστράτων, ο οποίος αποσκοπούσε σαφώς να προσεταιρισθεί τους κλασσικούς επιστράτους στις τάξεις των Βενιζελικών. Εν αντιθέσει με τον Γονατά, οι απόψεις του Δαγκλή δεν μεταβάλλονται απέναντι στους Επιστράτους, ούτε δείχνει κάποια τοποθέτηση που να υπερβαίνει τα χρονικά όρια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου. Αυτό ίσως οφείλεται όχι τόσο στην πολιτική τοποθέτηση του Φιλελεύθερου στρατηγού, αλλά ενδεχομένως στο ότι το σύντομο αυτό κείμενο βρέθηκε και σταχυολογήθηκε αυτούσιο κατά την περίοδο καταγραφής του αρχείου.

Ενδιαφέρουσα επίσης είναι και η τοποθέτηση του Θεόδωρου Πάγκαλου για τους Επιστράτους, όπως αυτή εγγράφεται στα απομνημονεύματα του, τα οποία δημοσιεύτηκαν το 1959, επτά χρόνια δηλαδή μετά τον θάνατό του. Είχε ενεργώ πολιτική παρουσία και δράση στα στρατιωτικά δρώμενα της χώρας, από το Κίνημα στο Γουδί το 1909, στο Κίνημα Εθνικής Αμύνης και στο Κίνημα της Χίου-Λέσβου το 1922, καθώς και συμμετοχή σε όλους τους πολέμους που συμμετείχε η Ελλάδα κατά την μακρά δεκαετία του 1912-1922. Αυτή του η πορεία τον κατατάσσει στην ίδια κατηγορία με τους προαναφερθέντες συναδέλφους του.

Η επιστράτευση που έγινε το 1915 και διήρκησε χρονικά έως την Συμμαχική Νότα της 8ης Ιουνίου του 1916 αποτέλεσε κατά τον Πάγκαλο το σχολείο των Αντιβενιζελικών (Γερμανόφιλων κατά τον στρατηγό) οι οποίοι ασκούσαν στους στρατιώτες (μετέπειτα Επιστράτους) προπαγάνδα εναντίον του Ελευθέριου Βενιζέλου και των συμμάχων Βρετανών και Γάλλων, με τον Κωνσταντίνο να είναι ο “Κουμπάρος” τους που τους αποστράτευσε, υποσχόμενος σε αυτούς ειρήνη μέσω της ουδετερότητας. Ο Πάγκαλος χρεώνει σε αυτήν την προπαγάνδα την “μείωσιν της μεγάλης δημοτικότητας του Βενιζέλου.”¹⁵⁸, παραβλέποντας ωστόσο ότι η επιστράτευση ήταν προϊόν Φιλελεύθερων κυρίως πιέσεων, και η αποστράτευση αποτέλεσμα συμμαχικής επέμβασης.

Στην επόμενη ακριβώς παράγραφο ο συγγραφέας επιφυλάζει ειδική αναφορά στην εμπλοκή του Ιωάννη Μεταξά στο κίνημα των Επιστράτων, αποκαλώντας τον ως ιδρυτή και εφευρέτη των επιστρατιικών συλλόγων (αντίληψη που όπως έχει ήδη αναφερθεί ήταν ευρέως διαδεδομένη στην ιστοριογραφία για τον Εθνικό Διχασμό έως πρόσφατα). Για να υποστηρίξει μάλιστα την θέση του, παραπέμπει σε μια ρήση του συνταγματάρχη Νικόλαου Ζορμπά (που ήταν επικεφαλής του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909), ο οποίος είχε παρομοιάσει τον Μεταξά ως “έχιδνα εις του κύκλους του Βενιζέλου”, εννοώντας προφανώς το διάστημα της θητείας του ως υπασπιστή του Κρητικού πολιτικού. Στο τέλος της παραγράφου ο Μεταξάς χαρακτηρίζεται ως ο νεκροθάφτης της

¹⁵⁶ Ξενοφάντος Λευκοπατρίδη, *Στρατηγού Παναγιώτη Γ. Δαγκλή. Αναμνήσεις-Εγγραφα-Αλληλογραφία. Το αρχείον του.* τ. Β, Αθήνα 1965, σ. 171.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 171-174.

¹⁵⁸ Αρχιστρατήγου Θεόδωρου Πάγκαλου, *Τα Απομνημονεύματά μου 1847-1947, τ. Β 1914-1918*, εκδόσεις Κέδρος 1959, σ. 95.

Μεγάλης Ιδέας, της Σμύρνης και της Συνθήκης των Σεβρών. Ο Μεταξάς αναφέρεται ξανά παρακάτω, μόνο που εδώ ο Πάγκαλος δείχνει να παρουσιάζει μια νέα, επεξεργασμένη άποψη για τον Κεφαλλονίτη στρατιωτικό και πολιτικό, λέγοντας ότι ο Π.Σ.Ε. και η Ε.Ο.Ν. “υπήρξαν τα δυο από τα μεγαλύτερα σφάλματα της φωτεινής άλλωστε διάνοιας του Πολιτικού τούτου.”¹⁵⁹ Παρά την αλλαγή γνώμης για τον μεταξά, που πιθανόν να είναι προϊόν επεξεργασίας του κειμένου, η θέση για τους Επιστράτους παραμένει αμετάβλητη.

Προς το τέλος της συγκεκριμένης υποενότητας ο στρατηγός δείχνει να αμβλύνει τις γωνίες του όσον αφορά τους Επιστράτους, και με έναν τόνο αντικειμενικότητας, κάνει αναφορά για τις ακρότητες και των Βενιζελικών, με κυρίαρχο γεγονός την σκηνοθετημένη επίθεση εναντίον της Γαλλικής Πρεσβείας τον Αύγουστο του 1916¹⁶⁰, δικαιολογώντας ωστόσο τους Φιλελεύθερους που βρήκαν ουσιαστικά καταφύγιο στην γαλλική μυστική αστυνομία. Στο τέλος, προσδίδει έναν αέρα συμφιλίωσης, λέγοντας ότι στην πραγματικότητα δεν έφταιξαν ούτε ο Κωνσταντίνος ούτε ο Βενιζέλος, αλλά εξίσου όλοι μαζί οι Βενιζελικοί και οι αντιβενιζελικοί¹⁶¹. Ο ίδιος ο Πάγκαλος, με σαφές απολογητικό ύφος διηγείται τα γεγονότα της ταραγμένης εκείνης περιόδου, καταλήγει σε έναν συμφιλίωτικό επίλογο όπου κάνει λόγο για αγωνιστές και των δυο παρατάξεων του Διχασμού, οι οποίοι πολέμησαν, κατά τον ίδιο, για την υλοποίηση της εθνικής ιδέας¹⁶².

Η οπτική του Πάγκαλου, παρότι αρχικά λάβρα εναντίον των Επιστράτων, στην πορεία τείνει να μην χρησιμοποιεί πλέον αυτόν τον όρο και να κάνει απλά αναφορά σε Αντιβενιζελικούς ή, ακριβέστερα, στους συμμετέχοντες των δυο μεγάλων αντιπάλων. Αυτή η άμβλυνση έχει δυο αναγνώσεις. Πρώτον, ο Πάγκαλος, όπως και οι όλοι οι αναφερόμενοι μάρτυρες των γεγονότων, πλην των εφημερίδων, έχει μεταγενέστερη θεώρηση όσον αφορά την καταγραφή των εμπειριών του, με ότι συνεπάγεται αυτό για την καταγραφή της μνήμης. Δεύτερον, στο διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ του 1916 μέχρι τον θάνατό του το 1952, ο Θεόδωρος Πάγκαλος πρωταγωνίστησε σε μια σειρά γεγονότων τα οποία του προσέδωσαν αρνητικό ρόλο, τόσο στους συγχρόνους του, όσο και στους μεταγενέστερους του. Το 1925, και για σύντομο χρονικό διάστημα, υπήρξε δικτάτορας της Ελλάδας, δημιουργώντας δυσχέρειες στην εξωτερική πολιτική της χώρας, ενώ κατά την διάρκεια της κατοχής υπήρξε ένας εκ των εισηγητών των δοσιλογικών Ταγμάτων Ασφαλείας, που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς Κατακτητές. Παρότι αθωώθηκε από την κατηγορία του δοσιλογισμού, και πέθανε λίγα χρόνια αργότερα, ενδεχομένως να θέλησε να καθαρίσει το όνομά του και την σταδιοδρομία του. Ή πολύ απλά, εφάρμοσε την εντύπωση που είχε σχηματίσει για το τότε στο δικό του τώρα. Τρίτον, και ίσως πιθανότερο, ο Πάγκαλος αποστασιοποιείται γραπτά διότι είχε αποστασιοποιηθεί και έμπρακτα δια της σχετικής του δήλωση το 1923, όταν κήρυξε ανυπόμονα το τέλος του Διχασμού, λέγοντας ότι δεν υφίστανται πλέον το σχίσμα ανάμεσα στον Βενιζελισμό και στον Κωνσταντινισμό.

Τα απομνημονεύματα του βουλευτή, υπουργού και πρέσβη Περικλή Αργυρόπουλου αποτελούν την μόνη πολιτική μαρτυρία κινηματία της Θεσσαλονίκης που εντοπίστηκε. Στην καταχώρησή του για τα Νοεμβριανά (όπου δίνει τον ελλιπή τίτλο Τα αιματηρά γεγονότα του Ζαπείου) μεταφέρει τα ακόλουθα για τους Επιστράτους:

“Η πρώτη πράξη: ξεγέλασμα του Μπεναζέ και του Μπριάν εκ μέρους του βασιλιά, ο οποίος συντάσσει μαζί με τον Γάλλο βουλευτή δήλωση, μέσω της οποίας δέχεται να παραδώσει το απαιτούμενο υλικό. Ενθουσιασμός του αφελούς Γάλλου, ο οποίος εξαίρει στον Μπριάν την καλή θέληση και την ευθύτητα του βασιλιά.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 98.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 99.

¹⁶¹ Η τοποθέτηση αυτή παρουσιάζει ομοιότητας, ή μπορεί να αποτελεί και περίεργο προανάκρουσμα, μέρους της μεθοδολογίας που εφάρμοσε ο Γιώργος Μαυρογορδάτος στο έργο του για τον Εθνικό Διχασμό, όπου ο ιστορικός αναφέρει ότι ο Διχασμός ερμηνεύονταν ως σύγκρουση στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας δίχως να λαμβάνεται ως σύγκρουση στην βάση της κοινωνίας. Για περισσότερα βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 235-267.

¹⁶² Αρχιστρατήγου Θεόδωρου Πάγκαλου, *Τα Απομνημονεύματά μου 1847-1947, τ. Β 1914-1918*, εκδόσεις Κέδρος 1959, σ. 100.

Δεύτερη πράξη: ο βασιλιάς ξαφνικά θυμήθηκε ότι ήταν συνταγματικός βασιλιάς, και ότι η κυβέρνηση έπρεπε να δεχθεί την εκχώρηση του πολεμικού υλικού. Δύσκολο πράγμα, δεν το απέκρυπτε ο Κωνσταντίνος στον Μπεναζέ, αναλάμβανε όμως να πείσει την κυβέρνηση. Πράγματι την έπεισε εύκολα να απορρίψει την συμφωνία, με τον ισχυρισμό ότι ο στρατός και ο λαός θα εξεγερθούν.

Τρίτη πράξη: την αντίσταση του στρατού και την λαϊκή εξέγερση προετοιμάζει η ίδια η κυβέρνηση. Συγκεντρώνει στην Αθήνα στρατιωτικές δυνάμεις, οπλίζονται οι πολίτες (οργανωμένοι από τον Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος εργάζεται από τα παρασκήνια) και ενδύονται μάλιστα στρατιώτες με πολιτικά, για να παρουσιαστεί η εξέγερση ως λαϊκή.

Και η τελευταία πράξη: διεξάγονται εν τω μεταξύ συνομιλίες μεταξύ βασιλιά και Γάλλου Ναυάρχου, για να αποβιβασθούν τα αγήματα προς επιβολή στο πλήθος και στον στρατό και διευκολύνθηκε η υποχώρηση της κυβέρνησης. Αγήματα αποβιβάζονται, ο ναύαρχος εγκαθίστανται στο Ζάππειο οπότε αρχίζουν οι πυροβολισμοί από τον Αδρητό που γενικεύονται, απαντά ο στόλος, γίνεται μάχη και συνθηκολόγηση με σχετική υποχώρηση του βασιλιά, με εξευτελισμό του ναυάρχου και όργια σε βάρος των Βενιζελικών.”¹⁶³

Ο Αργυρόπουλος θεωρεί τα Νοεμβριανά ως προσχεδιασμένη συνωμοσία του Κωνσταντίνου, της Κυβέρνησης Λάμπρου και του Ιωάννη Μεταξά (εδώ διακρίνεται συνέπεια με τον Βεντήρη, εν μέρη και με τον ίδιο τον Μεταξά). Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εδώ δεν παρουσιάζει η απόδοση ευθυνών στους Αντιβενιζελικούς ηγέτες για την οργάνωση του ΠΣΕ, κάτι το οποίο είναι γενικό γνώρισμα της βενιζελικής αφήγησης για την εποχή, αλλά η περιγραφή των ίδιων των Επιστράτων ως δρώντων κοινωνικών υποκειμένων.

Ο Επιστρατισμός για τον Κωνσταντινοπολίτη πολιτικό δεν είναι ούτε αυθόρμητο ούτε λαϊκό κίνημα, όπως φαίνεται άλλωστε από την άρνηση του να αναγνωρίσει την εξέγερση τους ως λαϊκή, αρνούμενος έτσι τον σε μεγάλο βαθμό λαϊκό τους χαρακτήρα, αλλά και την μαζικότητα τους. Για αυτόν οι Επιστρατοί δεν ήταν το εξαγριωμένο αντιβενιζελικό πλήθος ή απλοί εξτρεμιστές, αλλά εξοπλισμένοι άνωθεν εκ των προτέρων από τα υψηλά κλιμάκια της αντιβενιζελικής ελίτ. Τονίζει μάλιστα τον παρακρατικό χαρακτήρα τους, παρουσιάζοντας τους και ως στρατιώτες με πολιτικά ρούχα, κάτι σαν προβοκάτορες δηλαδή. Η ιδεολογικά συνεπής αυτή εγγραφή στα απομνημονεύματα του μαρτυρά ότι οι απόψεις του για την ταραγμένη εκείνη περίοδο δεν είχαν αλλάξει ή μετατοπιστεί, και αυτό ενδεχομένως να οφειλόταν στην μετέπειτα αριστερή στροφή του, και εν αντιθέσει με τον Πάγκαλο για παράδειγμα, δεν άλλαξε στρατόπεδο στην γραφή του, ούτε ουδετεροποίησε τις θέσεις του.

3.2.ζ: Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος.

Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση. Διαφώνησε με το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας αποχωρώντας από το κόμμα των Φιλελευθέρων, δίχως ωστόσο να προσχωρήσει στο αντίπαλο στρατόπεδο. Η τοποθέτηση του βέβαια για τους Επιστράτους δεν παρεκκλίνει του γενικού βενιζελικού αφηγήματος. Συγκεκριμένα αναφέρει:

“Ουσιαστικά η διοίκηση της Χώρας παραδόθηκε στους συνδέσμους των Επιστράτων. Εκ των Επιστράτων, ανεξαρτήτως μάλιστα τυπικών ή και ουσιαστικών εφοδίων συμπληρώνονταν τα κενά των δημοσίων υπηρεσιών. Αλλά και νέες υπηρεσίες ιδρύονται μόνο και μόνο για να εξοικονομηθούν οι επίστρατοι. Αυτά δια των προέδρων τους, ερχομένων σε ανοιχτή επαφή με τις δημόσιες υπηρεσίες, κανόνιζαν όλοι τα συμφέροντά τους. Οι επίστρατοι φυλάκιζαν πολίτες ή και αξιωματικούς ως υπόπτους προσχωρήσεως στο κίνημα. Οι επίστρατοι αποτελούν πραγματική μάζιγα.

Προσωπική ελευθέρια ή και οικογενειακό άσυλο δεν λαμβάνονταν υπόψη από τους Επιστράτους, οι οποίοι δια των δημοσίων υπηρεσιών, όχι δε σπανίως και δια των δικαστικών, κανόνιζαν τις υποθέσεις των οπαδών ή καταδίωκαν τους αντιπάλους.

¹⁶³ Περικλής Αλ. Αργυρόπουλος, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1970, σ. 235.

Υπό το πρόσχημα δημοσίων εισφορών εκβιάζονταν εύποροι ακόμα και οπαδοί του κόμματος των Φιλελευθέρων πολίτες, οι οποίοι δια του χρήματος εξαγόραζαν την ελευθερία τους ή εξασφάλιζαν το οικογενειακό τους άσυλο.

Κυβέρνηση δεν υπήρχε, παρά μόνο κατά τύπους. Και οι αποτελούντες αυτή δεν λαμβάνονται υπόψην.

Ο Άνθρωπος της ημέρας ήταν ο Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος πανίσχυρος μεταξύ των Επιστρατικών συνδέσμων, τους οποίους αυτός ίδρυσε, αλλά και πανίσχυρος στην Αυλή ιδίως παρά την Βασίλισσα Σοφία, την οποία με την Γερμανοφιλία του επηρέαζε πολύ.”¹⁶⁴

Οι Επίστρατοι παρουσιάζονται να προβαίνουν σε αντιποίηση αρχής, ελέγχοντας τις δημόσιες υπηρεσίες μέσω πελατειακών μεθόδων, ως καταπατητές του οικογενειακού ασύλου (ένας υπαινιγμός μάλλον για την αξία της οικογένειας και του ασύλου της που αποτελεί το κύτταρο της κοινωνίας έχουσα εξέχουσα θέση στην συλλογική φαντασιακή συνείδηση), εκβιάζουν τους Βενιζελικούς αποσπώντας τους χρηματικά ποσά, θυμίζοντας έτσι μεθόδους του οργανωμένου εγκλήματος. Η κυβέρνηση των Αθηνών μοιάζει ανύπαρκτη, και οι επίστρατοι παρουσιάζονται να αδιαφορούν για τους κυβερνώντες οι οποίοι αδυνατούν ή είναι απρόθυμοι να τους επιβληθούν και να τους σταματήσουν προφανώς. Συμβαδίζοντας με την θέση του Βεντήρη, ο Ζαβιτζιάνος θεωρεί τον Μεταξά ιδρυτή και παντοδύναμο ηγέτη των Επιστράτων, ο οποίος ασκεί μεγάλη επιρροή στην βασίλισσα Σοφία, αφήνοντας μάλλον να εννοηθεί ότι μέσω αυτής ο Μεταξάς επηρεάζει τον Κωνσταντίνο.

Όμως, παρά τις υπερβολικές του τοποθετήσεις περί άλωσης του δημοσίου τομέα από τους Επιστράτους (μόνους τους) ο λόγος του Κερκυραίου πολιτικού είναι ιδιαίτερος και για έναν άλλο λόγο, πέραν της διαφωνίας του με το κίνημα της Θεσσαλονίκης: Η ρεαλιστικής περιγραφή των γεγονότων, οι οποία έγκειται στο ότι ο ίδιος, βάση της αφήγησης του, ήταν αυτόπτης μάρτυρας, και στην περιγραφή της δράσης των επιστράτων καθώς και στον τρόπο λειτουργίας τους.

Τα πελατειακά δίκτυα των Επιστράτων, που αποτελούσαν ουσιαστικά τα ορμητήρια τους, οι επαφές τους με υψηλά ιστάμενους δικαστικούς λειτουργούς, όπως οι εισαγγελείς Λιβιεράτος και Ξερόπουλος που και ανάμιξη στο κίνημα είχαν και οι Επίστρατοι επιδοκίμαζαν τις αυθαιρεσίες τους εις βάρος των Βενιζελικών¹⁶⁵, καθώς και η λεπτομερής περιγραφή της τρομοκρατικής τους δράσης παρουσιάζει μεγάλη ιστορική συνέπεια, δίδοντας την εντύπωση μιας κατάστασης βιωμένης από πρώτο χέρι εκ μέρους του συγγραφέα. Παρά την αναμενόμενη φόρτιση, προσωπική, συναισθηματική και ιδεολογική, η αφήγηση του Ζαβιτζιάνου μοιάζει πιο κοντά στα γεγονότα σε σχέση με την μεταγενέστερη πρόσληψη του Βεντήρη, και πολύ πιο διαυγής από εκείνη της Δέλτα, που βίωσε τα γεγονότα με πολύ πιο τραυματικό τρόπο.

Η συνέπεια στα γεγονότα (συνέπεια λαμβανομένων υπόψιν των μετέπειτα επιστημονικών δεδομένων) αλλά και στην ουσία του επιστρατισμού αφήγηση συνεχίζεται με την περιγραφή των Νοεμβριανών, ημέρα κατά την οποία εγκατέλειψε την Αθήνα για την Κέρκυρα. Αναφέρει ότι ο ισχυρισμός περί ενόπλου δράσης Βενιζελικών πυροβόλησαν ήταν πρόσχημα και αφορμή του μεγάλου πογκρόμ, για να ξεκινήσει η παρέκκλιση της αφήγησης, όπου ο Ζαβιτζιάνος ισχυρίζεται ότι τα Νοεμβριανά και οι Επίστρατοι δεν ήταν έργο του αντιβενιζελικού λαού αλλά του αντιβενιζελικού κράτους¹⁶⁶. Η αντίφαση αυτή, δηλαδή η αποσύνδεση των επιστράτων από τις λαϊκές μάζες της Παλαιάς Ελλάδας εξηγείται από τον συνηθισμένο προσηταιρισμό των πολιτικών απέναντι στον λαό, από την χρονική απόσταση των γεγονότων από τον χρόνο συγγραφής και δημοσίευσης του βιβλίου, αλλά κυρίως από την επί δεκαετίες κυρίαρχη αντίληψη στην ιστοριογραφία και τον δημόσιο λόγο ότι ο Εθνικός Διχασμός αποτελούσε σύγκρουση στην κορυφή

¹⁶⁴ Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτζιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθέριου Βενιζέλου όπως τις έζησε (1914-1922)*, τ. Πρώτος, Αθήναι 1946, σ. 205-206.

¹⁶⁵ *Εφημ. Άμυνα των Επιστράτων*, 1.12.1916.

¹⁶⁶ Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτζιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθέριου Βενιζέλου όπως τις έζησε (1914-1922)*, τ. Πρώτος, Αθήναι 1946, σ. 222.

της ελληνικής κοινωνία¹⁶⁷. Κατά τα άλλα η εξτρεμιστική εικόνα των Επιστράτων είναι παρούσα και ισχυρή στο έργο του Ζαβιτζιάνου.

3.2.η: Η ερευνητική δημοσιογραφία του Χριστόδουλου Χουρμούζιου.

Μεγάλο ενδιαφέρον όσον αφορά την πρόσληψη των Επιστράτων από τους Βενιζελικούς αποτελεί το βιβλίο του Κύπριου δημοσιογράφου Χριστόδουλου Χουρμούζιου με τίτλο Τα κατά την 18ην και 19ην Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα, που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1919, και αποτελεί ένα πόνημα αυτού που σήμερα ονομάζεται ερευνητική δημοσιογραφία, εκείνο το είδος δημοσιογραφίας δηλαδή που ξεπερνάει τα όρια του απλού ρεπορτάζ και παρουσιάζει ένα συγκεκριμένο θέμα μελετημένο και αναλυμένο εις βάθος, συχνά έπειτα από μακροχρόνια έρευνα και μελέτη. Ο συγγραφέας ήταν δημοσιογράφος της Βενιζελικής εφημερίδας Εστία, η οποία έκλεισε κατά την διάρκεια των Νοεμβριανών.

Η χρονολογία έκδοσης του βιβλίου δεν είναι τυχαία. Την χρονιά εκείνη πραγματοποιήθηκαν οι δίκες για τα γεγονότα του Νοεμβρίου, και πιθανόν να αποτέλεσε εργαλείο προπαγάνδας στα χέρια των Βενιζελικών πλέον αρχών. Σε δευτερεύον βαθμό πιθανόν να αποτέλεσε και εργαλείο για την δαιμονοποίηση των Επιστράτων, αλλά και συλλήβδην των Αντιβενιζελικών. Οι πρόθεση αυτή εξ άλλου γίνεται ορατή ήδη από την εισαγωγή του βιβλίου, όπου ο Χουρμούζιος γράφει ότι το συγκεκριμένο έργο αποσκοπεί στο να καταδείξει τις αδικίες που διαπράχθηκαν εναντίον του ελληνικού λαού¹⁶⁸. Γίνεται ήδη φανερή η τάση του συγγραφέα να αποκρύψει το γεγονός ότι η πλειοψηφία του ελληνικού λαού της Παλαιάς Ελλάδας ανήκε στους Επιστράτους ή ήταν φίλια προσκείμενες σε αυτούς ή ήταν σίγουρα μια πλειοψηφία βαθιά αντιβενιζελική!

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου τα Νοεμβριανά παρουσιάζονται σαν μια σειρά γεγονότων τα οποία μεθοδεύτηκαν συνωμοτικά με την συνεργασία των Αντιβενιζελικών και των Γερμανών, ώστε να υπονομεύσουν τις εθνικές επιδιώξεις των Ελλήνων, δηλαδή την Μεγάλη Ιδέα, και να παραδώσουν την χώρα στους Γερμανούς και στους Βουλγάρους. Ο έκπτωτος και εξόριστος κατά τον χρόνο έκδοσης του βιβλίου είναι ασφαλώς ο κατεξοχήν γερμανόφιλος ηγέτης του Αντιβενιζελισμού¹⁶⁹. Εντοπίζεται ασφαλώς μια βενιζελική εξιστόρηση των γεγονότων, ενώ σχηματίζεται, σε πρωτόλεια ίσως μορφή, το τυπικό βενιζελικό αφήγημα, το οποίο θέλει τους Αντιβενιζελικούς στο σύνολο τους συνεργάτες των Γερμανών και προδότες της πατρίδας.

Η κυβέρνηση Γούναρη κατηγορείται για ευθεία συνεργασία με τους Γερμανούς, με ανάλογες κατηγορίες να εξαπολύονται και εναντίον των διάδοχων αντιβενιζελικών κυβερνήσεων Ζαΐμη και Σκουλούδη, με κορυφαία στιγμή ασφαλώς την παράδοση του Ρούπελ στις δυνάμεις των Βουλγάρων και τα επακόλουθά της, η οποία παρουσιάζεται ως προμελετημένη και ως κορωνίδα της κοινής, κατά τον Χουρμούζιο, Γερμανο-αντιβενιζελικής συνωμοσίας¹⁷⁰.

Οι πρώτες αναφορές στην δράση των Επιστράτων γίνονται κατά την περιγραφή του επεισοδίου της επίθεσης στην Γαλλική Πρεσβεία τον Αύγουστο του 1916, όπου δεν κατονομάζονται βέβαια ρητά ως δράστες, αλλά μάλλον σκιαγραφούνται. Στην ίδια σελίδα όμως υπάρχει μια υποσημείωση, σύμφωνα με την οποία:

“Η οργάνωση και συντήρηση των Επιστρατικών συλλόγων υπήρξε έργο του επιτελείου που διεξήχθη με έμπνευση και γενναία χορηγία της Γερμανικής προπαγάνδας. Ούτως εξ επισήμων κειμένων φαίνεται ότι κατά τον Ιούνιο του 1916, του μήνα δηλαδή της οργάνωσης των επιστράτων, εισήχθησαν εκ Γερμανίας επ’ ονόματι της Γερμανικής Πρεσβείας Αθηνών, 3,450,000 μάρκα. Εντός

¹⁶⁷ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915 Ο Εθνικός Διχασμός, δέκατη τρίτη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη 2018, σ. 269.

¹⁶⁸ Χριστόδουλος Σ. Χουρμούζιος, Τα κατά την 18ην και 19ην Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα, εκ των τυπογραφείων της Εσπερίας 1919, εισαγωγικές σελίδες.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 1-5.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 27.

αυτού του έτους εισήχθησαν δια αυτού του μέσου άλλα 3,082,000 μάρκα. Κατά το 1015 εισήχθησαν άλλα 5,500,00 μάρκα.”¹⁷¹

Οι επίστρατοι λοιπόν παρουσιάζονται ρητά ως χρηματοδοτούμενοι των Γερμανών και των δημιουργήματα του Γενικού Επιτελείου Στρατού, πάγια τοποθέτηση των Φιλελευθέρων τόσο κατά την περίοδο 1916-1917, όσο και κατά την διάρκεια του λεγόμενου Βενιζελικού Καθεστώτος.

Στην πορεία παρουσιάζεται αναλυτικά η υλική προετοιμασία της εξόρμησης των Επιστράτων, με την διανομή όπλων σε αντιβενιζελικά στοιχεία του πληθυσμού (η προσπάθεια του Χουρμούζου να μην παρουσιάσει την πραγματική έκταση του κινήματος των επιστράτων είναι πασιφανής και εύλογη), ενώ γίνεται λόγος για απειθαρχία στο στράτευμα απέναντι στις συμμαχικές αξιώσεις¹⁷². Οι μέθοδοι των Επιστράτων οι οποίοι σημάδευσαν με κόκκινη μπογιά τα σπίτια και τα καταστήματα των Βενιζελικών τις παραμονές των Νοεμβριανών συγκρίνονται με τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι Οθωμανοί εναντίον των Αρμενίων. Οι Επίστρατοι παρουσιάζονται μονομερώς ως οι μοναδικοί υπεύθυνοι της μάχης με τα συμμαχικά αγήματα (η συμμαχική επέμβαση δικαιολογείται), και οι διαδηλώσεις των Επιστράτων παρουσιάζονται ως πρόβα τζενεράλε των Νοεμβριανών¹⁷³.

Η κύρια ανάλυση και συγκεκριμενοποίηση των γεγονότων ακολουθεί αμέσως μετά, όπου και συγκεκριμενοποιούνται οι προπαγανδιστικοί στόχοι του Χουρμούζιου, με έναν αέρα συνωμοσιολογίας να διακατέχει την κύρια αναλυτική περιγραφή του δημοσιογράφου. Ως αφορμή του άγριου Πογκρόμ που εξαπέλυσαν οι Επίστρατοι παρουσιάζεται η Νότα του Φουρνιέ για τον αποπλισμό του στρατού και του στόλου. Ως στόχος των επιστράτων παρουσιάζεται η εξολόθρευση των Βενιζελικών, η οποία μεθοδεύτηκε από την σύμπραξη και μυστική συνεννόηση μεταξύ των στρατιωτικών κύκλων και των Επιστρατικών συνδέσμων¹⁷⁴.

Η συγκέντρωση δυνάμεων από τους Αντιβενιζελικούς χαρακτηρίζεται ως μυστική, οργανωμένη υπό την επίβλεψη των στρατηγών Κάλλαρη και Παπούλα. Συνεχίζεται ασφαλώς ο ισχυρισμός ότι η δημιουργία του ΠΣΕ έγινε με γερμανική καθοδήγηση. Είναι εμφανής η πρόθεση του συγγραφέα να ταυτίσει τις στρατιωτικές δυνάμεις της πρωτεύουσας με τους Επιστράτους¹⁷⁵, όπως σαφής είναι και η πρόθεση του να παραβλέψει την πραγματική έκταση και αποδοχή που είχε ο επιστρατισμός στην πλειοψηφία του πληθυσμού της Παλαιάς Ελλάδας, δεδομένο σίγουρα όχι άγνωστο στους Βενιζελικούς κατά την περίοδο διακυβέρνησης της Βουλής των Λαζάρων.

Πολύ πιο δραματική και γλαφυρή είναι η περιγραφή του για το σχέδιο κατά των Βενιζελικών, όπου χαρακτηριστικά αναφέρει:

“Σκοπός των ιθυόντων εν Αθήναις κύκλων ήταν η μετά την απομάκρυνση των ξένων αγημάτων...κατά εκ αυτής έξαρση του στρατιωτικού τους γοήτρου, τρομοκράτησης της κοινής γνώμης και η δια παντός τρόπου έκπτωση και εξόντωση των Βενιζελικών ως κόμματος και ως υπόστασης ακόμη, προς ανακούφιση του αναβιώσαντος παλαιοκομματισμού, και για τον σκοπό αυτό ήταν προορισμένοι να εξυπηρετήσουν όχι μόνο κατά του Βενιζελικού φρονήματος φανερά και κρυφά έκτροπα των Επιστράτων, των ανεύθυνων τούτων οργανώσεων¹⁷⁶.”

Η φυσική εξόντωση των Βενιζελικών και η επιχείρηση κάμψης του φρονήματός τους εκ μέρους των Επιστράτων δίδει μια νέα πνοή αναζωογόνησης στον “Παλαιοκομματισμό”, δηλαδή στους αντιβενιζελικούς, αποδίδοντας στους επιστρατικούς συνδέσμους και έναν άλλο ρόλο: εκείνον των στυλοβατών του “Παλαιού Καθεστώτος”, δηλαδή των κυριάρχων της χώρας πριν το κίνημα του 1909 και την Φιλελεύθερη ανόρθωση της πενταετίας 1910-1915, περίοδος όπου στο

¹⁷¹ Ο.π., σ. 43.

¹⁷² Στο ίδιο, σ. 64-65.

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 66-67.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 69-71.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 71-73.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 86.

βενιζελικό αφήγημα και φαντασικό ταυτίζεται με μια περίοδο οικονομικής καχεξίας και εθνικής ταπείνωσης, υπεύθυνοι για την οποία ήταν οι Αντιβενιζελικοί. Κατά αυτόν τον τρόπο- και με αυτό τον λόγο- ο Χουρμούζιος εννοεί ότι οι Βενιζελικοί ήταν οι ουσιαστικοί εκσυγχρονιστές οι οποίοι διπλασίασαν την Ελλάδα, ενώ οι Αντιβενιζελικοί και οι εξτρεμιστές επίστρατοι τους υπονόμευσαν και τίναξαν στον αέρα την ανορθωτική και αλυτρωτική προσπάθεια το 1916.

Αναλυτική είναι και η περιγραφή του Χουρμούζιου για τις διώξεις που υπέστησαν οι Βενιζελικοί από τους Επιστράτους. Αν και αρχικά δεν κάνει λόγο για προέλευση αυτών. Στην πορεία συγκεκριμενοποιεί κάνοντας λόγο για τρομοκρατία και επακόλουθη απόλυση ενός Κρητικού γιατρού και μιας ομάδας ειδικευόμενων Κρητών φοιτητών ιατρικής από δημόσιο νοσοκομείο¹⁷⁷. Αφιερώνει δε ολόκληρη υποενότητα με τίτλο Η κατά των προσφύγων και των Κρητών λύσσα, των άμεσα διωκόμενων κοινωνικών υποκειμένων της Μεγάλης Ιδεάς και του πλέον προνομιακού πολιτικού ακροατηρίου των Φιλελευθέρων (Κεφάλαιο 4)¹⁷⁸.

Η αφήγηση έπειτα συγκεκριμενοποιείται με τις αυτόνομες επιθέσεις των Επιστράτων εναντίον υψηλά ιστάμενων Βενιζελικών προσωπικοτήτων, όπως του υποστρατήγου Κόρακα, του πανεπιστημιακού Μπένση, της λεηλασίας της οικείας του Βενιζέλου και ασφαλώς, της διαπόμπευσης του δημάρχου Αθηνών Εμμανουήλ Μπενάκη, της πιο μαρτυρικής μορφής των Νοεμβριανών¹⁷⁹. Γενικά επιχειρείται ο επιμερισμός του θυμάτων των Επιστράτων σε επίπεδο προσωπικοτήτων, καθώς και σε επίπεδο μάζας (γυναίκες, αστυνομικοί, ξένοι). Η ταξινόμηση αυτή, πέραν της παράθεσης των γεγονότων, πιθανόν να αποσκοπεί στην λεπτομερή ενημέρωση του αναγνώστη για τα τεκταινόμενα των Νοεμβριανών και για τα έκτροπα των Αντιβενιζελικών εξτρεμιστών, ώστε να γίνει αισθητή η έκταση της καταστροφής που αυτοί προκάλεσε και να απεμπολήσουν από πάνω τους οποιαδήποτε “ανθρώπινα” χαρακτηριστικά ή άλλα συναφή στοιχεία.

Ενδεικτική, όπως και δεικτική, είναι και η περιγραφή που δίνει ο Κύπριος δημοσιογράφος για την επιτόπια δράση των ίδιων των Επιστράτων, η οποία περιγραφή θυμίζει εκείνη της Δέλτα.

“Παντού όπου εισχέρονται οι άτακτοι και οι άλλοι οπλοφόροι της κυβερνήσεως, η εισβολή τους χρησιμοποιούνταν ως ευκαιρία για αρπαγή και λαφυραγώγηση. Οι συλλαμβανομένοι θεωρούνταν ως προγεγραμμένοι, των οποίων η ζωή εξαρτάται πράγματι μόνο από την καλή θέληση των αιχμαλωτιστών τους. Η περιουσία θεωρείται ως περιουσία θανατοποινητών καταδίκων, την οποία δύναται να διαθέσουν κατά βούληση οι “τίμιοι” άνθρωποι οι αναλαμβάνοντες το καθήκον να μολύνουν τα όπλα τους στο αίμα των “προδοτών”.”¹⁸⁰

Η διαφορά με την Δέλτα είναι ότι ο Χουρμούζιος δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας και κατά την διάρκεια των επεισοδίων βρισκόταν στο Λονδίνο. Επομένως το κείμενο του βασίζεται σε έρευνα εγγράφων και συνεντεύξεων, και όχι σε προσωπική εμπειρία.

Τα αντίποινα στα οποία προέβη η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης μετριάζονται, και μονάχα η σύλληψη του αντιβενιζελικού υπουργού Δημητρίου Ράλλη αναφέρεται¹⁸¹. Το βιβλίο συνεχίζεται στο ίδιο πάνω-κάτω κλίμα, με το σχήμα του Αντιβενιζελικού/Επιστράτου-Τρομοκράτη-Γερμανόφιλου να αντιπαρατίθεται σε εκείνο του Βενιζελικού-όπλου-Πατριώτη.

Η εξτρεμιστική εικόνα των Επιστράτων δείχνει να έχει σχηματιστεί εν πολλοίς, και όχι άδικα, από τους ίδιους τους Βενιζελικούς. Ο χαρακτηρισμός του ξενοκίνητου και ξενόδουλου πράκτορα που πρόσαψε ο Χουρμούζιος στους Επιστράτους, δεν αποτελεί βενιζελική πρωτοτυπία. Όπως οι Αντιβενιζελικοί κατηγορούσαν τους Βενιζελικούς ότι ήταν πράκτορες των Αγγλογάλλων, έτσι και οι Βενιζελικοί τους κατηγορούσαν ότι ήταν πράκτορες των Γερμανών. Ο δημοσιογραφικός λόγος του Χουρμούζιου αποσκοπεί στην προπαγάνδισή των Βενιζελικών θέσεων περί επιστράτων, παρουσιάζοντας τα Νοεμβριανά ως συνωμοσία των Αντιβενιζελικών, τάση που χρειαζόταν για να

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 101.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 102.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 103-112.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 115.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 141.

δικαιολογηθούν οι διώξεις εναντίον των Αντιβενιζελικών, καθώς και για να νομιμοποιηθεί το λεγόμενο Βενιζελικό Καθεστώς. Επομένως, η εικόνα του Επιστράτου ως γερμανόφιλου καταδότη εξτρεμιστή, όσο μεγάλη δόση αλήθεια και εάν εμπεριέχει, υπήρξε σε μεγάλο βαθμό βενιζελικό δημιούργημα.

3.2.θ: Ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης.

Η περίπτωση του Πολυχρόνη Ενεπεκίδη τοποθετείται χρονικά μεταγενέστερα και ποιοτικά σε επιστημονικό επίπεδο. Υπήρξε καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης και εκπόνησε δυο εκτενείς έρευνες για τον Διχασμό βασισμένες στο αρχαιακό υλικό που βρήκε στην Βιέννης, την Βέρνη και το Βερολίνο. Οι έρευνες αυτές δημοσιεύτηκαν σε συνέχειες από τις κεντρώες και με βενιζελικό παρελθόν Τα Νέα, το Βήμα και Έθνος, μέχρις ότου εκδοθούν σε δυο βιβλία, το Η δόξα και ο διχασμός και το Βασιλική Ανταρσία, τα οποία κυκλοφόρησαν το 1962 και το 1975 αντίστοιχα.

Οι αναφορές στους Επιστράτους είναι σύντομες αλλά ενδεικτικές. Στο πρώτο έργο οι Επιστράτοι, δίχως να κατονομάζονται, εντάσσονται στον κύκλο των “ξένων πρακτόρων”, για την ακρίβεια ως ανεπίσημοι κατάσκοποι, σε ονομαστική αντιδιαστολή με τους “επίσημους” κατασκόπους που βρίσκονταν στο ΓΕΣ¹⁸². Στο δεύτερο βιβλίο κάνει λόγο ευθέως για “βασιλικό αντάρτικο”, για επικείμενη επίθεση των επιστρατικών συλλόγων και του στρατού του Κράτους των Αθηνών στα νώτα του Σαραίγ σε συντονισμό με τον Βουλγαρικό Στρατό, ενώ αποκαλεί τους Επιστράτους βασιλικές συμμορίες¹⁸³.

Ο Ενεπεκίδης, γεννημένος το 1917, δεν είχε συμμετοχή στα γεγονότα της εξεταζόμενης περιόδου. Ούτε ήταν Βενιζελικός, ήταν κεντρώος πολιτικά, κάτι σαν μεταβενιζελικός δηλαδή. Και η τοποθέτηση του αυτή για τους Επιστράτους γίνεται κατανοητή εάν ληφθεί υπόψη η πολιτική στόχευση του συγγραφέα στα δυο αυτά έργα του, μια στόχευση άμεσα συνδεδεμένη με τα γεγονότα του ελληνικού Ψυχρού Πολέμου και την αυγή της Μεταπολίτευσης.

Με την Δόξα και τον διχασμό αποσκοπεί στο να αποκαταστήσουν οι Έλληνες τα (βενιζελικά άρα δημοκρατικά) διδάγματα του παρελθόντος αξιοποιώντας τα για το μέλλον και να αποφευχθεί ένας νέος διχασμός μέσα στην πολιτική κρίση και την έλλειψη δημοκρατίας που χαρακτήριζε την Μεταπολεμική Εποχή¹⁸⁴. Στην Βασιλική Ανταρσία αποσκοπεί, μετά την κήρυξη της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας και την εκδίωξη των Γλυξμπουργκ μέσω του δημοψηφίσματος της 8ης Δεκεμβρίου 1974¹⁸⁵, να παρουσιάσει ένα “ποινικό μητρώο” της βασιλείας στην Ελλάδα, δικαιώνοντας έτσι την έξωση της. Οι Επιστράτοι λοιπόν ήταν “συμμορίτες” της βασιλείας κατά τον Πόντιο ιστορικό.

3.3. Η πρόσληψη των Επιστράτων από τους Αντιβενιζελικούς.

Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε αποτελείται, όπως και της βενιζελικής οπτικής, από τα σχετικά δημοσιεύματα του αντιβενιζελικού τύπου πλην της Νέας Ημέρας, από τα απομνημονεύματα του Βίκτωρα Δούσμανη, το προσωπικό ημερολόγιο και το βιβλίο Ιστορία του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Καταστροφής του Ιωάννη Μεταξά, το ημερολόγιο του Φίλιππου Δραγούμη, το σχετικό βιβλίο του Νικόλαου Γερακάρη, το αρχείο του Γεωργίου Στρέιτ και ένα όχι τόσο γνωστό και αναξιόποιητο σχεδόν έργο του Παναγιώτη Παναγάκου.

¹⁸² Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης 1908-1916*, εκδόσεις Μπίρης, 1962, σ. 368-369.

¹⁸³ Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Βασιλική ανταρσία. Έργα και ημέρες του βασιλέως Κωνσταντίνου εις την εξορία του εις την Ελβετίαν 1916-1918*, Ινστιτούτο του βιβλίου, Αθήναι, 1975, σ. 13-15.

¹⁸⁴ Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης 1908-1916*, εκδόσεις Μπίρης, 1962, σ. 8.

¹⁸⁵ Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Βασιλική ανταρσία. Έργα και ημέρες του βασιλέως Κωνσταντίνου εις την εξορία του εις την Ελβετίαν 1916-1918*, Ινστιτούτο του βιβλίου, Αθήναι, 1975, σ. 5.

3.3.α: Οι αντιδράσεις από τον Αντιβενιζελικό τύπο κατά την πρώτη περίοδο.

Οι αντιδράσεις του Αντιβενιζελικού τύπου για τον ΠΣΕ είναι οι μόνες σύγχρονες των γεγονότων, όπως και οι αντίστοιχες του Βενιζελικού που εξετάστηκαν στην αρχή του πρώτου υποκεφαλαίου. Στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο δεν έγινε χρήση υλικού από την *Νέα Ημέρα Τεργέστης* για λόγους οικονομίας χώρου και λόγου, διότι είναι διάχυτος ο χαρακτήρας της σε όλη την εργασία ως κύριου δημοσιογραφικού οργάνου υποστήριξης των Επιστράτων. Η έρευνα λοιπόν αφορά τρεις άλλες αντιβενιζελικές εφημερίδες, το *Εμπρός*, το *Σκριπ* και τις *Αθήναι*.

Οι αναφορές του *Εμπρός* στους Επιστράτους είναι αρχικά έμμεσες υπόνοιες, με την έναρξη τους να τοποθετείται χονδρικά αμέσως μετά τις ευχές και τις δοξολογήσεις για τον Κωνσταντίνο που ακολούθησαν της μεγάλης πυρκαγιάς του Τατοΐου τον Ιούλιο του 1916, όπου τονίζεται η μεγάλη συμμετοχή του λαού¹⁸⁶ (άρα και των επιστράτων). Ανάλογη έντυπη εμφάνιση είχαν κάνει οι Σύνδεσμοι Εφέδρων στην *Νέα Ημέρα* το ίδιο διάστημα (Κεφάλαιο 4).

Κατά τα πρότυπα της *Νέας Ημέρας* το *Εμπρός* δημοσίευε επίσης τηλεγραφήματα των συνδέσμων, με το ίδιο περιεχόμενο, όχι όμως στην ίδια ποσότητα και συχνότητα¹⁸⁷. Μάλιστα, ο αρχικός τίτλος αυτής της στήλης ήταν “Η πίστις και η λατρεία των Επιστράτων προς τον βασιλέα”.

Παρά τους αρχικούς ισχυρισμούς της εφημερίδας (που ήταν αρχικά ρητορική τοποθέτηση του ΠΣΕ) ότι Επίστρατοι είναι ουδέτεροι, μη εντασσόμενοι ούτε στους Αντιβενιζελικούς ούτε στους Βενιζελικούς¹⁸⁸, σύντομα σημειώνεται ελαφρά μεταστροφή και ανοιχτή υποστήριξη των επιστρατικών συλλαλητηρίων εναντίον των φιλελευθέρων¹⁸⁹ και η υιοθέτηση των απόψεων των συνδέσμων περί ύπαρξης κρυμμένου βενιζελικού σπλιτισμού¹⁹⁰. Στροφή ανάλογη με τις εξελίξεις του Διχασμού.

Γενικότερα το *Εμπρός* δεν χαρακτηρίζεται από την πολεμική ρητορική της *Νέας Ημέρας*. Μολονότι υποστηρίζει τους Επιστράτους ο κάνει έμμεσα ταυτίζοντας τους με τον λαό, δίχως ωστόσο να χαρίζεται στους Βενιζελικούς. Χαρακτηριστικό της “μετριοπαθούς” και καλυμμένης υποστήριξης του *Εμπρός* στον ΠΣΕ είναι το παρακάτω απόσπασμα, που αφορά την αποτυχημένη προσπάθεια στρατολόγηση εθελοντών στην Καλαμάτα από κλιμάκιο της Επαναστατικής Κυβέρνησης:

“Σύμφωνα με ασφαλείς πληροφορίες, Βενιζελικοί αντιπρόσωποι απέπλευσαν στις επαρχιακές φρουρές με την εντολή να παρασύρουν αξιωματικούς και υπαξιωματικούς στο κίνημα της Θεσσαλονίκης. Σχεδόν σε όλες τις φρουρές όπου γίνονταν τέτοιες ενέργειες το έργο των αντιπροσώπων ναυάγησε οικτρά. Οι απεσταλμένοι μάλιστα καθόλου δεν έμειναν ευχαριστημένοι από την υποδοχή η οποία έγινε για αυτούς. Στην φρουρά όμως Καλαμών οι ενέργειες των απεσταλμένων ήταν ευτυχέστερες. Διότι εκεί μπόρεσαν να παρασύρουν στο κίνημα ελάχιστο αριθμό κατώτερων αξιωματικών. Την αναχώρηση αυτών ανέλαβαν να διευκολύνουν οι απεσταλμένοι μέσω συμμαχικού πλοίου. Έτσι προχθές το μεσημέρι κατέπλευσε στο λιμάνι Καλαμών γαλλικό τοπιλοαλλιευτικό επί του οποίου εκ των προτέρων ειδοποιημένοι ανέβηκαν ο υπολοχαγός πυροβολικού Λιναρδάκης και ο ανθυπολοχαγός πεζικού Λιούμπας. Αυτούς θα ακολουθήσουν και πολλοί άλλοι, αν η έγκαιρη παρέμβαση του φρουραρχείου δεν ματαιώνει τα σχέδιά τους. Έτσι, το γαλλικό πλοίο σαλπάρισε με μόνο αυτούς ως δυο ανώτερους αξιωματικούς.”¹⁹¹

Είναι εμφανής η ειρωνική διάθεση, η χαιρεκακία και η υποτιμητική εικόνα απέναντι στο κίνημα της Θεσσαλονίκης, ενώ υπονοείται σαφώς ότι το φρουραρχείο και ο Καλαματιανός

¹⁸⁶ Εφημ. *Εμπρός*, 4.7.1916.

¹⁸⁷ Εφημ. *Εμπρός*, 5.7.1916.

¹⁸⁸ Εφημ. *Εμπρός*, 13.7.1916.

¹⁸⁹ Εφημ. *Εμπρός*, 12-16.8.1916.

¹⁹⁰ Εφημ. *Εμπρός*, 26-27.8.1916.

¹⁹¹ Εφημ. *Εμπρός*, 11.8.1916.

σύνδεσμος απέτρεψαν την περαιτέρω στρατολόγηση, δηλαδή ότι δεν υπήρχαν πρόθυμοι εθελοντές να καταταγούν στον στρατό της Άμυνας.

Με την πάροδο του χρόνου, και πάντα υπό την τροπή που έπαιρναν τα γεγονότα, η εφημερίδα συνεχίζει να αντιμετωπίζει θετικά, μα όχι ακόμα ηρωικά, τους Επιστράτους. Για παράδειγμα τα γεγονότα της Πάτρας δικαιολογούνται, με όλη την ευθύνη να αποδίδεται στον Βενιζέλο και τους επαναστάτες της Θεσσαλονίκης¹⁹². Στα τέλη Σεπτεμβρίου μάλιστα η στήλη μετονομάζεται σε “Η εξέγερσις του Λαού των Επαρχιών εναντίον του επαναστατικού κινήματος της Θεσσαλονίκης”¹⁹³. Η όξυνση αυτή των τόνων και ο χαρακτηρισμός “εξέγερση” για το κίνημα των Επιστράτων φανερώνει εγκατάλειψη των προσχημάτων και ριζοσπαστικοποίηση της εφημερίδας, μια ριζοσπαστικοποίηση που η κοινή γνώμη που την διαβάσει και στην οποία απευθύνεται έχει πρώτη ασπαστεί.

Η αρχική υποδοχή των Νοεμβριανών είναι μετριοπαθής¹⁹⁴, η καταστολή όμως εναντίον των Βενιζελικών επικροτείται¹⁹⁵, και μαζί με αυτή η τρομοκρατία των Επιστράτων. Μεγάλη μεταβολή (που αποδείχθηκε σύντομη) παρουσιάζεται στο φύλλο της 21ης Νοεμβρίου, όπου σε άρθρο με τον τίτλο “Να τεθεί τέρμα” γίνεται λόγος για συλλήψεις και ταλαιπωρία φιλήσυχων πολιτών από αδέσποτες ένοπλες ομάδες πολιτών¹⁹⁶. Κατά τον Μαυρογορδάτο η μεταστροφή αυτή υπήρξε προϊόν του χάους που είχε επικρατήσει, ενώ δείχνει ότι η δράση των Επιστράτων φόβιζε και τους ίδιους τους Αντιβενιζελικούς¹⁹⁷.

Και στην εφημερίδα *Σκριπ* οι Επίστρατοι έκαναν αισθητή την παρουσία τους μέσω των τηλεγραφημάτων τους, πάλι όχι με την ίδια συχνότητα με την *Νέα Ημέρα*, αρχής γενομένης με τις δοξολογίες των Συνδέσμων προς τον Κωνσταντίνο μετά την μεγάλη φωτιά στο Τατόι τον Ιούλιο¹⁹⁸. Εν αντιθέσει με το *Εμπρός*, το *Σκριπ* δεν διατήρησε τα προσχήματα μετριοπάθειας, ούτε χαρίστηκε στους Συμμάχους. Η δική του στήλη των τηλεγραφημάτων είχε τον τίτλο “Ο ΛΑΟΣ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΔΟΤΩΝ”¹⁹⁹, με περιεχόμενο που άρρητα συνδέεται με τους Επιστράτους, πλέοντας στο ίδιο μήκος κύματος με τον υπόλοιπο αντιβενιζελικό τύπο.

Μετά την ανακοίνωση του αφοπλισμού ο λόγος της οξύνεται περισσότερο, με την πρόθεση προάσπισης των Επιστράτων να είναι πασιφανής, όπως και ο ασπασμός ουσιαστικά του εξτρεμιστικού χαρακτήρα τους, με τους πηχυαίους τίτλους και υπότιτλους της εφημερίδας να μιλούν ή να προτρέπουν για και σε εξέγερση, συλλαλητήρια και άμυνα της χώρας²⁰⁰, συντελώντας έτσι στον ισχυρισμό αυτό. Η ρητορική αυτή συνεχίστηκε μέχρι τα Νοεμβριανά²⁰¹.

Το *Σκριπ* επιφύλαξε θερμή υποδοχή στα Νοεμβριανά, δίχως να αμβλύνει τους τόνους καθ όλη την διάρκεια των επεισοδίων. Δημοσίευσε πανηγυρικού περιεχομένου πρωτοσέλιδα²⁰², έκανε αποκάλεσε την 18η Νοεμβρίου μέρα της εκδίκησης²⁰³, επικρότησε υπό μεθυστικά σχεδόν δημοσιεύματα την διαπόμπευση στην οποία επέβαλλαν οι Επίστρατοι τους Βενιζελικούς²⁰⁴, δείχνοντας να ταυτίζεται απόλυτα σχεδόν με τον ΠΣΕ.

Η εφημερίδα *Αθήναι*, παρότι σφόδρα αντιβενιζελική, υπήρξε η μετριοπαθέστερη των τριών εντύπων (τεσσάρων εφόσον συνυπολογιστεί και η *Νέα Ημέρα Τεργέστης*). Δημοσιεύτηκαν και σε

¹⁹² *Εφημ. Εμπρός*, 16.9.1916.

¹⁹³ *Εφημ. Εμπρός*, 20.9.1916.

¹⁹⁴ *Εφημ. Εμπρός*, 19.11.1916.

¹⁹⁵ *Εφημ. Εμπρός*, 20.11.1916.

¹⁹⁶ *Εφημ. Εμπρός*, 21.11.1916.

¹⁹⁷ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915 Ο Εθνικός Διχασμός, δέκατη τρίτη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 279.

¹⁹⁸ *Εφημ. Σκριπ*, 3.7.1916.

¹⁹⁹ *Εφημ. Σκριπ*, 25.9.1916.

²⁰⁰ *Εφημ. Σκριπ*, 9.11.1916.

²⁰¹ *Εφημ. Σκριπ*, 11-17.11.1916.

²⁰² *Εφημ. Σκριπ*, 19.11.1916.

²⁰³ *Εφημ. Σκριπ*, 20.11.1916.

²⁰⁴ *Εφημ. Σκριπ*, 22.11.1916.

αυτή τηλεγραφήματα του ΠΣΕ, μα ολιγάριθμα και σκόρπια. Και σε αυτή την περίπτωση η πρεμιέρα των επιστρατικών δημοσιεύσεων πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά την πυρκαγιά στο Τατόι²⁰⁵. Στα αντιβενιζελικά συλλαλητήρια οι Επίστρατοι παρουσιάζονται απλά ως παρόντες που επευφημούν τον Κωνσταντίνο και αποδοκιμάζουν τον Βενιζέλο²⁰⁶. Βέβαια υπάρχει μια μετριοπαθής μεροληψία υπέρ των Επιστράτων, απαλλαγμένη από τον ηρωικό χαρακτήρα που τους προσέδιδαν τα άλλα έντυπα. Η μεροληψία αυτή γίνεται εμφανής στην παρουσίαση του συλλαλητηρίου της Πάτρας²⁰⁷. Μέχρι και το ξέσπασμα των Νοεμβριανών ακόμα, οι Επίστρατοι παρουσιάζονται ως απλοί πολίτες όλων των ηλικιών που οπλίστηκαν εθελοντικά και πολέμησαν εναντίον των Γάλλων ναυτών²⁰⁸. Η ρητορική αλλάζει μετά την κλιμάκωση των επεισοδίων, με τα πρωτοσέλιδα των Αθηνών τώρα να κάνουν λόγο για αμυνόμενη Ελλάδα και Νίκη του λαού και του στρατού²⁰⁹.

Στόχευση του *Εμπρός* και του *Σκριπ* ήταν η υπεράσπιση της ουδετερότητας και η αντίθεση στον Βενιζέλο. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η σύμπλευση τους με τους Επιστράτους και η δοξολογία του Κωνσταντίνου. Οι *Αθήναι* από την άλλη χαρακτηρίζονται από μετριοπάθεια που πήγαξε από την πολιτική συμπάθεια στον μετριοπαθή Αλέξανδρο Ζαΐμη και την αντιπάθεια τους για τον Δημήτριο Γούναρη και τον Στέφανο Σκουλούδη. Όταν όμως έφτασε η κρίσιμη στιγμή των Νοεμβριανών, ταυτίστηκαν με τις όμορες εφημερίδες.

Ανεξάρτητα από την αφετηρία τους, τους όποιους ενδοιασμούς προϋπήρχαν ή προέκυψαν στην πορεία, τα τρία (τέσσερα) εμβληματικά αντιβενιζελικά έντυπα υποστήριξαν τελικά όλα πλήρως τους Επιστράτους. Αυτό μαρτυρά ότι οι εφημερίδες αυτές, μέσω της διαλεκτικής σχέσης των εκδοτών με τους πολιτικούς πάτρωνες και τους αναγνώστες ή ακροατές των τελέων που τις διάβαζαν στις πλατείες και τα καφενεία, αναγνώρισαν στους Επιστράτους την μαζική δυναμική και βίαιη απάντηση στους Φιλελευθέρους και στον πόλεμο.

Για τις εφημερίδες αυτές ο ΠΣΕ ήταν ο εξεγερμένος λαός εναντίον της βενιζελικής τυραννίας, της ξένης επέμβασης και της νέας σύρραξης. Μπορεί να μην διακατέχονταν από τους φρενήρεις ρυθμούς και την αποκάλυπτη γερμανοφιλία της *Νέας Ημέρας*, ωστόσο άφησαν το αποτύπωμα τους στον αντιβενιζελικό λόγο για τους Επιστράτους της πρώτης περιόδου του Διχασμού. Σύντομα, μετά την έναρξη του αποκλεισμού, η δημοσίευση των τηλεγραφημάτων μετριάστηκε, ενώ τον Ιανουάριο του 1917 μετά την διάλυση των συνδέσμων, σταμάτησε οριστικά.

3.3.β: Ο Ιωάννης Μεταξάς.

Ο Ιωάννης Μεταξάς είναι η προσωπικότητα εκείνη που έχει ταυτιστεί όσο καμία άλλη με το κίνημα των Επιστράτων. Η ταύτιση αυτή κατά το ήμισυ δεν είναι άδικη εάν ληφθεί υπόψιν η ενεργός εμπλοκή του Ιθακήσιου στρατιωτικού και πολιτικού στα τεκταινόμενα του Διχασμού, όπως και η νευραλγική θέση που κατείχε τόσο στις ένοπλες δυνάμεις όσο και οι σχέσεις που είχε με τον Κωνσταντίνο και γενικά με την βασιλική οικογένεια και την Αυλή. Υπήρξε αναμφίβολα συμμετοχή του Μεταξά στους συλλόγους των Επιστράτων, ωστόσο είναι αμφισβητήσιμος και έχει σε μεγάλο βαθμό καταρριφθεί επιστημονικά ο ισχυρισμός ότι υπήρξε εμπνευστής και ηγέτης των Επιστράτων, και αυτό αφορά το δεύτερο ήμισυ.

Ο βαθμός επιρροής του απέναντι στους Επιστράτους καθώς και η έκταση της παραμένουν άγνωστες. Ωστόσο, αποτελεί τον μοναδικό υψηλά ιστάμενο Αντιβενιζελικό ηγέτη του οποίου η τοποθέτηση για τους Επιστράτους καταγράφηκε τόσο σύγχρονα ή εγγύτερα στα γεγονότα της εξεταζόμενης περιόδου δια του ημερολογίου του, όσο και σε μεταγενέστερη φάση, δια των άρθρων του στην *Καθημερινή* το 1934, στην έντυπη αντιπαράθεση που είχε τότε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο για τα γεγονότα της πρώτης φάσης του Διχασμού.

²⁰⁵ *Εφημ. Αθήναι*, 21.7.1916.

²⁰⁶ *Εφημ. Αθήναι*, 16.8.1916.

²⁰⁷ *Εφημ. Αθήναι*, 17.8.1916.

²⁰⁸ *Εφημ. Αθήναι*, 18.11.1916.

²⁰⁹ *Εφημ. Αθήναι*, 19-21.11.1916.

Ο Μεταξάς έγραφε στην γυναίκα του τον Δεκέμβριο του 1920, λίγο καιρό μετά την συντριπτική νίκη των Αντιβενιζελικών στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920:

“Ευχαριστήθηκα για ένα πράγμα. Ευρήκα τον ελληνικό λαό, δηλαδή τον μικρό κοσμάκι πολύ, πάρα πολύ ανώτερο από ό,τι το νόμιζα και από ό,τι τον παριστάνουν οι ανώτερες τάξεις. Ιδίως η κύρια ζύμη του, θαυμάσια ζύμη, είναι οι Επίστρατοι. Και θα είναι αιώνια δόξα μου η οργάνωση τους. Δόξα την οποία δεν μπορούν να μου κλέψουν, αφού μου την αναγνωρίζει η απόφαση που με καταδίκασε σε θάνατο.”²¹⁰

Και παρακάτω συνεχίζει: *“Οι Επίστρατοι εδώ καμαρώνουν με το τηλεγράφημα που τους έκαμες. Απλοϊκοί άνθρωποι! Θα ευχαριστηθείς να τους γνωρίσεις.”²¹¹*

Η πρώτη εικόνα που σχηματίζεται από τις ημερολογιακές εγγραφές του Μεταξά είναι ο θαυμασμός της λαϊκότητας των Επιστράτων (πλέον Λαϊκών Συλλόγων) και η παρουσίαση αυτών ως του άνθους του ελληνικού λαού. Παραδέχεται πολύ γενικά ότι συμμετείχε στην οργάνωση τους, δίχως όμως να αναφέρει ρητά σε ποιον βαθμό συντέλεσε ή εάν ήταν ο ίδιος ο κύριος οργανωτής. Δεν αυτοπροσδιορίζεται βέβαια ούτε ως αρχηγός ούτε ως εμπνευστής, αλλά δεν το αποκλείει.

Ενδεχομένως ο Μεταξάς να έχει επηρεαστεί από την μεθυστική ατμόσφαιρα της επανόδου των Αντιβενιζελικών στην εξουσία και να αισθάνεται δικαιωμένος. Ενδέχεται βέβαια να αποσκοπεί στο να καρπωθεί την ανάμιξη του στην οργάνωση των επιστρατικών συλλόγων προκειμένου να αυξήσει το ήδη υψηλό κύρος του στους κόλπους του αντιβενιζελισμού, ή να νιώθει δικαιωμένος για τις διώξεις που υπέστη από τους Βενιζελικούς, εξ ου και η αναφορά του στην θανατική του καταδίκη. Πιο πιθανόν ωστόσο φαίνεται να επιχειρεί να χτίσει ο ίδιος τον μύθο του ως οργανωτή του ΠΣΕ, έστω και σε διαπροσωπικό επίπεδο, μιας και το ημερολόγιο ή η αλληλογραφία του δεν προοριζόταν για δημοσίευση. Η ευχαρίστηση του για τους Επιστράτους μαρτυράτε και από την αναγγελία της χαράς τους μέσω του τηλεγραφήματος, που εξηγεί και την οικειότητα που δείχνει να έχει μαζί τους.

Η κατά δεκατέσσερα χρόνια διατύπωση της θέσης του Μεταξά για τους Επιστράτους από τις στήλες της *Καθημερινής*, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης που είχε με τον Βενιζέλο για τα γεγονότα του Διχασμού, παρουσιάζεται ελαφρώς μεταβαλλόμενη αλλά αρκετά εμπλουτισμένη και αναλυτική, ως είθισται στα άρθρα.

“...Αλλά η διάλυση της αποστράτευσης είχε μια άλλη απροσδόκητη συνέπεια. Οι απολυθέντες έφεδροι αξιωματικοί και στρατιώτες σχημάτισαν με ιδία πρωτοβουλία τον <<Σύνδεσμο των Επιστράτων>>. Τι ήταν αυτοί οι Επίστρατοι; Ήταν η νεολαία της Ελλάδας, οι είκοσι νεότερες κλάσεις, όχι των Ελλήνων ψηφοφόρων, αλλά των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών. Ήταν οι Πολεμιστές του 1912 και του 1913 οι περιφέροντες την ελληνική σημαία ανά τα πεδία των μαχών της Μακεδονίας, της Ηπείρου και των νήσων του Αιγαίου. Επιστήμονες, έμποροι, βιομήχανοι, εργάτες, επαγγελματίες, αγρότες, αστοί, χωρικοί, όλη η νεολαία της Ελλάδας! Δεν ήταν εχθροί της Αντάντ, κάθε άλλο πλείστοι μάλιστα εξ αυτών ήταν ενθουσιώδεις θαυμαστές της Γαλλίας κυρίως. Ήταν όμως όλοι, πέρα-πέρα εχθροί του κυρίου Βενιζέλου. Όχι διότι έμειναν αστράτευτοι επί εννέα μήνες, ως θέλει αυτός να παραστήσει, αλλά διότι είδαν από κοντά χειροπιαστά όλες τις ταπεινώσεις της πατρίδας τους από τους ξένους, τις οποίες ο κύριος Βενιζέλος προκάλεσε, καθοδήγησε, ενθάρρυνε. Γνώριζαν όλοι ότι αυτός έφερε τους ξένους στρατούς στην Ελλάδα και έκανε το παν για να μείνουν και να υποδουλώσουνε. Λέει ο κύριος Βενιζέλος σε ένα άρθρο του, ότι εμείς, το Επιτελείο, τους διδάξαμε και τους παραπλανήσαμε. Διπλωματούχοι του πανεπιστημίου και των ελληνικών ανώτατων σχολών, πολλοί μορφωμένοι στο εξωτερικό, τελειόφοιτοι του Γυμνασίου, νέοι μορφωμένοι στο εμπόριο και την βιομηχανία, υπάλληλοι, αγρότες με την ευθυκρισία του Έλληνα χωρικού, όλη η νεολαία της Ελλάδας, είχαν ανάγκη από εμάς για να διδαχθούν και να καταλάβουν τι συνέβαινε μπροστά στα μάτια τους...

²¹⁰ Ιωάννης Μεταξάς, *Εις το προσωπικόν του ημερολόγιον*, τ. Β, εκδόσεις Γκοβόστης 1977, σ. 664.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 665.

Με την διάλυση της επιστράτευσης, μεταφερόμενη από Μακεδονία στο εσωτερικό της χώρας, μέσα στα τρένα, σχημάτισαν μόνοι τους τους συνδέσμους των Επιστράτων. Αυτοί οι ίδιοι πήραν μόνοι τους το όνομα τους. Ήταν μια κίνηση πρωτόγονη, ακάθεκτη, στοιχειακή. Ήταν η διαμαρτυρία της Ελληνικής ψυχής για την κατάλυση της ανεξαρτησίας της πατρίδας.... Ο κ. Βενιζέλος με κατηγορήσε και με κατηγορεί σήμερα ότι υπήρξα ο οργανωτής της κίνησης αυτής. Αλλά το θεωρώ τιμή μου. Ναι! Την κίνηση δημιούργησε μόνη της ολόκληρη η ελληνική νεολαία της εποχής εκείνης... Είθε και σήμερα η πολεμήσασα νεολαία της Ελλάδας εμπνεόμενη υπό των αγνών εκείνων ιδανικών, να εξεγερθεί και πάλι κατά των εσωτερικών εχθρών και πάλι να της προσφέρω τις μικρές μου υπηρεσίες.”²¹²

Πλέον ο Μεταξάς διευρύνει την “αξία” και την κοινωνική μάζα των Επιστράτων. Πλέον δεν αποτελούν απλά την ζύμη του ελληνικού λαού, όπως τηλεγραφούσε παλαιότερα στην σύζυγό του, αλλά τους αναβαθμίζει ως τον ανθό της ελληνικής νεολαίας, προσδίδοντας τους πλέον όχι στενά “λαϊκή” υπόσταση, αλλά έναν ευρύτερο διαταξικό χαρακτήρα, ο οποίος εμπεριέχει όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες της ελληνικής νεολαίας και κοινωνίας, τονίζοντας ιδιαίτερος το υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Το κίνημα των Επιστράτων παρουσιάζεται ως αυθόρμητο και αυτογενές, με τον ίδιο πλέον ουσιαστικά να αρνείται ρητά την αρχηγία και την έμπνευση αυτών, όχι όμως και την συμμετοχή του στην οργάνωσή τους.

Οι Επίστρατοι πλέον παρουσιάζονται όχι σαν εχθροί της Αντάντ ή της Γαλλίας (η Βρετανία και η Ρωσία δεν αναφέρονται), αλλά εχθροί του ίδιου του Βενιζέλου, προσδίδοντας επιπλέον βάρος στην προσωπική τους έντυπη αντιπαράθεση. Επιπλέον, οι Επίστρατοι παρουσιάζονται ως ένδοξοι βετεράνοι των Βαλκανικών Πολέμων, ισχυρισμός αληθής μεν ο οποίος ωστόσο συμβαδίζει με το ευρύτερο αντιβενιζελικό αφήγημα για τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, πάγια θέση του οποίου είναι η δοξολόγηση και η μη απόρριψη των Βαλκανικών Πολέμων. Στους Επιστράτους επίσης πιστώνεται ένας εθνικοαπελευθερωτικός χαρακτήρας, ενώ το παράδειγμα τους οφείλει κατά τον Μεταξά, να ακολουθήσει και η σημερινή (του 1934) μαχόμενη νεολαία, με τον ίδιο να δηλώνει με σεμνό ύφος, ότι θα είναι πρόθυμος να προσφέρει ξανά τις υπηρεσίες του.

Ο Μεταξάς χρησιμοποιεί μια μυθοποιημένη εκδοχή των Επιστράτων ως μέρος του προσωπικού του μύθου απέναντι στον Βενιζέλο κατά την εποχή παράτασης του Διχασμού όπως έχει χαρακτηριστεί ο ελληνικός Μεσοπόλεμος.²¹³ Τόσο στο ημερολόγιο του όσο και στην πολιτική αρθρογραφία του ταυτίζει το όνομα του με το μαζικό αυτό κίνημα, που η εμπλοκή του σε αυτό είναι αδιαμφισβήτητη, ώστε είτε να απαντήσει στον μεγάλο πολιτικό αντίπαλο, είτε να εκφράσει τον θαυμασμό τους απέναντι στους επιστράτους. Πρόκειται για έναν λόγο ενός κορυφαίου πρωταγωνιστή του Εθνικού Διχασμού για τον ίδιο τον Διχασμό, καθώς και για τα κοινωνικά υποκείμενα αυτού.

3.3.γ: Ο Φίλιππος Δραγούμης.

Η περίπτωση του Φίλιππου Δραγούμη είναι άκρως ενδιαφέρουσα για την επιστημονική έρευνα των Επιστράτων για τέσσερις κυρίως λόγους. Πρώτον, ο Δραγούμης ήταν γόνος της επιφανούς αντιβενιζελικής πολιτικής οικογενείας των Δραγούμηδων (γιος του Στεφάνου και αδελφός του Ίωνα, ο οποίος εκτελέστηκε από τους Βενιζελικούς το 1920), προερχόταν δηλαδή από τα σπλάχνα της συμβεβλημένης με το κράτος αστικής τάξης που ήταν η κοινωνική κορυφή του αντιβενιζελικού κόσμου. Δεύτερον, πιθανόν να ήταν και ο ίδιος επίστρατο. Σίγουρα πάντως ήταν

²¹² Ιωάννης Μεταξάς, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Καταστροφής*, εκδόσεις Καθημερινής, 1935, σελ. 252-253.

²¹³ Κύριος στόχος του Μεταξάς μέσω των άρθρων που δημοσίευσε στην Καθημερινή στο πλαίσιο της σχετικής αντιπαράθεσης με τον Βενιζέλο είναι η αποκατάσταση του Κωνσταντίνου, στον οποίο ο Κεφαλλονίτης στρατιωτικός και πολιτικός όφειλε πολλά όσον αφορά την σταδιοδρομία του. Πρόκειται δηλαδή για μια κλασική περίπτωση μεταγενέστερης επινόησης των γεγονότων. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η εκ νέου επινόηση, δημόσια αυτή τη φορά, των Επιστράτων. Για περισσότερα βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922 η παράταση του Διχασμού*, εκδόσεις Πατάκη, τέταρτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 121-125.

ένστολος και ένοπλος στα Νοεμβριανά²¹⁴. Επομένως, πιθανών η μαρτυρία του να είναι εκείνοι και του μεγαλοαστού και του επιστράτου. Τρίτον, παρότι ευρισκόμενος στην κορυφή της κοινωνική ιεραρχίας παρέχει πληροφορίες για την κοινωνική βάση κατά την διάρκεια των Νοεμβριανών. Τέταρτον, οι Εμπειρίες του ήταν διαμορφωμένες από το κλίμα της εποχής και την ταλαιπωρία την δική του και της οικογένειάς τους, με ότι συνεπάγεται αυτό. (σύγκρουση, πολιτικές διώξεις, φυλακίσεις και εξορίες).

Στο ημερολόγιο του καλύπτονται εν συντομία οι πρώτες τρεις μέρες των επεισοδίων. Διαγράφεται οργή για τους Αντιβενιζελικούς και απογοήτευση για τους Αγγλογάλλους. Οι Επίστρατοι δεν αναφέρονται ή κατονομάζονται ρητά, παρά μόνο αναφέρονται στρατιώτες και λαός οι οποίοι διώκουν τους Βενιζελικούς. Οι Βενιζελικοί παρουσιάζονται σαν κύριου υπαίτιοι των γεγονότων οι οποίοι τα προκάλεσαν, και ουσιαστικά οι μοναδικοί ένοχοι, πυροβολώντας εναντίον των “στρατιωτικών” όπως τους αναφέρει ο Δραγούμης. Ο στρατός και ο λαός μοιάζουν κατά τα λεγόμενα του συγγραφέα σαν κατασκόπους των ξενόδουλων και ξενοκίνητων Φιλελευθέρων²¹⁵.

Η αποφυγή του Δραγούμη να αυτοπροσδιοριστεί ως επίστρατος ή να κατονομάσει ως Επίστράτους τον “στρατό και λαό” ενδεχομένως να οφείλεται στην προσωπική του μερική άγνοια για την έκταση που είχε λάβει το κίνημα αυτό. Μια άλλη εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι για να αποφύγει την λογοκρισία ή τον προσωπικό του στιγματισμό κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ώστε να μην παρουσιαστεί ως άμεσα εμπλεκόμενος στα τεκταινόμενα της ταραγμένης περιόδου. Από την άλλη βέβαια, ο κανόνας είναι ότι τα ημερολόγια δεν γράφονται ώστε να δημοσιευθούν, οπότε ίσως ισχύει το πρώτο συμπέρασμα περί μη συνειδητοποίησης της έκτασης των Επιστράτων. Βέβαια, αυτό μπορεί να συνδυάστηκε με την γνωστή ονειροπόλα και ρομαντική ιδιοσυγκρασία του Φιλίππου Δραγούμη. Πάντως, το σίγουρο είναι ότι στο κείμενό του εντοπίζονται σε σπερματική μορφή όλα εκείνα τα στοιχεία με τα οποία πέρασαν οι Επίστρατοι, σε σποραδική μορφή, στο συλλογικό φαντασιακό των αντιβενιζελικών, και αργότερα, της άκρας δεξιάς, όπως θα αναλυθεί εκτενώς στο κεφάλαιο 6: Αγνός πατριωτισμός και σύμπλευση λαού και στρατού, όπως και απώθηση ξένων εισβολέων και ξενόδουλων ντόπιων συνεργατών τους. Εντοπίζονται επίσης και οι προβληματικές του κεφαλαίου 4, που είναι οι αντιδυτικές τάσεις. Αυτό με την σειρά του σημαίνει σύμπλευση.

3.3.δ: Ο Βίκτωρας Δούσμανης.

Ο Βίκτωρας Δούσμανης υπήρξε εμβληματική ηγετική μορφή του Αντιβενιζελικού στρατοπέδου. Συνδεδεμένος με τον Κωνσταντίνο από την εποχή του ατυχούς για την Ελλάδα πολέμου του 1897 εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στέλεχος του βασιλικού επιτελείου που έφερε σε πέρας τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους. Έγινε αρχηγός του Επιτελείου το 1915, αντικαθιστώντας τον Μεταξά, και είχε ενεργό εμπλοκή στα γεγονότα του Διχασμού, ως ένας εκ των στενότερων συνεργατών του Κωνσταντίνου και ως έναν εκ των πλέον ακραιφνών οπαδών της ελληνικής ουδετερότητας κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πρώτη χρονολογικά καταγεγραμμένη του αναφορά στους Επίστράτους υπάρχει στην απολογία του στο στρατοδικείο που συστήθηκε το 1919 από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων προκειμένου να δικαστούν οι υπαίτιοι των Νοεμβριανών και γενικά οι Αντιβενιζελικοί κυβερνώντες της περιόδου 1915-1917.

Κατά την ανάκριση του από τον Βασιλικό Επίτροπο Ιωσήφ Κούνδουρο που αφορούσε την ανάμειξή του στο κίνημα των Επιστράτων, ο Δούσμανης δήλωσε:

“Όσον αφορά τους επιστρατικούς συλλόγους εγώ καμία ανάμειξη δεν είχα ούτε λόγο, ούτε έργο, ούτε είδα κανέναν εξ αυτών που έκαναν τους συλλόγους. Κατ αρχήν εγώ αποστρέφομαι την ανάμειξη της πολιτικής στον στρατό και για αυτό ουδέ ποτέ υποστήριξα, ούτε θέλησα να αναμειχθώ σε αυτά έξω από στρατιωτικού πνεύματος οργανώσεις.

²¹⁴ Φίλιππος Στεφάνου Δραγούμης, *Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919*, εκδόσεις Δωδώνη 1995, σελ. 17.

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 17-21.

Μάλιστα προσθέτω ότι ο ενεργήσας την ανάκριση εισηγητής του στρατοδικείου να με ανακρίνει επί αυτού του θέματος, διότι όπως μου είπε δεν ενέχομαι στους επιστρατικούς συλλόγους."²¹⁶

Αμέσως μετά δηλώνει ευθέως την πίστη του προς τον Κωνσταντίνο, συνεπής θέση ως προς την άρνηση εμπλοκής του ίδιου και του στέμματος στους Επιστρατικούς Συλλόγους. Η άρνηση και η αποκήρυξη του Κερκυραίου στρατιωτικού είναι εύλογη. Δεν είναι δυνατόν να παραδεχθεί την εμπλοκή του (σε όποιον βαθμό) σε μια εποχή Βενιζελικής παντοδυναμίας, όντας ένας εκ των πρωτοστατών των γεγονότων του 1916-1917. Η ελευθερία και η ζωή του διέτρεχαν άμεσο κίνδυνο. Από την άλλη, τηρουμένης της σχέσης του τόσο με τον Κωνσταντίνο, τον Μεταξά και τον στενό τους κύκλο²¹⁷, η εμπλοκή του στο κίνημα των Επιστράτων είναι σίγουρη, αν και παραμένει άγνωστη η έκταση της.

Ελαφρώς μεταβαλλόμενη είναι η θέση του για τους επιστράτους στην μεταγενέστερη καταγραφή στα απομνημονεύματά του, όπου οι Επιστράτοι σχεδόν δεν αναφέρονται:

“Όταν κατόπιν ήρθε η αξίωση των συμμάχων περί αφοπλισμού της Ελλάδας δια της παραδόσεως των όπλων, της αφαίρεσης δηλαδή των πολιτικών οδόντων του Κωνσταντίνου, η κατά των Αθηνών εκστρατεία των ναυτικών αχημάτων των Συμμάχων, τα λυπηρά επεισόδια της Ακροπόλεως, του Φιλιππάπου, η κατά των νώτων επίθεση των Βενιζελικών μπράβων και η εντός της πόλεως επίθεσή τους."²¹⁸

Στην μεταγενέστερη των γεγονότων καταγραφή του ο Δούσμανης πιστώνει την μάχη με τους συμμαχικούς πεζοναύτες και την έναρξη ουσιαστικά των Νοεμβριανών σε βενιζελική προβοκάτσια, και όχι στις στρατιωτικές μονάδες πιστές στον Κωνσταντίνο και στους Επιστράτους όπως πραγματικά συνέβη. Δεν αρνείται βέβαια την ύπαρξή τους, ούτε όμως τους δοξολογεί ηρωποιώντας τους όπως έκαναν στον λόγο τους οι άλλες εξεταζόμενες αντιβενιζελικές προσωπικότητες.

Θα ήταν αφελές συμπέρασμα να ειπωθεί ότι ο Κερκυραίος στρατηγός είχε λήθη των γεγονότων ένεκα της μεγάλης χρονικής απόστασης συγγραφής και δημοσίευσης των απομνημονευμάτων. Θα ήταν επίσης αντιεπιστημονικό να ειπωθεί η άγνοια του επί του θέματος, μιας και η άμεση γνώση του τεκμηριώνεται τόσο από τα λεγόμενα του ενώπιον του στρατοδικείου, όσο και από τις επαφές του με τον Κωνσταντίνο καθώς και την θέση που κατείχε στα υψηλά κλιμάκια του στρατού, του αντιβενιζελισμού, και του αστικού κόσμου εκείνης της εποχής. Ένα ασφαλές συμπέρασμα είναι ότι ο Δούσμανης επιχείρησε στα απομνημονεύματά του την διάσωση της υστεροφημίας του, στο τέλος ποια της ζωής του, καθώς και μια αφήγηση των γεγονότων από την αντιβενιζελική οπτική γωνία.

3.3.ε: Ο Παναγιώτης Παναγάκος.

Ενδιαφέρουσα είναι και η τοποθέτηση του Αντιβενιζελικού στρατιωτικού Παναγιώτη Παναγάκου για τους Επιστράτους. Αυτή καταγράφεται στο πόνημα του Συμβολή εις την ιστορία της δεκαετίας 1912-1922, και εντάσσεται στο ευρύτερο ρεύμα της ανοργάνωτης αντιβενιζελικής

²¹⁶ *Απολογία του στρατηγού Β. Δούσμανη. Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού. (Περίοδος 1915-1916) Κατά την δίκη του Γενικού Επιτελείου ενώπιον εκτάκτου στρατοδικείου (Οκτώβριος 1919-Φεβρουάριος 1920).* Εκ των στενογραφημένων πρακτικών αυτής. Αναδημοσιευμένα εκ της “Νέας Ημέρας”, Αθήναι 1925, σ. 120-122.

²¹⁷ Ο Δούσμανης άνηκε στον πολύ στενό κύκλο του Κωνσταντίνου, ο οποίος αποτελούνταν και από την γυναίκα του την Σοφία (αδελφή του Αυτοκράτορα της Γερμανίας Γουλιέλμου Β΄), τον Γεώργιο Στρέιτ και τον Ιωάννη Μεταξά, οι οποίοι μεταξύ άλλων προμήθευαν το Βερολίνο με απόρρητα κρατικά και στρατιωτικά έγγραφα κατά την διάρκεια της ταραγμένης περιόδου. Για περισσότερα βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση, Νοέμβριος 2018, σ. 38-40.

²¹⁸ Βίκτωρος Δούσμανη, *Απομνημονεύματα. Ιστορικά Σελίδαί όπως τις έζησα*, εκδοτικός οίκος Πέτρου Δημητράκου 1946, σ. 148-149.

ιστοριογραφίας. Από το περιεχόμενο, το ύφος και τον τίτλο δείχνει να είναι μια απάντηση στον Βεντήρη, διότι ο συγγραφέας επιχειρεί μια αντιβενιζελική ανάγνωση της πρώτης φάσης του Διχασμού, στην οποία περιλαμβάνει την αφήγηση των Βαλκανικών και της Μικράς Ασίας, από σχετική χρονική ασφάλεια βέβαια, διότι το έργο αυτό δημοσιεύθηκε το 1961.

Για τους Επιστράτους συγκεκριμένα αναφέρει:

“<<Παραδός τα όπλα>>, παρήγγειλε ο Φουρνέ προς την ελληνική κυβέρνηση.<<Αρνούμαι να τα παραδώσω>> απαντά αυτή. <<Μολών Λαβέ>> εβρά ο Ελληνικός Λαός. , όπως στην αρχαιότητα ο Σπαρτιάτης Λεωνίδας και οι τριακόσιοι του απάντησε προς τον Ξέρξη στις Θερμοπύλες!

Με την πάροδο των ημερών η ατμόσφαιρα θόλωνε και ηλεκτριζόταν επικίνδυνα. Οι Βασιλόφρονες ήταν πάνοπλοι. Οι αντεγκλήσεις και συμπλοκές μεταξύ αυτών και των Βενιζελικών πολλαπλασιάζονταν. Η ελάχιστη μειοψηφία των απομεινάντων Βενιζελικών βρισκόταν κατανικημένη εντός της μάζας των Βασιλοφρόνων. Απειλούμενοι και καταδιωκόμενοι κρυβόντουσαν όπου μπορούσαν. Πολλοί από αυτούς κατέφυγαν στο Κερασί, απέναντι από το οποίο (στην Σαλαμίνα) βρίσκονταν τα στρατεύματα του Φουρνέ. Η έκρηξη του Ηφαιστείου θεωρούνταν μοιραία και αναπόφευκτη....

Τα προελάνοντα Γαλλικά Τμήματα Πεζοναυτών, όταν έφθασαν στο Α΄ νεκροταφείο και το Μνημείο του Φιλοπάππου, βρέθηκαν προ του άρρενος πληθυσμού των Αθηνών, εξοπλισμένου, σπένσαντος εκεί για να αμυνθεί της τιμής της πατρίδας του, του βασιλιά του και την δική του τιμή, και Στρατιωτικών Τμημάτων, μην στεργόντων για τους λόγους αυτούς να αφοπλιστούν και αποφασισμένοι να αποκρούσουν τον επιδρομέα...”²¹⁹

Και στην ίδια σελίδα συνεχίζει:

“Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος δεν περιεβάλετο μόνο από την <<άθλια κλίκα>> και τους λίγους <<Γερμανόφιλους>> Αξιωματικούς του, όπως υποστήριξε ο Βενιζέλος και πίστευαν οι Σύμμαχοι, αλλά από ολόκληρο τον Στρατό του και τον Ελληνικό Λαό, αφοσιωμένους προς αυτόν μετά ιερού φανατισμού. Ο Βασιλιάς δεν ήθελε να παραδοθεί, << δεμένοι χειροπόδαρα>>, στον Βενιζέλο, όπως αξίωναν οι Σύμμαχοι. Ο Στρατός και ο Λαός του τον υπερασπίστηκαν με ακλόνητο μένος.”

Οι Επίστρατοι δεν κατονομάζονται ως τέτοιοι από τον Σπαρτιάτη αξιωματικό, ούτε οι σύλλογοι αναφέρονται. Ονομάζονται ως μάζα των Βασιλοφρόνων ενώ επιχειρείται ταύτιση του ελληνικού λαού με τους Επιστράτους που παρομοιάζονται με τους τριακόσιους της Μάχης των Θερμοπυλών. Δεν αρνείται τις συγκρούσεις με τους Βενιζελικούς, εστιάζει όμως στην ήττα των τελευταίων. Στην πορεία του κειμένου οι Επίστρατοι ονομάζονται και αρσενικός πληθυσμός της Αθήνας, που σημαίνει ότι η ταύτιση λαού και επιστράτων διαπνέει το κείμενο. Μέχρι το τέλος οι επίστρατοι χαρακτηρίζονται ως το σύνολο του ελληνικού λαού και στρατού που πολέμησε υπέρ του Κωνσταντίνου και εναντίον του Βενιζέλου.

Εντυπωσιακό είναι ότι η γραφή του Παναγάκου δεν εμπεριέχει απολογητικό χαρακτήρα, όπως μαρτυράτε άλλωστε από την περιγραφή των διωγμών σε βάρος των Βενιζελικών. Εξίσου απύσχα είναι και η έλλειψη ίσων αποστάσεων ή συμφιλιοτικού πνεύματος, σε αντίθεση με τον Πάγκαλο. Όσον αφορά την δράση των επιστράτων και τα γεγονότα των Νοεμβριανών, ενώ δεν καταφέρεται ευθέως εναντίον των Συμμάχων.

3.3.ζ: Γεώργιος Στρέιτ.

Ο Γεώργιος Στρέιτ υπήρξε πολύ σημαντική προσωπικότητα του αντιβενιζελικού κόσμου. Διαπρεπής νομικός και έμπειρος πολιτικός, ήταν αυλάρχης του Κωνσταντίνου και ένας εκ των στενότερων πολιτικών συνεργατών του. Με το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξε ένας από τους θερμότερους υπερμάχους της ελληνικής ουδετερότητας, δίχως ποτέ να

²¹⁹ Παναγιώτη Παναγάκου, *Συμβολή εις ιστορία της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήναι 1961, σ. 337.

αμφιταλαντευτεί , μένοντας πιστός στον Κωνσταντίνο αυτοπροσώπως και αντιμαχόμενος την φιλοπόλεμη πολιτική των Φιλελεύθερων. Άφησε ένα εκτενές ημερολόγιο για την περίοδο του Διχασμού, το πρώτος μέρος του οποίου που φτάνει μέχρι το 1915 είναι διαθέσιμο στο εμπόριο, σε πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες και σε διαδικτυακά ακαδημαϊκά αποθετήρια, και ένα αδημοσίευτο δεύτερο μέρος το οποίο φυλάσσεται στο Ε.Λ.Ι.Α. Από αυτό το αρχείο αντλήθηκαν οι πληροφορίες για τους Επιστράτους. Τα γραφόμενα του για αυτούς βέβαια είναι εξαιρετικά ολιγάριθμα, αποσπασματικά, ενώ η τοποθέτησή του είναι ασαφής.

Η αναφορά του στον ΠΣΕ ξεκινάει με την καταχώρηση στο ημερολόγιο του για τα Νοεμβριανά. Δεν κατονομάζονται ως Επίστρατοι, αλλά παρουσιάζονται σαν ομάδες πολιτών που προβαίνουν σε συλλήψεις, ενώ μεταφέρει δια στόματος άλλων κυρίως τον γνωστό αντιβενιζελικό ισχυρισμό της ανάγνωσης για το ξέσπασμα των επεισοδίων που θέλει τους Βενιζελικούς να πυροβόλησαν πρώτοι²²⁰, ενώ στην συνέχεια, παρότι φαινομενικά αποστασιοποιημένος όσον αφορά την σύλληψη και το μαρτύριο στο οποίο επέβαλλαν οι Επίστρατοι τον Μπενάκη, ισχυρίζεται ότι το σπίτι του αποτελούσε γιάφκα²²¹. Εκεί κλείνουν οι αναφορές του, έμμεσες πάντα, για τον ΠΣΕ στα Νοεμβριανά. Στην καταχώρηση της 22ης Νοεμβρίου, λίγες μέρες μετά το πογκρόμ, κάνει την αιγυμιακή καταχώρηση *“Οι σύμμαχοι δέχονται την καταστολή των Βενιζελικών αλλά όχι υπερβασίας”*²²².

Ο Πατρινός πολιτικός δεν δείχνει να παίρνει αποστάσεις από τους Επιστράτους, ούτε ωστόσο τους καταδικάζει. Δείχνει βέβαια να δικαιολογεί την δράση τους, εμμέσως πλην σαφώς, όπως γίνεται αντιληπτό παρακάτω στο ίδιο χωρίο όπου αναφερόμενος σε ένα περιστατικό που έλαβε χώρα στα Τρίκαλα γράφει, δια στόματος τρίτων πάλι, ότι *“Ο Ανδρεάδης λέγει ότι σκοτώθηκαν τρεις Γάλλοι στα Τρίκαλα. Ο Λάμπρος λέει ότι οι Γάλλοι πυροβόλησαν πρώτοι.”*²²³²²⁴ Η απρόσμενη, για μια τόσο εμβληματική προσωπικότητα, στάση απέναντι στην ριζοσπαστικότερη συνιστώσα του αντιβενιζελικού κόσμου που ήταν τα μέλη του ΠΣΕ φαντάζει άκρως περίεργη. Ωστόσο, εξηγείται εάν ληφθεί υπόψιν ότι η συγγραφή του ημερολογίου ήταν σχεδόν ταυτόχρονη με τα εκτυλισσόμενα γεγονότα. Επομένως ο Στρέιτ ενδεχομένως να μην είχε προλάβει να σχηματίσει άποψη. Βέβαια, η άγνοια του επί του θέματος αποκλείεται, τηρουμένων των επαφών που είχε με τον σκληρό αντιβενιζελικό πυρήνα. Ίσως, η απουσία μετέπειτα εγγραφών ή η επεξεργασία των κειμένων του να συσκοτίζουν την άποψη του. Δεν παρουσιάζει όμως μια ηρωική εικόνα των Επιστράτων όπως η πλειοψηφία των ομοϊδεατών του.

3.3.η: Νικόλαος Γερακάρης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους Επιστράτους παρουσιάζει η τοποθέτηση του εισαγγελέα Νικόλαου Γερακάρη, ενός υψηλά ιστάμενου νομικού. Η οπτική του διαφοροποιείται από τις ηρωικές αναπαραστάσεις ή την αποποίηση ευθυνών των προαναφερθέντων Αντιβενιζελικών ηγετών. Ο συγκεκριμένος συνθέτει μια λιγότερο ηρωική και περισσότερο μαρτυρική εικόνα των Επιστράτων και των συνοδοιπόρων τους, εστιάζοντας στα περιστατικά του βίαιου προσεταιρισμού εκ μέρους των Βενιζελικών πληθυσμών που αρνήθηκαν να καταταγούν στον στρατό της Άμυνας στην ζώνη ελέγχου του κινήματος, είτε πληθυσμούς που αντιστάθηκαν στην προσχώρηση στο κίνημα της Θεσσαλονίκης. Πιο συγκεκριμένα, η μαρτυρική αυτή εικόνα που επιχειρεί να συνθέσει ο Κερκυραίος νομικός σχηματίζεται μέσα από τις διηγήσεις του για τις αγριότητες των δυνάμεων της Εθνικής Άμυνας στην Χαλκιδική τον Σεπτέμβριο του 1916, το Ηράκλειο Κρήτης τον ίδιο μήνα και έτος, και στην Απείρανθο της Νάξου.

²²⁰ ΕΛΙΑ, αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, φακ. 16, Ημερολόγιο (Β), [Αθήνα 1916], σ. 40.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 41.

²²² Στο ίδιο, σ. 46.

²²³ Στο ίδιο, σ. 47.

²²⁴ Η συγκεκριμένη καταχώρηση μαρτυρά συγκρούσεις των συνδέσμων με τα συμμαχικά στρατεύματα κατοχής εκτός των Αθηνών.

Στην έναρξη της αφήγησης των γεγονότων της Χαλκιδικής, οι κάτοικοι της παρουσιάζονται ως αδιάφοροι (προφανώς για την σύρραξη και τα κελεύσματα της προσωρινής κυβέρνησης), με τον συγγραφέα να αποδίδει σε προσωπική διαταγή του Βενιζέλου την προέλαση του Κονδύλη προς στρατολόγηση, και κατ'επέκταση τα επεισόδια στον Πολύγυρο και την Γαλατίτσα, ουσιαστικά παρουσιάζοντας τους Επιστράτους σαν αθώα θύματα. Στην συνέχεια, κάνει λόγο για καταδίωξη, τουφεκισμό, βασανιστήρια και άλλες κακουχίες στις οποίες υπέβαλλαν οι Βενιζελικοί τους Χαλκιδικιώτες εφέδρους κατά την καταδίωξη των τελευταίων στα βουνά όπου είχαν καταφύγει, δίχως ωστόσο να γίνεται λόγος για μάχη ή συμπλοκή²²⁵.

Παρακάτω ακολουθεί εκτενής παράθεση των εκτελέσεων που διέπραξαν οι Βενιζελικοί, όπως οι απαγχονισμοί του Γεώργιου Συνάπελου και του ιερέα Παπαδημήτρη, όπως και οι ντουφεκισμοί αρκετών ονομαζόμενων Επιστράτων²²⁶. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην δράση του γνωστού Βενιζελικού οπλαρχηγού Παυλή Γύπαρη²²⁷. Επιμένει στην θυματοποίηση των Επιστράτων, αρνούμενος ουσιαστικά κάθε μορφή άσκησης βίας εκ μέρους τους, έστω και για αμυντικούς σκοπούς. Παρότι προφανώς τα νούμερα είναι υπερβολικά, οι εκτελέσεις επιβεβαιώνονται από τον τύπο της εποχής²²⁸.

Ελαφρά διαφοροποίηση του Γερακάρη ως προς την χρήση βίας από τους Επιστράτους συναντάται στην αφήγηση των γεγονότων του Ηρακλείου Κρήτης. Αυτή τη φορά, υπό την ηγεσία του Αντώνιου Μιχελιδάκη (πολιτικού αντιπάλου του Βενιζέλου στην Κρήτη) οι Κρητικοί Επίστρατοι (δίχως να κατονομάζονται ρητά έτσι) παρουσιάζονται ένοπλοι, έτοιμοι εάν χρειαστεί να αναλάβουν βίαιή δράση εναντίον των Βενιζελικών και των Συμμάχων. Στην πορεία όμως η μαρτυρική εικόνα επιστρέφει, στα πρότυπα της αφήγησης για την Χαλκιδική²²⁹.

Η αναπαράσταση του θύματος για τους Επιστράτους επιστρέφει ολοκληρωτικά, και όχι άδικα, στην περίπτωση της σφαγής της Απειράνθου της Νάξου. Εκεί οι Απερανθίτες παρουσιάζονται σαν θύματα που δεν προέβαλαν την παραμικρή αντίσταση και ακολουθεί πλήρης κατάλογος των θυμάτων της Προσωρινής Κυβέρνησης²³⁰. Η περίπτωση αυτή ωστόσο διαφοροποιείται ελαφρώς από το κύριο ερευνητικό ερώτημα της παρούσας εργασίας από τις άλλες δυο, διότι δεν είναι σαφές κατά πόσο ο ΠΣΕ είχε εμπλακεί στο συμβάν ή εάν επρόκειτο για μια καθαρά τοπική πρωτοβουλία. Σίγουρο είναι πάντως ότι οι Ναξιώτες είχαν ίδια κίνητρα με τους Επιστράτους.

Στην αφήγησή του για τα Νοεμβριανά ο Γερακάρης προβαίνει σε μια φαινομενικά ουδέτερη, μα κατά βάθος άκρως πολιτικά τοποθετημένη, αφήγηση, κάνοντας απλά λόγο για παντελή κατάρρευση του κράτους του νόμου και επικαλούμενος την Ψυχολογία του όχλου του Λε Μπον, επιχειρώντας να δικαιολογήσει τα επεισόδια, μην κάνοντας την παραμικρή νύξη περί βιαιοτήτων εκ μέρους των Επιστράτων, έστω και για να τους δικαιολογήσει. Όσον αφορά τους επικεφαλής των Επιστράτων τώρα, ισχυρίζεται ότι ζήτησε από έναν δεκανέα να κλείσει ένα παράθυρο ώστε... να σταματήσουν οι πυροβολισμοί(!), αποδίδοντας ούτε λίγο ούτε πολύ το όργιο βίας που εξαπολύθηκε εκείνο το διήμερο στην Αθήνα ως αποτέλεσμα του όχλου, της κατάλυση του νόμου και κάποιων ανοιχτών παραθύρων.

Η μαρτυρική εικόνα των Επιστράτων από τον Γερακάρη αποτελεί θεμέλιο λίθο αυτού που ο Μαυρογορδάτος ονομάζει αντιβενιζελικό μαρτυρολόγιο, δηλαδή μιας εκ των υστέρων αφήγησης των γεγονότων από την πλευρά των ηττημένων αντιβενιζελικών. Ως είθισται σε αυτές τις περιπτώσεις, ο ηττημένος (όπως ήταν οι Αντιβενιζελικοί της πρώτης περιόδου του Διχασμού) μην έχοντας να επιδείξουν ηρωισμούς και επιτεύγματα, όπως οι νικητές, δημιούργησαν μάρτυρες και

²²⁵ Νικόλαος Γερακάρης, *Σελίδες εκ της συγχρόνου ιστορίας (Πρόσωπα και πράγματα)*, Αθήναι 1936, σ. 209-211.

²²⁶ Στο ίδιο, σ. 212.

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 213.

²²⁸ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 18.9.1916.

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 238-241.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 266-268.

εστίασαν στα εγκλήματα της αντίθετης πλευράς²³¹. Στην γραφή του Κερκυραίου εισαγγελέα απουσιάζει πάσης φύσεως εξτρεμιστική ή ηρωική εικόνα των Επιστράτων. Παραδέχεται την ύπαρξη τους, ωστόσο τους παρουσιάζει σαν θύματα της, μονομερούς κατά τον ίδιο, Βενιζελικής βαρβαρότητας. Η εικόνα αυτή του θύματος διαπερνά όλο το βιβλίο του Γερακάρη, διαφοροποιώντας τους από τους υπόλοιπους.

Η ηρωοποίηση των Επιστράτων, όπως και στην περίπτωση του Μεταξά, είναι λογική. Η μη ρητή ονομασία τους ωστόσο ενδεχομένως να οφείλεται στην χρονική απόσταση των γεγονότων. Μπορεί από την άλλη να οφείλεται στις μνήμες και στην εικόνα που διαμόρφωσε ο ίδιος ο Παναγάκος για τους Επιστράτους και πραγματικά να ήταν από τους λίγους που είχαν αντιληφθεί τόσο το έρεισμα όσο και την έκταση που έλαβε το κίνημα τους.

Η εξτρεμιστική εικόνα των Επιστράτων (η οποία εν πολλοίς δημιουργήθηκε από τον περίεργο συνδυασμό της ιστορικής πραγματικότητας και της κυρίαρχης Βενιζελικής ιστοριογραφίας και αφήγησης) είναι απύσχα στο διεσπαρμένο και αποσπασματικό αντιβενιζελικό αφήγημα για το κίνημα τους. Κοινός παρονομαστής στα γραπτά του Μεταξά, του Δραγούμη και του Παναγάκου είναι η ηρωοποίηση των Επιστράτων και η ταύτισή τους με τον ελληνικό λαό (και πιο συγκεκριμένα με τον “Αντιβενιζελικό Λαό” ο οποίος αντιπαραβάλετε απέναντι στο “Βενιζελικό Έθνος” σύμφωνα με το σχήμα του Μαυρογορδάτου, ενώ συμβαδίζει με το δόγμα της μικρής αλλά έντιμης Ελλάδας). Μικρή εξαίρεση αποτελεί η ρήση του Παναγάκου περί “ιερού φανατισμού” των Επιστράτων, η οποία πρέπει να εκληφθεί ως ποιητική υπερβολή, παρά στην κυριολεξία. Εξαίρεση αποτελεί ο Δούσμανης. Όλοι αυτοί μαζί επιχειρούν μια αντιβενιζελική οπτική των γεγονότων. Αινιγματική βέβαια και μετριοπαθής είναι η περίπτωση του Στρέιτ.

Ένας άλλος παράγοντας είναι και τα διαφορετικά κίνητρα των συγγραφέων: Ο Μεταξάς προβαίνει σε ιδεολογική χρήση των επιστράτων μέσω της ηρωοποίησης τους αποσκοπώντας στην αυτοπροβολή του ως πολιτικού πλέον, αλλά και ως επιχείρημα στην αντιπαράθεση τους με τον Βενιζέλο. Επίσης, η μαζικότητα και η “λαϊκότητα” των Επιστράτων συμβαδίζει με την δική του μαζική και αυταρχική ιδεολογία, κάτι που εκ των υστέρων αποδείχθηκε δια της δικτατορίας του. Ο Φίλιππος Δραγούμης, ο μοναδικός πιθανός επίστρατος εκ των συγγραφέων, αφήνει το προσωπικό του αποτύπωμα εμφορούμενος από τις διώξεις που υπέστη ο ίδιος και η οικογένειά του από τους Βενιζελικούς, καθώς και από την ρομαντική ιδιοσυγκρασία του. Ο Παναγάκος είναι ουσιαστικά ο αντίλογος απέναντι στους ομολόγους του κινήματος της Εθνικής Αμύνης. Και ο Δούσμανης αρνείται οποιαδήποτε εμπλοκή στο ζήτημα για λόγους που αναφέρθηκαν και αναλύθηκαν παραπάνω.

Όπως κάθε μείζον ιστορικό γεγονός, έτσι και ο Εθνικός Διχασμός ως εμφύλιος πόλεμος, στο πλαίσιο πάντα του Μεγάλου Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, δημιούργησε αφηγήσεις μέσω των πρωταγωνιστών του και των λοιπών συμμετεχόντων σε αυτή την σύγκρουση. Οι αφηγήσεις αυτές αποσκοπούν, ως είθισται σε αυτές τις περιπτώσεις, στο να δικαιώσουν την μια πλευρά και να δαιμονοποιήσουν την άλλη. Οι Επίστρατοι λοιπόν, ως υποσύνολο του αντιβενιζελικού συνόλου, δεν θα μπορούσαν να αποτελούν εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα.

Η ειδοποιός διαφορά εδώ είναι ότι παρότι οι Βενιζελικοί αντιμετώπισαν τους Επιστράτους ως διώκτες τους, εθνοπροδότες και εξτρεμιστές, καταλογίζοντας τους καίρια γνωρίσματα που χαρακτήριζαν τον Αντιβενιζελισμό, όπως ήταν η Γερμανοφιλία για παράδειγμα, οι Αντιβενιζελικοί δεν είχαν ενιαία θέση. Ωστόσο, επιχείρησαν να αποκρούσουν τις κατηγορίες περί Γερμανοφιλίας (κατηγορία η οποία ειδικά για τους επιστράτους δεν ισχύει όπως φαίνεται στο παρόν κεφάλαιο) και εθνικής προδοσίας, καθώς και τις κατηγορίες για αντιδυτικισμό. Ενέταξαν όμως τους Επιστράτους στο αφήγημα τους ως κομμάτι της προσωπικής τους δράσης, των ιδεών, της παράταξης στην οποία ανήκαν, και τέλος, αποσκοπώντας σε συγκαιρινά της συγγραφής των έργων τους οφέλη κατά κύριο λόγο. Η μεταγενέστερη πρόσληψη των Επιστράτων εκφράζει την μεταγενέστερη ιδεολογική δυναμική της αντιπαράθεσης με αντικείμενο τους ίδιους. Εξ άλλου, ο ΠΣΕ διέθετε και εκείνος ιδεολογίες αντίθεσης που θα εξεταστούν στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

²³¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, δέκατη τρίτη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 305-306.

Κεφάλαιο 4: Οι ιδεολογικοί άξονες αντίθεσης του Επιστρατικού Εξτρεμισμού

Κάθε πολιτικό κίνημα (και το κίνημα των Επιστράτων είχε έναν βαθιά πολιτικό χαρακτήρα) έχει πάντα κάποιες ιδεολογικές κατευθυντήριες γραμμές. Ήδη στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας εξετάστηκαν τρεις άλλοι, οργανικοί και πιο θεωρητικού χαρακτήρα ιδεολογικοί άξονες των Επιστράτων, οι οποίοι ήταν η προσωπολατρία τους απέναντι στον Κωνσταντίνο Α΄ και η αντιμετώπισή του ως συνδετικού κρίκου τους, και ο ιδιόρρυθμος αντιπολεμικός χαρακτήρας των Επιστράτων, καθώς και η Διεθνικότητα τους. Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστούν δυο άλλα ιδεολογικά γνωρίσματα των επιστράτων, τα οποία είχαν περισσότερο υλική υπόσταση και μεγαλύτερο πραγματολογικό χαρακτήρα: Η Μεγάλη Ιδέα και ο Αντιδυτικισμός.

Η Μεγάλη Ιδέα, ορθότερα η υλοποίηση αυτής όπως οι Βενιζελικοί την σχεδίαζαν δια της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, αποτέλεσε το ουσιαστικό εφαλτήριο ώστε να ξεσπάσει ο Εθνικός Διχασμός. Οι Επίστρατοι, παρότι στο σύνολό τους σχεδόν υλοποίησαν την Μεγάλη Ιδέα πολεμώντας ως στρατιώτες, υπαξιωματικοί και έφεδροι αξιωματικοί στους Βαλκανικούς Πολέμους, πλέον ανασυντάσσονται και ανακαλούν δια της στάσης τους και της δράσης τους την οριστική υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Ο Αντιδυτικισμός από την άλλη, παρότι προϋπήρχε, ανασυντάσσεται και αυτός, αποτελώντας μια μορφή αντίστασης προς μια διπλή απειλή: τον δυτικοπρεπή Φιλελευθερισμό των Βενιζελικών και την συμμαχική, υπέρ του Βενιζέλου, παρέμβαση, που οδήγησε ουσιαστικά στην κατοχή της χώρας και στην έκρηξη των Επιστράτων, τροφοδοτώντας τον εξτρεμισμό τους.

4.1: Οι Επίστρατοι και η Μεγάλη Ιδέα.

Η Μεγάλη Ιδέα μονοπώλησε σχεδόν κάθε πτυχή της καθημερινότητας του ελληνικού βασιλείου από την ίδρυση του το 1830 μέχρι το οριστικό τέλος της το 1922 με την Μικρασιατική Καταστροφή. Αποτελέσε τον κινητήριο μοχλό του ελληνικού εθνικισμού, της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής του νεαρού τότε κρατιδίου. Η ιδεολογία η πραγμάτωση, και τα πλάνα υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας έλαβαν διαφορετικές μορφές και περιεχόμενο με την πάροδο του χρόνου, σε άμεση πάντοτε συνάρτηση με τις διεθνείς, κυρίως ευρωπαϊκές εξελίξεις, και σε συνάφεια με το Ανατολικό Ζήτημα, αλλά και τις εγχώριες εξελίξεις²³². Όταν στην αυγή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου τέθηκε το ζήτημα συμμετοχής ή όχι της Ελλάδας σε αυτόν, ξεκίνησε ο Εθνικός Διχασμός. Οι Επίστρατοι λοιπόν, ως άμεσο παράγωγο του Διχασμού και του πολέμου, είχαν μια πολύ συγκεκριμένη πρόσληψη της Μεγάλης Ιδέας και σαφώς καθορισμένη στάση και δράση απέναντι στην υλοποίησή της.

Για να γίνει κατανοητή η πρόσληψη και η στάση των Επιστράτων απέναντι στην Μεγάλη Ιδέα πρέπει πρώτα να παρουσιαστούν οι ιδεολογικές κατευθυντήριες γραμμές των δυο μεγάλων αντιπάλων του Εθνικού Διχασμού, των Βενιζελικών και των Αντιβενιζελικών, όσον αφορά την Μεγάλη Ιδέα.

4.2.: Η Μεγάλη Ιδέα των Αντιπάλων του Διχασμού.

Σύμφωνα με τον Γιώργο Μαυρογορδάτο, ο Βενιζελικός εθνικισμός και ο Αντιβενιζελικός εθνικισμός είχαν κοινή καταγωγή από την Μεγάλη Ιδέα μονάχα σε “ένα πολύ γενικό, αόριστο και αφηρημένο επίπεδο”²³³, με τις διαφορές μεταξύ των δυο τάσεων να έχουν εκδηλωθεί ήδη απ τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων.

Το σχήμα του Μαυρογορδάτου, που περιγράφει ευκρινώς την ιδεολογική και πολιτική αντίθεση των αντίπαλων παρατάξεων, συνοψίζεται σε δυο άκρως περιεκτικούς και διακριτούς

²³² Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας. Η διαμόρφωση του ελληνικού κράτους 18ος-20ος αιώνας*, Γ΄ έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Οκτώβριος 2019, σ. 255-270, 364-374, 467-473 και 545.

²³³ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Γ΄ έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 217.

όρους: τον Αλυτρωτικό Εθνικισμό των Φιλελευθέρων από την μια, και τον Εσωστρεφή Πατριωτισμό της Παλαιάς Ελλάδας από την άλλη.

Ο Αλυτρωτικός Εθνικισμός των Φιλελευθέρων και οι φορείς του πίστευαν σταθερά ότι η Ελλάδα πρέπει να εξέλθει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ δίχως δεύτερες σκέψεις και κωλυσιεργία, με την λογική πριν την εκδήλωση του Διχασμού ότι πρέπει να ενσωματωθούν στην ελληνική επικράτεια η Σμύρνη και η ευρύτερη μικρασιατική ακτή μαζί με τους εκεί Χριστιανούς Ορθόδοξους που απειλούνταν με εξόντωση, έστω και με εδαφικά ανταλλάγματα στην ταλαντευόμενη ακόμη τότε Βουλγαρία. Από τη έναρξη του Διχασμού, κυρίως όμως μετά την εκδήλωση του Κινήματος Εθνικής Αμύνης στην Θεσσαλονίκη, προτεραιότητα των Βενιζελικών ήταν η διατήρηση των προσφάτων κεκτημένων εδαφών της Μακεδονίας, έχοντας πάντα όμως το βλέμμα τους στραμμένο προς την Σμύρνη.

Από την άλλη ο Αντιβενιζελικός εθνικισμός σε πρώτη φάση βρισκόταν, φαινομενικά τουλάχιστον, σε ομόνοια και σύμπραξη με τον αντίστοιχο Βενιζελικό. Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους Βενιζελικοί και Αντιβενιζελικοί πολέμησαν μαζί εναντίον των Οθωμανών και των Βουλγάρων, με τον τότε ακόμη διάδοχο Κωνσταντίνο να είναι Αρχιστράτηγος των Ενόπλων Δυνάμεων, και ο Μεταξάς, ο Στρατηγός και ο Δούσμανης να είναι ουσιαστικά συμπολεμιστές με τους μετέπειτα επαναστάτες της Θεσσαλονίκης Παναγιώτη Δαγκλή και Παύλο Κουντουριώτη. Η διαφοροποίηση των Αντιβενιζελικών ξεκίνησε σύντομα, ενώ με το ξέσπασμα του πολέμου και την έκρηξη του Διχασμού αποστασιοποιήθηκαν ολοκληρωτικά από την εκπλήρωση των αλυτρωτικών στόχων της Μεγάλης Ιδέας, φτάνοντας στο σημείο να παραχωρούν ακόμη και εθνικό έδαφος στους Βουλγάρους. Με την κλιμάκωση του Διχασμού αρχίζει να διαμορφώνεται ο Εσωστρεφής Πατριωτισμός της Παλαιάς Ελλάδας, που έφτασε σύντομα να ισοδυναμεί με την μεταγενέστερη Μικρή και έντιμη Ελλάδα²³⁴ του Γεωργίου Βλάχου, διακεκριμένου αντιβενιζελικού διανοούμενου, ιδρυτή και πρώτου εκδότη της εφημερίδας *Καθημερινή*, το “εδαφικό” αντίπαλο δέος της Ελλάδας των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών που ονειρεύονταν ο Βενιζέλος και οι Φιλελεύθεροι.

Όσον αφορά τον ίδιο τον Κωνσταντίνο, περισσότερο αυτός και οι οπαδοί οραματίζονταν μια ανασύστασή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με τον ίδιο στον ρόλο του Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΒ (ως σειράς διαδοχής με τον Κωνσταντίνο ΙΑ Παλαιολόγο, τον τελευταίο Ρωμαίο Αυτοκράτορα), παρά ως βασιλιά εθνικού κράτους, μαρτυρώντας έτσι έναν ρομαντικό και οπισθοδρομικό εθνικισμό που διακατείχε τους Αντιβενιζελικούς σε όλη την διάρκεια του Διχασμού, που στην πράξη σήμαινε υπονόμηση της Μεγάλης Ιδέας (τουλάχιστον της Βενιζελικής εκδοχή της) εκ μέρους τους, καθώς πέραν της παράδοσης της Ανατολικής Μακεδονίας στον Βουλγαρικό Στρατό, υπήρχε διαρκής επικοινωνία και διαβίβαση απόρρητων κρατικών εγγράφων από την Αθήνα στο Βερολίνο. Οι Επίστρατοι λοιπόν, όντες η εξτρεμιστικότερη έκφραση του Αντιβενιζελισμού, θα μπορούσαν να παρεκκλίνουν του κανόνα αυτού.

4.3.: Η υπονόμηση της Μεγάλης Ιδέας από τους Επιστράτους.

Στο κύριο άρθρο της Νέας Ημέρας Τεργέστης στις 20 Νοεμβρίου 1916, με επακόλουθα των Νοεμβριανών να είναι σε εξέλιξη, αποτυπώνεται ένας βασικός άξονας της Αντιβενιζελικής ιδεολογίας, εκείνος του “μικροελλαδισμού”: “*Έχει πανάκριβη συνείδηση (η Ελλάδα εννοεί) πόσο είναι μικρή και πόσο οι τέσσερεις Δυνάμεις είναι μεγάλες. Αλλά εάν η Ελλάς είναι μικρή, η ψυχή της είναι ασύλληπτα Μεγάλη*”²³⁵. Πλέον ο αντιπολιτευτικός λόγος της Νέας Ημέρας Τεργέστης δεν καθίστανται απλά αντιδυτικός, δεν είναι απλώς αντιβενιζελικός, καθίστανται εκ των πραγμάτων και αντιαλυτρωτικός, αρνητικός και πολέμιος απέναντι στην Μεγάλη Ελλάδα που οραματίζονταν οι Φιλελεύθεροι, και αντιπολεμικός ως προς τον εξωτερικό περίγυρο της “μικρής και έντιμης” Ελλάδας, στάση που θα χαρακτηρίζει τον Αντιβενιζελισμό μέχρι τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και την επάνοδο των Αντιβενιζελικών στην εξουσία.

²³⁴ *Εφημ. Καθημερινή, 12.10.1920.*

²³⁵ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 20.11.1916.*

Οι Επίστρατοι λοιπόν υπονόμευσαν την Βενιζελική Μεγάλη Ιδέα στρεφόμενοι εναντίον των κοινωνικών υποκειμένων και των φορέων της εθνικής ολοκλήρωσης, κατασκευάζοντας έτσι τον αντίπαλο “Άλλο” τους, σε αντιδιαστολή με τον οποίο δημιούργησαν την δική τους πολιτική ταυτότητα. Πιο συγκεκριμένα, οι “Άλλοι” στην προκειμένη περίπτωση ήταν πρωτίστως οι Φιλελεύθεροι της Παλαιάς Ελλάδας, οι Πρόσφυγες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι Κρήτες, οι Έλληνες της Διασποράς, και ασφαλώς τα πολυεθνικής σύστασης (ένεκα της στρατολόγησης από τις αποικίες) στρατεύματα της Εγκάρδιας Συνεννόησης, ως σύμμαχοι και στην ουσία πάτρωνες των Βενιζελικών. Η επιτομή αυτής της βίαιης εκ μέρους των Επιστράτων Αντίδρασης απέναντι στους φορείς της Μεγάλης Ιδέας αποτελούν τα Νοεμβριανά, όπως έχει επανειλημμένα αναφερθεί. Το θέμα ωστόσο έχει περισσότερο βάθος. Ακολουθεί η ανάλυση αυτών των κατηγοριών προς κατανόηση και ερμηνεία των Επιστράτων εναντίον τους.

Όσον αφορά στην κατηγορία των Φιλελευθέρων της Παλαιάς Ελλάδας, η εναντίωση και οι διωγμοί που υπέστησαν από τους Επιστράτους με την κατηγορία του προδότη, του ταυτισμένου με τον “σατανά Βενιζέλο”, του επιβουλευόμενου της “δόξας του βασιλέως”, και των πρακτόρων των Αγγλογάλλων, οι Επίστρατοι έβλεπαν τον οικείο “αντίπαλο” Άλλο, που με την ύπαρξη του (και την ψήφο του) απειλούσε την τάξη και την συνοχή των συντεχνιακά οργανωμένων και αγροτικών στρωμάτων της Παλαιάς Ελλάδας, που όπως έχει ήδη αναφερθεί απειλούνταν από το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα των Φιλελευθέρων. Ακόμη και σε περιοχές όπου από την έναρξη του Συμμαχικού Αποκλεισμού και μετά το κόμμα Φιλελευθέρων μειοψηφούσε (κατεξοχήν τέτοιο παράδειγμα είναι η Πελοπόννησος) δεν έλλειψαν οι βιαιοπραγίες και οι διωγμοί εις βάρος τους²³⁶, τεκμήριο του ότι οι Επίστρατοι και οι συνοδοιπόροι τους διακατέχονταν από τον εσωστρεφή πατριωτισμό της Παλαιάς Ελλάδας, και σε αυτή την στάση συνετέλεσε μεταξύ άλλων ο παράγοντας της συμμαχικής επέμβαση υπέρ του Βενιζέλου και ο λιμός που προκάλεσε ο αποκλεισμός.

Η πρόσληψη των Κρητών ως αντίπαλου άλλου έχει διττό χαρακτήρα, συμβολικό και πολιτικό, με τις δυο αυτές έννοιες να αλληλεπικαλύπτονται. Πρώτον, ούσα πατρίδα του Βενιζέλου, και όντες συμπατριώτες του οι Κρητικοί συμβόλιζαν το απόλυτο κακό για τον αντιβενιζελισμό. Δεύτερον στην Κρήτη, λόγω του πολιτικού τοπικισμού και των αγώνων του Βενιζέλου για την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, πλειοψηφούσε με διαφορά το κόμμα των Φιλελευθέρων. Πέραν τούτου οι περιβόητοι Κρήτες χωροφύλακες ήταν η κατεξοχήν δύναμη καταστολής και αστυνόμευσης των Φιλελευθέρων, με ενεργό συμμετοχή στα δρώμενα ήδη από τους Βαλκανικούς Πολέμους, πιστοί στον Βενιζέλο και η σιδηρά χείρα του Κινήματος Εθνικής Αμύνης και του Βενιζελικού Καθεστώτος^{237 238}.

Οι Έλληνες της Διασποράς βρέθηκαν στο στόχαστρο των Επιστράτων ως το προνομιακό οικονομικό ακροατήριο των Φιλελευθέρων, διότι ήταν κατά κύριο λόγο βιομήχανοι, εφοπλιστές και μεγαλέμποροι, άμεσα συνυφασμένοι με την απειλή των οικονομικών συμφερόντων των μικροαστικών και αγροτικών στρωμάτων της Παλαιάς Ελλάδας, ενώ και η προσδεμένη στον κρατικό μηχανισμό αστική τάξη τους είδες ως απειλεί. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διαπόμπευσης από τους Επιστράτους του Δημάρχου Αθηναίων Εμμανουήλ Μπενάκη την νύχτα των Νοεμβριανών, με συμμετοχή μάλιστα του Γεωργίου Πεσμαζόγλου και του Θεόδωρου Υψηλάντη, γόνους επιφανών αντιβενιζελικών οικογενειών και συνδεδεμένων με την αυλή, καθώς και η αδιαφορία της οικογένειας Δραγούμη για τον Μπενάκη και την οικογένειά του. Αξίζει να

²³⁶ Γιάννης Μουρέλος, *Τα Νοεμβριανά του 1916 μέσα από τα αρχεία της μεικτής επιτροπής αποζημιώσεων*, εκδόσεις Πατάκη, Δεκέμβριος 2007, σ. 257-266.

²³⁷ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Γ΄ έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 122-121.

²³⁸ Κατά μια ειρωνική αντιστροφή των ρόλων, οι στρατεύσιμοι της δυτικής κυρίως Κρήτης στασίασαν δια των όπλων στην επιστράτευση τους για την Μικρασιατική Εκστρατεία, με αποτέλεσμα να σταλούν Μεσσηνίοι χωροφύλακες ώστε να τους καταστείλουν. Για περισσότερα βλ. Νίκος Βαφέας *Από τον Λιποτάκτη στον Αντάρτη. Η <<στάσις των ανυπότακτων>> στην δυτική Κρήτη (1921-1922)*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Μάιος 2021.

σημειωθεί ότι μέσα από αυτά τα γεγονότα διακρίνεται η ενεργός συμμετοχή και η ανοχή των ανωτέρων αντιβενιζελικών στρωμάτων και της κυβέρνησης των Αθηνών στο κίνημα τους.²³⁹

Οι Έλληνες πρόσφυγες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία που κατέφυγαν στην Ελλάδα μετά τον πρώτο διωγμό, ως τα κατεξοχήν κοινωνικά υποκείμενα του Αλυτρωτισμού, όντες οι Αλύτρωτοι²⁴⁰ που έπρεπε να λυτρωθούν στην μετά του Βαλκανικού Πολέμου Εποχή, και όντας κατά πλειοψηφία φιλελεύθεροι προσέλκυσαν την εχθρότητα των Επιστράτων, ωστόσο η διένεξη αντιβενιζελικών και προσφύγων θα λάβει εκρηκτικές διαστάσεις μετά την Μικρασιατική καταστροφή, στον Μεσοπόλεμο²⁴¹.

Τέλος, οι Δυνάμεις της Αντάντ, που ηττήθηκαν από τους Επιστράτους στην Αθήνα και οδήγησαν την Παλαιά Ελλάδα στην πείνα, αποτελούσαν για τους Επιστράτους τον κατακτητή και τον αρωγό του Βενιζελισμού, ήταν λοιπόν ο “ξένος αντίπαλος άλλος”, έχοντας όλα τα κριτήρια για αυτό. Αποτελούνταν από έναν πολυεθνικό μωσαϊκό, εντός του οποίου συνυπήρχαν στελέγη και στρατιώτες από τις χώρες της Αντάντ (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ρωσική Αυτοκρατορία, Ιταλία, Σερβία) και τις αποικίες (Βιετναμέζοι, Σενεγαλέζοι, Νεοζηλανδοί, Αυστραλοί, Ινδοί).²⁴² Μαζί με τον αντιδυτικισμό κάνει την εμφάνιση του στο αντιβενιζελικό ιδιόλεκτο και ο ρατσισμός, ενώ, εμμέσως πλην σαφώς, οι σύμμαχοι ήταν εκ των πραγμάτων φιλικά διακείμενοι προς της βενιζελική Μεγάλη Ιδέα.

Βέβαια οι Παλαιοελλαδίτες φιλελεύθεροι, οι Πρόσφυγες και οι Κρητικοί αντιμετώπιστηκαν ως ενιαίο σύνολο από τους Επιστράτους, ως Βενιζελικοί δηλαδή, σε άμεση διαπλοκή με τους Δυτικούς Συμμάχους. Αυτή η τάση είναι διαφαίνεται με μεγάλη ευκρίνεια μέσω των επιστρατικών δημοσιευμάτων της Νέας Ημέρας Τεργέστης, ήδη από τον πρώτο μήνα σύστασης του ΠΣΕ. “Το αρμόζον μάθημα στα όργανα της συμμαχικής προπαγάνδας έδωσαν οι Επίστρατοι Στυλίδας, οι οποίοι, ενωθέντες σε σύνδεσμο, περικυκλώθηκαν από σπείρα αργυρώνητων ατόμων ανάξιων να ονομάζονται Έλληνες, με σκοπό την δωροδοκία, ώστε να ταχθούν στις τάξεις του ξενόφιλου κόμματος.”²⁴³

Σε αυτή την πρώιμη φάση που αποτελεί προθάλαμο της κορύφωσης του Διχασμού, οι Επίστρατοι και η εφημερίδα τους δεν είναι αντιαλυτρωτικοί, απλά παρουσιάζουν τους Βενιζελικούς ως πράκτορες των Αγγλογάλλων. Τον Αύγουστο βέβαια, και όσο η Ελλάδα προχωράει προς την Διχοτόμηση του Κράτους, ο λόγος των Επιστράτων οξύνεται.

Στο κύριο άρθρο της Νέας Ημέρας Τεργέστης στις 11 Αυγούστου 1916 με τίτλο Ο κ. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΝ ΔΕΔΗΛΩΜΕΝΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ αποκρυσταλλώνεται κατά κάποιο τρόπο απέναντι στον Βενιζέλο, που παρουσιάζεται σαν ταραχοποιός, γίνεται κάλεσμα για δημιουργία αντισυλλαλητηρίων στα βενιζελικά συλλαλητήρια, διάχυτη είναι η εμμονή και επιμονή στην ουδετερότητα, οι αγγλογάλλοι παρουσιάζονται ως προστάτες και αρωγοί των Φιλελευθέρων, ενώ αποτυπώνεται (κάπως προφητικά) η γεωγραφική αποτύπωση του Διχασμού, με τις Νέες Χώρες (Χίος, Λέσβος, Μακεδονία, Ήπειρος) να παρουσιάζονται ως κέντρα και ορμητήρια της επικείμενης βενιζελικής επανάστασης²⁴⁴.

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δημοσίευμα της εφημερίδας την επόμενη ημέρα, όπου σχολιάζοντας τα τεκταινόμενα στο Μακεδονικό Μέτωπο, χαρακτηρίζει την στάση των Βουλγάρων εισβολέων ως άψογη, ενώ υπάρχει σχετική αποστασιοποίηση απέναντι στα στρατεύματα της Αντάντ και των Κεντρικών Δυνάμεων²⁴⁵. Αυτή η τοποθέτηση μπορεί να εκληφθεί ως ένα πρώιμο στοιχείο του μετέπειτα αντιαλυτρωτισμού, που συνέπλεε βέβαια με την απόφαση

²³⁹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Γ΄ έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 277-279.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 231.

²⁴¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922 η παράταση του Διχασμού*, Δ΄ έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 23-24.

²⁴² Μαρκ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη η πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Οκτώβριος 2006, σ. 372-376.

²⁴³ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 14.6.1916.

²⁴⁴ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 11.8.1916.

²⁴⁵ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 12.8.1916.

της κυβέρνησης να συναινέσει δια της συγκατάθεσης της στην είσοδο του Βουλγαρικού στρατού στην Ανατολική Μακεδονία. Μπορεί επίσης να εκληφθεί και ως αντίθεση ως προς τους Βενιζελικούς, και κατά επέκταση ως προς την Μεγάλη Ιδέα αυτών.

Σύντομα μέσα στον ίδιο μήνα ο επιστρατικός/αντιβενιζελικός λόγος απέναντι στους Κρήτες και τους Πρόσφυγες, ως πρώην αλύτρωτοι οι πρώτοι και μελλοντικοί αλύτρωτοι οι δεύτεροι, μα πάνω από όλα ως Φιλελεύθεροι, αρχίζει να μορφοποιείται αναλόγως, βάση των αλυσιδωτών εξελίξεων του Διχασμού. Ως κυρίως ξένοι παρουσιάζονται οι Μικρασιάτες και οι Πρόσφυγες που κατά την *Νέα Ημέρα Τεργέστης* συμμετείχαν στο βενιζελικό συλλαλητήριο στις 15 Αυγούστου, ενώ χαρακτηριστικά είναι τα συνθήματα που καταγράφηκαν από τους επιστράτους, όπως “Ντόπιο Πράμα”, “Λαός εδώ, όχι πρόσφυγες”.²⁴⁶ Ανάλογη ρητορική συναντάται στο φύλλο της 23ης Αυγούστου στις 23 Αυγούστου, όπου παρουσιάζονται πλέον ως πράκτορες των ξένων²⁴⁷, με το μίσος των Επιστράτων να τους κατακεραυνώνει, λαμβάνοντας ρατσιστικές διαστάσεις. Στο φύλλο της 31ης Αυγούστου οι Κρήτες και οι Μικρασιάτες παρουσιάζονται επίσημα πλέον ως ξένοι πράκτορες της Γαλλίας και δράστες της σκηνοθετημένης επίθεσης εναντίον της Γαλλικής Πρεσβείας, βάση ομολογιών που τους αποσπάστηκαν.²⁴⁸

Χαρακτηριστική του κλίματος που κυριαρχούσε στον αντιβενιζελικό κόσμο σχετικά με την ανεμπόδιστη εισβολή στην Μακεδονία είναι και η δήλωση του κυρίου άρθρου της εφημερίδας *Εμπρός*, όπου στις 27 Αυγούστου 1916 γράφει ότι :” *Κανένας Έλληνας δεν δει με απάθεια τους Γερμανοβουλγάρους να φθάνουν στην Λάρισα. Εφόσον το έδαφος της Μακεδονίας ως οδός βοήθειας προς την Σερβία ή επίθεσης προς την Βουλγαρία καθίστανται πεδίο μάχης, κανείς δεν μπορεί να αντισταθεί στην μοιραία φορά των πραγμάτων.*”²⁴⁹ Γίνεται λοιπόν φανερό ότι κύρια μέριμνα υπήρξε η προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας της Παλαιάς Ελλάδας, εκείνης δηλαδή που είχε διαμορφωθεί πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η θέση αυτή ήταν απόρροια του διαχωρισμού του κράτους σε εκείνο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, με τους συντάκτες του *Εμπρός* να θέλουν προφανώς να παράσχουν μια αίσθηση ασφάλειας στο αναγνωστικό κοινό τους, αποκλείοντας την εισβολή στα Παλαιά Ελλάδα και αδιαφορώντας για τις Νέες Χώρες.

Διαμορφώνεται λοιπόν το εξής μοτίβο: ο κύριος άξονας με τον οποίο δημιουργήθηκαν οι αντίπαλοι “Άλλοι” Κρήτες, Μικρασιάτες και Παλαιοελλαδίτες Βενιζελικοί αφορούσε την βενιζελική τους δράση και την συμμαχία τους με τους Δυτικούς. Μια άλλη οπτική των Επιστράτων ήταν η αφαίρεση της ελληνικότητας από τους Φιλελεύθερους και η παρουσίασή τους ως αντεθνικών στοιχείων, μια κατηγορία που αποδόθηκε εκατέρωθεν από τους αντιπάλους του Εθνικού Διχασμού (Κεφάλαιο 32ς). Η διαφορά έγκειται στον παράγοντα ότι οι Επιστράτοι ήταν συνεπής στην λεγόμενη μικροελλαδική πολιτικής. Στοιχείο αυτής της πολιτικής, την οποία υπερασπίστηκαν οι εξτρεμιστές επιστράτοι ως η ριζοσπαστικότερη συνιστώσα του Αντιβενιζελισμού, περιλάμβανε αδιαφορία για την μοίρα των Νέων Χωρών.

Η κατάσταση οξύνθηκε τον Σεπτέμβριο, ένεκα της εκδήλωσης του Κινήματος της Θεσσαλονίκης, η ύπαρξη του οποίου είχε γνωστοποιηθεί λαμβάνοντας τερατώδεις διαστάσεις στις στήλες του Αντιβενιζελικού τύπου. Στην *Νέα Ημέρα Τεργέστης* στο φύλλο της 4ης Σεπτεμβρίου αναφέρεται ότι 700 Κρήτες χωροφύλακες εισχώρησαν στον στρατό της Άμυνας και μονάχα 20 άλλοι οπλίτες (προφανώς Παλαιοελλαδίτες εθελοντές)²⁵⁰. Είναι άγνωστη η φερεγγυότητα της παραπάνω πληροφορίας όσον αφορά τον ακριβή αριθμό εθελοντών, ειδικά λαμβανομένης υπόψιν της συστηματικής παρεμπόδισης εθελοντών προς την Θεσσαλονίκη από τους Αντιβενιζελικούς. Ωστόσο, μπορεί να ειπωθεί με σχετική βεβαιότητα, ως εϊθισται άλλωστε σε ανάλογες περιπτώσεις πολεμικής/πολιτικής προπαγάνδας, το δημοσιογραφικό όργανο των Επιστράτων να επιχειρήσει να μειώσει τα νούμερα των παλαιοελλαδικών εθελοντών και να διογκώσει ή να παρουσιάσει τον ακριβή αριθμό των Κρητών εθελοντών, που παρεμπιπτόντως είναι χωροφύλακες, σύμβολο

²⁴⁶ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 15.8.1916.

²⁴⁷ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 23.8.1916.

²⁴⁸ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 31.8.1916.

²⁴⁹ *Εφημ. Εμπρός*, 27.8.1916.

²⁵⁰ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 4.9.1916.

εξουσίας, αστυνόμευσης και επιβολής των Βενιζελικών και προερχόμενοι από μια νεότευκτη επαρχία του κράτους, παρουσιάζοντας τους ως προδότες. Η ίδια η Κρήτη παρουσιάζεται συστηματικά ως μόνιμη εστία της επανάστασης των Φιλελευθέρων²⁵¹.

Με το Κίνημα Εθνικής Αμύνης να εξαπλώνεται και να οριστικοποιείται στις Νέες Χώρες (Λέσβο, Χίο, Κεντρική και Δυτική Μακεδονία) η Νέα Ημέρα πλέον τις παρουσιάζει σαν εχθρικό έδαφος, βρισκόμενες υπό τον έλεγχο του επαναστάτη Βενιζέλου, του στρατού του και των συμμάχων²⁵², διαχωρίζοντας έτσι, έστω για προπαγανδιστικούς λόγους τα προσφάτως αποκτημένα κέρδη των Βαλκανικών Πολέμων από την Παλαιά Ελλάδα. Η ρητορική αυτή, πέραν του ότι αντανακλά την θέση της εφημερίδας, εκφράζει και αυτά που το αντιβενιζελικό και επιστρατικό κοινό νιώθει και επιθυμεί να ακούσει, εκφραζόμενα μέσω αυτού που ονομάζεται σήμερα δημοσιογραφικός λαϊκισμός. Η παρουσίαση των Νέων Χωρών ως εχθρικού εδάφους, ενδέχεται να συνεπάγεται αδιαφορία για την απώλεια τους, εάν όχι και διάθεση συνεργίας σε αυτή.

Αυτό γίνεται αντιληπτό όσον αφορά την αντιμετώπιση της κατάληψης της Καβάλας από τα στρατεύματα των Κεντρικών Δυνάμεων, όπου στο φύλλο της 6ης Σεπτεμβρίου οι Βενιζελικοί κατηγορούνται για την πτώση της Ανατολικής Μακεδονίας, με τους Γερμανοβουλγάρους να εξωραϊζούνται παρουσιαζόμενοι ως τυπικοί ως προς την συμπεριφορά τους και συνεπείς με τα στρατιωτικά ήθη και πρωτόκολλα της εποχής²⁵³. Ουσιαστικά η εφημερίδα έδειχνε να δικαιολογούσε και να αποδέχεται ως αναγκαίο κακό την απώλεια εθνικού εδάφους, κάτι που τηρουμένων των μαρτυριών δεν πρέπει να βρήκε διαφωνούσα την αντιβενιζελική κοινή γνώμη.

Οι Επίστρατοι, όπως τηλεγραφούσαν από την Λαμία, κατηγορούν τον Βενιζέλο και τους συνοδοιπόρους του ως εχθρούς της Ελλάδος που έχουν αναπτύξει αντεθνική δράση, ενώ οι ίδιοι αυτοπαρουσιάζονται ως μοναδικοί υπερασπιστές του ελληνικού έθνους²⁵⁴. Ενός ελληνικού έθνους αλλιώς ορισμένου, με το μοτίβο της αφαίρεσης της ελληνικότητας από τους Βενιζελικούς και τα κοινωνικά υποκείμενα της Μεγάλης Ιδέας να εκφράζονται ξανά, και την μοναδική και αδιαμφισβήτητη ελληνικότητα και προάσπιση αυτής να αποδίδεται στα μέλη του ΠΣΕ. Ένας ετεροπροσδιορισμός, ο οποίος πέραν των συνθηκών του πολέμου, εκφράζει και τους μηχανισμούς άμυνας της πλειοψηφίας του πληθυσμού της Παλαιάς Ελλάδας απέναντι στους “φιλοπόλεμους” Φιλελεύθερους.

Η ταύτιση των Βενιζελικών με τους Αγγλογάλλους συνεχίζεται, μόνο που πλέον, από “απλοί” πράκτορες των Γάλλων, όπου πλέον οι εθελοντές του στρατού της Εθνικής Άμυνας²⁵⁵ χαρακτηρίζονται ως εθελοντές του Γαλλικού Στρατού²⁵⁶, κατηγορία που ουσιαστικά αποτελεί άλλη μια υπόδειξη του “αφελληνισμού” τους και του φαντασιακού εξοβελισμού τους από το Παλαιοελλαδικό εθνικό σώμα. Στο φύλλο της 25ης Σεπτεμβρίου γίνεται αναφορά στους Έλληνες που βρίσκονται στην Μασσαλία και στην υποστήριξη τους απέναντι στον Βενιζέλο²⁵⁷, που αποτελούν, όπως ειπώθηκε παραπάνω, τους Έλληνες της Διασποράς ως αντίπαλο άλλο. Πλέον όλοι οι υποστηρικτές του αλυτρωτικού εθνικισμού των Φιλελευθέρων, έμμεσοι, άμεσοι και εξωτερικοί, έχουν τεθεί στο στόχαστρο της Νέας Ημέρας, και προφανώς των μελών του ΠΣΕ. Ωστόσο, η προπαγάνδα αυτή έχει ορισμένα στεγανά.

Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το δημοσίευμα της 2ας Οκτωβρίου, όπου γίνεται λόγος για την αποτυχημένη στρατολόγηση στην Κρήτη και ανυπακοή της πλειοψηφίας των Κρητών εφέδρων

²⁵¹ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 9.9.1916.

²⁵² *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 5.9.1916.

²⁵³ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 6.9.1916.

²⁵⁴ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 19.9.1916.

²⁵⁵ Οι δυνάμεις της Εθνικής Άμυνας αποτελούνταν από τρεις Μεραρχίες (Κρήτης, Σερρών και Αρχιπελάγους), στελεχωμένες σε επίπεδο στελεχών από Παλαιοελλαδίτες αξιωματικούς, αλλά σε επίπεδο οπλιτών κατά μεγάλη πλειοψηφία από Νεοελλαδίτες, Κρητικούς και Πρόσφυγες. Επομένως, ήταν το αμάλγαμα εκείνο που πληρούσε τις προϋποθέσεις των κοινωνικών υποκειμένων της Μεγάλης Ιδέας όπως διερευνάται στο παρόν Κεφάλαιο. Για περισσότερα Βλπ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Η <<Σιδηρά Δεκαετία>> Οι Εθνικοί Πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, εκδόσεις Μίνωας, Ιανουάριος 2022, σ. 171-177.

²⁵⁶ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 25-26.9.1916.

²⁵⁷ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 25.9.1916.

απέναντι στην εντολή επιστράτευσης του Γενικού Διοικητή Ιωάννη Τσιριμώκου²⁵⁸. Ανάλογο δημοσίευμα περί αποτυχίας της εκεί επιστράτευσης εντοπίζεται και αργότερα²⁵⁹. Η αμφίθυμη αυτή στροφή, συνηθισμένη ως τακτική προπαγάνδας, μπορεί να ερμηνευτεί ως μια γέφυρα επικοινωνίας με τους Αντιβενιζελικούς της Κρήτης και με την προσπάθεια δημιουργίας επιστρατικών συλλόγων εκεί²⁶⁰. Υπάρχει λοιπόν μια τακτική μαστίγιου και πειθούς.

Παράλληλα, ο εξτρεμιστικός λόγος των Επιστράτων οξυνόταν, ασπαζόμενοι και αυτοί τον αφελληνισμό των φιλελευθέρων, τονίζοντας την δική τους ελληνικότητα όπως φανερώνει το παρακάτω απόσπασμα: “Θα σπάσουμε το καλάμι προτού συστήσουμε στον ελληνικό λαό δουλική και υποτακτική συμπεριφορά. Αυτά είναι καλά για τους Βενιζελικούς, όχι για τους γνήσιους γιους της Ελλάδας”.²⁶¹

Η κατάσταση ωστόσο εκτραχύνθηκε μετά από την Μάχη της Κατερίνης. Η *Νέα Ημέρα Τεργέστης* μιλάει για Αδελφοκτόνο Σφαγή²⁶², και παρά τον κίνδυνο εμφυλίου πολέμου και την έκκληση για καταλάγιασμα των παθών που η εφημερίδα απευθύνει, η κατάσταση στο Αντιβενιζελικό στρατόπεδο παίρνει νέα τροπή, καθώς η Κυβέρνηση και οι Επίστρατοι ανασυντάσσονται, με την κατάσταση να προχωρά βήμα βήμα προς την κορύφωση των Νοεμβριανών.

Στα Νοεμβριανά ως γνωστόν εκδηλώθηκε με πράξεις ο εξτρεμισμός των Επιστράτων εναντίον όλων των Βενιζελικών, φιλοβενιζελικών, υπόπτων για βενιζελικών και σε πρώτη φάση και των συμμαχικών στοιχείων, όπως έχει αναφερθεί ξανά στην παρούσα εργασία (Κεφάλαια 1, 4, 5). Παραλήπτες των μανίας των Επιστράτων και των αντιβενιζελικών υπήρξαν οι Κρήτες, οι Πρόσφυγες, οι Έλληνες τις Διασποράς, ακόμα και οι ναύτες της Αντάντ. Η διαπόμπευση και παραλίγο εκτέλεση του Δημάρχου Αθηναίων Εμμανουήλ Μπενάκη είναι εμβληματική, μαρτυρώντας σε σημειολογικό επίπεδο την εχθρότητα των Επιστράτων, απέναντι στους Έλληνες της Διασποράς ως ενός ακόμα προνομιακού ακροατηρίου των Φιλελευθέρων.

Οι Έλληνες της Διασποράς, είτε ως επιχειρηματίες, είτε ως διανοούμενοι, πέραν του ότι ήταν ως επί το πλείστον υποστηρικτές του Βενιζέλου και των Φιλελευθέρων, παρέχοντας του μεταξύ άλλων υποστήριξη σε διεθνή δίκτυα, ήταν ουσιαστικά θιασώτες της αλτρωτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων, αποσκοπώντας μεταξύ άλλων σε μελλοντικές οικονομικές δραστηριότητες στις νέες αγορές που θα δημιουργούνταν τα νέα εδάφη που θα αποκτιούνταν μέσα από την εθνική ολοκλήρωση. Επομένως, συνειδητά ή ασυνειδητά, με αυτή τους την ενέργεια οι Επίστρατοι υπονόμισαν ορισμένους εκ των οικονομικών φορέων της Μεγάλης Ιδέας.

Η τάση αυτή απέναντι στα κοινωνικά υποκείμενα της Μεγάλης Ιδέας υπήρξε ευρύτερο γνώρισμα του Αντιβενιζελισμού όσο κλιμακωνόταν ο Διχασμός, βλέποντας την διεύρυνση των συνόρων της χώρας ως επιζήμια για τους ίδιους, ως απόρροια της μεγάλης αυτής διαμάχης. Ενδεικτικό της τοποθέτησης αυτής είναι η το σχίσσιμο της περιβόητης αφίσας που απεικονίζει την Ελλάδα των δυο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών στην Καλαμάτα από τον αντιβενιζελικό βουλευτή Κωνσταντίνο Κουμουνδούρο στην Καλαμάτα, με το μεσσηνιακό πλήθος (πρώην επίστρατοι προφανώς οι περισσότεροι άρρενες παρευρισκόμενοι) να κραυγάζει για την Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη <<Δεν τα θέλουμε>>²⁶³.

Το μίσος για τους πρόσφυγες, ως Αλύτρωτοι και Βενιζελικοί, διακρίνεται και από την αλληλογραφία μεταξύ του Ιωάννη Μεταξά και του Πρίγκιπα Ανδρέα κατά την διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας:

²⁵⁸ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 2.10.1916.

²⁵⁹ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 9.10.1916.

²⁶⁰ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Αλεξανδρεία, Νοέμβριος 1996, σ. 154.

²⁶¹ Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 3.10.1916.

²⁶² Εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 23.10.1916.

²⁶³ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Γ΄ έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 225.

“Απαίσιοι πραγματικά είναι οι εδώ Έλληνες, εκτός ελάχιστων. Επικρατεί Βενιζελισμός ογκώδης και κατά την 15η Δεκεμβρίου είχαν κλείσει σχεδόν όλα τα καταστήματα. Θα άξιζε πράγματι να παραδώσουμε την Σμύρνη στον Κεμάλ για να τους πετσοκόψει όλους αυτούς τους αχρείους, οι οποίοι φέρονται έτσι μετά το φοβερά αίμα που έχουμε χύσει για αυτούς εδώ. Αίμα της Παλαιάς Ελλάδας, διότι όλα τα παιδιά των οπωσδήποτε καλύτερων οικογενειών μας υπηρετούν στην Σμύρνη και τα μετόπισθεν, αλλοίμονο δε αν σε οποιοδήποτε τμήμα βρεθεί σχηματισμένο μόνο από Μικρασιάτες και ενώπιον του εχθρού.”²⁶⁴

Ακριβώς τον ρόλο των υπονομευτών της Μεγάλης Ιδέας στους Επιστράτους και τους Αντιβενιζελικούς απέδιδαν και οι Βενιζελικοί. Η Πηνελόπη Δέλτα γράφει έναν μήνα μετά την Αντιβενιζελική νίκη στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920: “Με τι δικαίωμα η άμορφη αυτή αγέλη ρίχνει στη σκλαβιά εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες; Με τι δικαίωμα παραιτείται από ελληνικά μέρη; <<Δεν τα θέλουμε!>> Ποιος σας ρώτησε εάν τους θέλετε; Και με τι δικαίωμα, Πλακιώτες στενόψυχοι, αποφασίζετε πως δεν θέλετε την ένωση της φυλής;”²⁶⁵

Ο Βεντήρης στο έργο του αναφέρει: “Διότι η πλειοψηφία του λαού της Παλαιάς Ελλάδος, συστηματικώς εξαπατηθείσα, παραγνώριζε κατά βάση την πραγματικότητα. Εάν αφηνόταν κυρία των αποφάσεών της θα καταπόντιζε όλο τον Ελληνισμό. Δυο το πολύ εκατομμύρια προσώπων του παλαιού κράτους έκριναν την τύχη έξη εκατομμυρίων Ελλήνων των Νέων Χωρών και του αλύτρωτου Γένους.”²⁶⁶

Η προσέγγιση και η τακτική απέναντι στην Μεγάλη Ιδέα και τους φορείς της υπήρξε κεντρικός άξονας αναφοράς μεταξύ των αντιπάλων παρατάξεων του Διχασμού. Η εχθρότητα των Επιστράτων απέναντι στους φορείς της Μεγάλης Ιδέας ήταν επομένως αποτέλεσμα της κλιμάκωσης της κρίσης, με την καταδίωξη ή την υπεράσπιση των Νεοελλαδιτών και των Αλυτρώτων να αλληλοτροφοδοτούνται με βάση πάντα τις εξελίξεις. Αλλά τόσο ο Αντιβενιζελικός Εθνικισμός (Εσωστρεφής πατριωτισμός της Παλαιάς Ελλάδας) όσο και ο Βενιζελικός Εθνικισμός (Εκσυγχρονιστικός αλυτρωτικός εθνικισμός) προερχόμενοι ουσιαστικά από την ίδια μήτρα, αλληλοτροφοδοτούνταν.

Συγκρουόμενοι και διώκοντας τους “Αντίπαλους Άλλους” ως κοινωνικά υποκείμενα του βενιζελικού αλυτρωτισμού, οι Επίστρατοι υπονόμισαν και τορπίλισαν συστηματικά την οριστική υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, δίχως ωστόσο τελικά να το επιτύχουν, περιοριζόμενοι σε συγκεκριμένα πλαίσια και υπερασπιζόμενοι μια θολή και ανέφικτη προς την πραγματοποίηση εκδοχή της σε ένα εξίσου θολό και ρητορικό επίπεδο, υιοθετώντας μια αντιπολεμική στάση ως προς τον εξωτερικό περίγυρο της Ελλάδας (Κεφάλαιο 2). Ο κατά βάθος αντιπολεμικός χαρακτήρας τους ως προς το εξωτερικό εθνικό περιβάλλον της χώρας και η βίαιη αντίδραση απέναντι στις “δυνάμεις της προόδου” εξέφραζαν το υπαρξιακό άγχος της πλειοψηφίας των Παλαιοελλαδιτών απέναντι στον δυτικού τύπου καπιταλισμό, τον πολιτικό φιλελευθερισμό και την άρνηση εξόδου σε έναν νέο πόλεμο, πανευρωπαϊκό αυτή τη φορά και παγκόσμιο, για τον οποίον ένιωθαν ότι δεν είχαν λόγο να συμμετέχον, φανερώνοντας έτσι μια διάσταση η οποία είναι τόσο αυτονόητη που μοιάζει αθέατη: την κόπωση των Παλιοελλαδιτών από την συνεχή πολεμική επιφυλακή.

Η ταυτότητα των Επιστράτων είχε εν πολλοίς διαμορφωθεί από τις εμπειρίες των Βαλκανικών Πολέμων, βετεράνοι των οποίων υπήρξαν η πλειοψηφία των μελών του ΠΣΕ. Η ταυτότητα αυτή μορφοποιήθηκε επίσης και κατά την διάρκεια της διένεξης μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου, που οδήγησε τελικά στον Διχασμό, ενώ ήταν άμεσα συνυφασμένη με τις εγχώριες, διεθνείς, οικονομικές, κοινωνικές και ταξικές μεταβολές τις οποίες αντιμάχονταν. Θα μπορούσε να λεχθεί πολύ απλοϊκά, ότι οι Επίστρατοι ανέπτυξαν έναν ριζοσπαστικό αντιαλυτρωτισμό. Υπονόμευσαν δια των όπλων την Μεγάλη Ιδέα για να μην ξεβουλευτούν κατά την λαϊκή έκφραση, δίχως σαφή ιδεολογική καθοδήγηση παρά τα όσα έχουν ειπωθεί κατά καιρούς για το συγκεκριμένο

²⁶⁴ Παναγιώτης Σιφναίος και Φαίδων Βρανάς (επι.), *Ιωάννης Μεταξάς, Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, τ. 3, σ. 759.

²⁶⁵ Π. Α. Ζαννάς (επιμ.) *Π. Σ. Δέλτα, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ημερολόγιο-Αναμνήσεις, Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 78.

²⁶⁶ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920, Ιστορική μελέτη*, τ. Β, εκδόσεις Αθήναι 1931, σ. 362.

κίνημα. Εάν μπορεί βέβαια να χαρακτηριστεί ως κινηματικός ο χαρακτήρας των Επιστράτων σε όλη του την έκταση, ειδικά λαμβανομένης της αποκέντρωσης που χαρακτήριζε την οργάνωση και την δράση του ΠΣΕ σε κεντρικό και περιφερειακό επίπεδο. Παραμένουν βέβαια ένα αντιβενιζελικό υποσύνολο του αντιβενιζελικού συνόλου.

Ο Αντιβενιζελισμός και οι εναλλακτικές του ονομασίες (όπως ο προσωποπαγής Κωνσταντινισμός και ο προγενέστερος του Διχασμού Παλαιοκομματισμός) ενδιαφέρονταν για την επιβίωση των παλαιοελλαδικών ελίτ, παρά για τον μακροχρόνιο και επεκτατικό διακύβευμα του αστικού εκσυγχρονισμού και την εδαφική επέκταση της χώρας. Εξ ου και η αδιαφορία ή ο τορπιλισμός της εθνικής ολοκλήρωσης εκ μέρους τους. Ανεξάρτητα από τα γνωστά στερεότυπα που κυκλοφορούν σχετικά με την “χαρακτηριστική ελληνική διχόνοια”, νομοτελειακά σχεδόν κάθε ιστορικής αλλαγή και κοινωνικός μετασχηματισμός θα επιφέρει διχόνοια. Η εθνική ολοκλήρωση καθαυτή συνεπάγεται διχόνοια, καθότι σε όλες της ιστορικές συγκυρίες όποτε η άνοδος μιας δύναμης στην εξουσία απειλεί τα συμφέροντα μερίδων του πληθυσμού, προστατεύοντας και εξυπηρετώντας άλλα, αναπόφευκτα θα οδηγήσει σε σύγκρουση²⁶⁷. Δεν αποτελεί επομένως, όπως έχει άλλωστε χιλιοειπωθεί, ελληνική πρωτοτυπία.

4.4: Ο Αντιδυτικισμός των Επιστράτων.

Ο Αντιδυτικισμός ως ρεύμα στην ελληνική κοινωνία προϋπήρχε του Εθνικού Διχασμού στην ελληνική κοινωνία κατά πολλές δεκαετίες. Συγκεκριμένα, το φιλοευρωπαϊκό ρεύμα και ο προσανατολισμός της χώρας στην Δύση που υπήρχε πριν, κατά την διάρκεια και αμέσως μετά την Επανάσταση του 1821 σύντομα άρχισε να φθίνει, με μια αντιδυτική κουλτούρα να διαμορφώνεται, σε απόλυτη συνάφεια και αλληλουχία με τις διαδοχικές Κρίσεις του Ανατολικού Ζητήματος, την θέση των Μεγάλων Δυνάμεων ως προς αυτές και ασφαλώς με την Μεγάλη Ιδέα. Η διανοουμενίστικη αρχή αυτού του αντιδυτικισμού, πάντα συντηρητικής πολιτικής απόχρωσης, μπορεί να ειπωθεί ότι ξεκίνησε με τον Μάρκο Ρενιέρη, όπου κατά την διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, μιας μείζονος κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος, παρουσιάζοντας μια “Ανατολικού τύπου” εκδοχή της ελληνικότητας, εστιασμένη όχι στον ευρωπαϊκό τύπου εκσυγχρονισμό, αλλά σε μια αναβίωση, φαντασιακή και εν δυνάμει εδαφική, του βυζαντινού παρελθόντος και της ανατολικής πολιτισμικής ταυτότητας του ελληνισμού, προσδεμένη με την ορθόδοξη Ρωσική Αυτοκρατορία²⁶⁸. Μια άποψη που εκ των υστέρων θυμίζει περίεργο προανάκρουσμα της της τελικής μορφής που έλαβε η Μεγάλη Ιδέα από τους Επιστράτους που μελετήθηκε στο προηγούμενο Κεφάλαιο.

Το αντιδυτικό ρεύμα εντάθηκε μετά την ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1897, με μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης να θεωρεί τις δυτικές Μεγάλες Δυνάμεις ως υπεύθυνες για την εθνική ταπείνωση (παρότι δεν ήταν), με τον όρο “ελληνικότητα” πλέον να εκφράζει την αντίσταση και αντίθεση προς την Δύση σε ιδεολογικό πλέον επίπεδο, με μια στροφή προς την Ανατολή. Με την έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και την είσοδο στον Διχασμό, το αντιδυτικό αυτό ρεύμα ανασυντάχθηκε, περνώντας νέα μορφή και περιεχόμενο, κερδίζοντας διαρκώς έδαφος μέσα στο Αντιβενιζελικό στρατόπεδο²⁶⁹.

Ο Αντιδυτικισμός των Επιστράτων λοιπόν, ως της ριζοσπαστικότερης συνιστώσας του Αντιβενιζελισμού, διαμορφώθηκε στους ακόλουθους άξονες που θα εξεταστούν στο παρόν κεφάλαιο: 1) Ο Βενιζελικός Φιλελευθερισμός και το κυβερνητικό του πρόγραμμα, 2) Ο Αντιδυτικός αντιπολιτευτικός λόγος των Επιστράτων ως συνιστώσα του Αντιβενιζελισμού.

4.4.α: Ο Βενιζελικός φιλελευθερισμός.

²⁶⁷ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια. Η ελληνική περίπτωση*, εκδόσεις Πατάκη, Μάιος 2020, σ. 13.

²⁶⁸ Λίνα Λούβη, << Όψεις της Ευρώπης στον ελληνικό Διχασμό.>>, 1915-2016 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις, πρακτικά ημερίδας 7-8 Νοεμβρίου 2015, Άργος 2018, σελ. 139-140.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 140-141.

“Λοιπόν, συνελήφθησαν και μεγαλόσχημα, δημόσιοι υπάλληλοι, οι αιώνιοι επιτήδειοι που διαρκώς πατούσαν επάνω στους άλλους για να πάρουν αξιώματα. Και οι κύριοι αυτοί επρόδιδαν. Ο Κοφινάς. Παντού Κοφινάς. Ο Χωματιανός. Παντού τα ίδια άτομα. Πανταχού παρόντες. Ο Μαζαράκης. Και τώρα οι κύριοι αυτοί, ο θεός ξέρει και πόσοι άλλοι ακόμη, βρίσκονται και θα βρεθούν μέσα στην φυλακή. Αυτό θα πει εκκαθάριση. Αλλά εκείνο που έχουμε να τονίσουμε είναι ότι πρέπει να μην μείνει κανείς από εκείνους που έτρωγαν το ψωμί του δημοσίου για να παχαίνουν την ατιμία τους. Χτύπημα, τσάκισμα, ξεριζώμα κάθε βενιζελικού σπέρματος δηλαδή ψυχικής πανούκλας. Τώρα που έγινε η αρχή ας έλθει και το τέλος. Ούτε δίσταγμα ούτε οίκτος χρειάζεται. Αρκετά έφαγαν, αρκετά τυράννησαν. Τώρα η αποτροπή τους φέρει προ της εκδίκησης του Λαού. Χρειάζεται άραγε επιείκεια; Χτυπάτε αλύπητα. Αποτεινόμεθα στην Δικαιοσύνη. Εμπρός κύριε Λιβιεράτε, κύριε Ξενοπούλε, εμπρός τίμιοι δικαστές.: Η Ελλάδα περιμένει από εσάς να θανατώσετε την προδοσία. Ο λαός είναι μαζί σας.”²⁷⁰

Για να γίνει κατανοητός ο Αντιδυτικισμός των Επιστράτων, πρέπει πρώτα να παρουσιαστούν ο δυτικής προέλευσης Φιλελευθερισμού των Βενιζελικών, και τα αντιδυτικά αντανάκλαστικά που ενεργοποιήθηκαν στους Αντιβενιζελικούς ευρύτερα.

Παρότι ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα είχε παλαιότερες ρίζες, ο Βενιζελικός Φιλελευθερισμός όπως εκφράστηκε από τους Βενιζελικούς κατά την εποχή της Ανόρθωσης που οδήγησε στους Βαλκανικούς Πολέμους, ήταν μια ιδεολογία που εμπειρείχε ένα κυβερνητικό πρόγραμμα δυτικής προέλευσης, σύγχρονο με τα δυτικά και τροφοδοτούμενα από αυτό. Σε πρώτο επίπεδο πρέπει να εξεταστούν οι ιδεολογικές καταβολές και οι πολιτικές τους τοποθετήσεις προκειμένου να γίνουν κατανοητοί οι λόγοι του εγκιβωτισμού του Φιλελευθερισμού στον Αντιδυτικισμό των Αντιβενιζελικών, εξτρεμιστών και μη.

Η ιδεολογία του κόμματος των Φιλελευθέρων παρουσίαζε συνάφεια με τους Ιταλούς, Γάλλους και Βρετανούς Ριζοσπάστες Φιλελεύθερους, κυρίως με τους τελευταίους, καθότι δεν εμπορούνταν, εν αντιθέσει με τους Γάλλους και τους Ιταλούς, από Ρεπουμπλικανικά και Αντικληρικαλιστικά αισθήματα ²⁷¹. Η κύρια αντίθεση μεταξύ Φιλελευθέρων και Παλαιοκομματικών, ήδη από το 1912, ήταν σε πολύ σχηματικές γραμμές, η αντιπαράθεση μεταξύ των “αυτοχθόνων” αντιβενιζελικών τζακιών, των οποίων τα προνόμια και η εξουσία απειλήθηκαν και κλονίστηκαν μετά το κίνημα στο Γουδί, μα κυρίως, μετά την εκλογή του Βενιζέλου ως πρωθυπουργού το 1910, προετοιμάζοντας το έδαφος για την ρήξη του 1915²⁷².

Το πρόγραμμα εσωτερικής πολιτικής των Φιλελευθέρων περιλάμβανε την δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους δικαίου, μια εκσυγχρονιστική εργατική πολιτική, διάκριση των εξουσιών, μετατροπή της Ελλάδας σε οικονομικό κέντρο του απανταχού ελληνισμού, και ένα ανορθωτικό πρόγραμμα που αποσκοπούσε στην ενσωμάτωση δια των όπλων των αλύτρωτων περιοχών και πληθυσμών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μια πολεμική ανόρθωση εν ολίγοις²⁷³. Ωστόσο, η αντίθεση των Αντιβενιζελικών εφάπτονταν και σε δυο άλλους, πολύ σημαντικούς παράγοντες, οι οποίοι και αυτοί προέκυψαν από την ανόρθωση.

Αυτές ήταν η συσπείρωση γύρω από τους Φιλελεύθερους μιας δραστήριας επιχειρηματικής και εφοπλιστικής τάξης, προερχόμενης κυρίως από την διασπορά, με κατεξοχήν εκπρόσωπο όπως έχει ήδη αναφερθεί, τον Εμμανουήλ Μπενάκη, και βεβαίως η ανανέωση του πολιτικού σκηνικού που συνεπαγόταν με την σειρά της αντικατάσταση των παλαιοκομματικών βουλευτών από νέους (ηλικιακά και πολιτικά) βουλευτές του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Αυτοί οι δυο παράγοντες έθεταν υπό αμφισβήτηση την μέχρι πρότινος αντιβενιζελική ισχύ και πρωτοκαθεδρία, διότι ο αντιβενιζελικός χώρος σε επίπεδο υψηλών στρωμάτων αποτελούσε μια αστική τάξη προσδεμένη

²⁷⁰ Εφημ. Άμυνα των Επιστράτων, 1.12.1916.

²⁷¹ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός 1909-1922*, εκδόσεις Πατάκη, Οκτώβριος 2020, σ. 97.

²⁷² Ο.π., σ. 107

²⁷³ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση Νοέμβριος 2018, σ. 29-33.

κυρίως στον κρατικός μηχανισμό και στα αξιώματα του, αποτελούμενο από παλαιά, προκριτικού τύπου, τζάκια²⁷⁴.

Αυτή ήταν η κατάσταση σε επίπεδο πολιτικής ηγεσίας και ανώτερων οικονομικά κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία μετά την επίσημη έναρξη του διχασμού το 1915, τα οποία ασπάζτηκαν τον αντιφιλελευθερισμό, την ουδετερότητα και τον αντιδυτικισμό προσδεμένα γύρω από τον Κωνσταντίνο Α΄ ώστε να διασώσουν τα συμφέροντα και την απολεσθείσα ηγεμονία τους με κάθε κόστος. Σε επίπεδο λαϊκής βάσης, από όπου προήλθαν και οι Επίστρατοι, τα πράγματα είναι διαφορετικά και ο αντιφιλελευθερισμός τους αφορά σε κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις του Διχασμού, και της εξόδου ή όχι της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο.

Οι Επίστρατοι, ως πρώην φαντάροι με πολύ πρόσφατη την εμπειρία του Πολέμου, προέρχονταν ως επί το πλείστον από τις πλατιές λαϊκές μάζες της Παλαιάς Ελλάδας, σε όλη της την έκταση. Προέρχονται από τα αγροτικά, μικροαστικά, ενίοτε από τα εργατικά στρώματα, από την μετέπειτα εκλογική βάση του αντιβενιζελισμού δηλαδή²⁷⁵. Ο καπιταλισμός και η ολοκληρωτική εμπορευματοποίηση της οικονομίας που οι Βενιζελικοί προωθούσαν έθετε σε κίνδυνο τόσο τα συμφέροντά τους όσο και την αντιπροσωπευτική τους υπόσταση. Ο αντικαπιταλισμός τους λοιπόν αποκτά πραγματολογικό περιεχόμενο, συνεπαγόμενο έναν υπαρξιακό κίνδυνο, εάν ληφθεί υπόψιν, πέραν του πολέμου, η κοινωνική τους οργάνωση και η οικονομική τους δραστηριότητα.

Για παράδειγμα, οι Επίστρατοι των αστικών κέντρων προέρχονταν κυρίως από τα μικροαστικά στρώματα των πόλεων τα οποία ήταν οργανωμένα σε συντεχνίες, με κατεξοχήν τέτοιο παράδειγμα τον ΠΣΣ, παράλληλο του ΠΣΕ²⁷⁶. Αυτή τους η συντεχνιακή οργάνωση, που περιλάμβανε ως επί το πλείστον ελεύθερους επαγγελματίες και βιοτέχνες, σαφώς απειλούνταν από το ανορθωτικό πρόγραμμα των Φιλελευθέρων, μέσω της οργάνωσης σε επιχειρηματικός-εφοπλιστικούς ομίλους που προωθούσαν σε επίπεδο υψηλής κοινωνικής στάθμης, της δημόσιας υπαλληλίας σε μεσαίο επίπεδο, και της συνδικαλιστικής οργάνωσης σε εργατικό επίπεδο. Παρόμοια άγχη και συμφέροντα είχαν και οι Επίστρατοι των αγροτικών στρωμάτων, οι οποίοι είχαν επικοινωνία και οργανική σχέση με τα αστικά κέντρα. Η δημιουργία μιας τριμερούς ταξικά διαιρεμένης κοινωνίας ευρωπαϊκού τύπου αποτελούσε υπαρξιακή απειλή για τους Επιστράτους και την κοινωνική δομή τους, παράγοντας που συνετέλεσε τόσο στον εξτρεμισμό τους όσο και στον αντιφιλελευθερισμό τους, που αποτέλεσε την οικονομική πτυχή του αντιδυτικισμού τους.

Στην διάρκεια των Νοεμβριανών, την μεγάλη στιγμή εκδήλωσης της δράσης και της έκφρασης του επιστρατικού εξτρεμισμού, ακριβώς τα εμπορικά μαγαζιά της πρωτεύουσας ήταν που χτυπήθηκαν και ο Εμμανουήλ Μπενάκης διαπομπεύτηκε. Ο αντιφιλελευθερισμός τους δηλαδή έλαβε χαρακτήρα πρακτικής εφαρμογής. Δεν θα είχαν συμβεί βέβαια όλα αυτά δίχως την συγκυρία της εμπόλεμης περιόδου. Το φαινόμενο του αντικαπιταλισμού αυτού ήταν ουσιαστικά απόρροια του Διχασμού, και είναι αμφίβολο κατά πόσο θα είχε εκδηλωθεί με την ίδια ένταση σε προγενέστερη ιστορική συγκυρία. Ο αντικαπιταλισμός των επιστράτων δεν αποσκοπούσε στην δημιουργία μιας άλλης κοινωνίας που θα διαδεχθεί τον καπιταλισμό περνώντας μέσα από αυτόν και θεωρώντας τον ως αναγκαίο στάδιο, όπως αποσκοπούσαν οι Βενιζελικοί σοσιαλιστές και η Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης, που ευαγγελίζονταν την δημιουργία μιας κομμουνιστικής κοινωνίας μέσα από την καπιταλιστική²⁷⁷. Οι Επίστρατοι αποσκοπούσαν στην διατήρηση ενός παρόντος δια της εξιδανίκευση ενός εν πολλοίς εκ των υστέρων επινοημένου παρελθόντος²⁷⁸.

4.4.β: Ο αντιδυτικός αντιπολιτευτικός λόγος των Επιστράτων.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 242-243.

²⁷⁵ Ο.π., σ. 264.

²⁷⁶ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Νοέμβριος 1996, σ. 28.

²⁷⁷ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδόσεις Εξάντας, σ. 24 και 44,

²⁷⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, δέκατη τρίτη έκδοση Νοέμβριος 2018, σ. 218.

Ο Αντιδυτικός λόγος, τόσο των Επιστράτων, όσο και των Αντιπολιτευτικών προς τους Βενιζελικούς εφημερίδων, ξεκίνησε σύντομα, στο άμεσο διάστημα μετά την Συμμαχική Διακοίνωση (Νότα) της 8ης Ιουνίου 1916. Σε ευρύτερο επίπεδο, η προπαγάνδα του Αντιβενιζελικού Τύπου επιδόθηκε σε μια αρνητική αναθεώρηση του ρόλου των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην Ελλάδα διαχρονικά, πιστώνοντας στην Βρετανία συγκεκριμένα μια συνεχή ανθελληνική στάση επικαλούμενος τις επεμβάσεις εις βάρος της Ελλάδας την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα Α΄ και τον Φιλοβουλγαρικό προσανατολισμό της Βρετανικής Πολιτικής, παρουσιάζοντας την κατοπινή στάση της ως συνέχεια της προηγούμενης²⁷⁹. Οξεία αλλά διαφοροποιημένη είναι και η κριτική απέναντι στην Γαλλία, επικεντρωμένη όμως στην πολιτική και στρατιωτική επέμβαση, και όχι στην ίδια την Γαλλία σαν χώρα²⁸⁰. Στον φύλλο της 1ης Ιουλίου 1916²⁸¹, η εφημερίδα *Νέα Ημέρα Τεργέστης* καταφέρεται εναντίον των δημοσιευμάτων του γαλλικού τύπου που αποκαλούν τον Κωνσταντίνο Α΄ και το επιτελείο του πράκτορες των Γερμανών και συνεργάτες του περιβόητου Βαρόνου Σεγκ, ενώ σχετικό άρθρο του Ζωρζ Κλεμανσώ, δημοσιογράφου, πολιτικού και μετέπειτα προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας, χαρακτηρίζεται ως ανθελληνικό. Στο φύλλο της επομένης ημέρας φιλοξενείται συνέντευξη του Βενιζέλου στο γαλλικό περιοδικό Ζουρνάλ, όπου παρουσιάζεται ως φιλοπόλεμος σύμμαχος της Αντάντ που θέλει να παρασύρει την Ελλάδα στον πόλεμο και τον όλεθρο, παραβιάζοντας την κατ'επέκταση την ουδετερότητα που ευαγγελίζονται οι Αντιβενιζελικοί²⁸². Στον Φύλλο της 9ης Ιουλίου οι σύμμαχοι παρουσιάζονται να τρομοκρατούν την Μακεδονία²⁸³. Στο φύλλο της 16ης Αυγούστου καλύπτεται η παρουσία του ΠΣΕ στην ομιλία των Αντιβενιζελικών ηγετών Δημήτριου Γούναρη, Στέφανου Δραγούμη και Δημήτριου Ράλλη στην Πλάκα. Το κόμμα των Φιλελευθέρων χαρακτηρίζεται ως ξενόφιλο²⁸⁴. Οι Βενιζελικοί παρουσιάζονται ως ο μαριονέτες της Αντάντ, ο αντιδυτικισμός ταυτίζεται πλέον με τον αντιβενιζελισμό. Χαρακτηριστικά η *Νέα Ημέρα Τεργέστης* γράφει: “Είμαστε οι Έλληνες και είστε οι Φραγκολεβαντίνοι²⁸⁵”, με την ελληνικότητα των Φιλελευθέρων να αμφισβητείται και την «δυτική κατάρτισή τους» τους να τονίζεται κατηγορηματικά.

Οι τόνοι της Νέας Ημέρας Τεργέστης ως δημοσιογραφικού οργάνου των Επιστράτων είναι εξ' αρχής οξυμένοι, στρεφόμενοι εναντίον των Συμμάχων, και κυρίως των Γάλλων, ενώ ευθύς εξ' αρχής ταυτίζει τους βενιζελικούς με τους αγγλογάλλους, παρουσιάζοντας τους δεύτερους ως στρατό κατοχής (που εκ των πραγμάτων ήταν), και τους πρώτους ως ανδρείκελα τους και συνεργάτες τους εντός του ελληνικού εδάφους. Οι σύμμαχοι επίσης παρουσιάζονται να επιβουλεύονται και να καταπατούν την ελληνική ανεξαρτησία, ενώ με τον χαρακτηρισμό “ανθελληνικό” υπονοείται πλήγμα στην “ελληνικότητα” της (Παλαιάς βεβαίως) Ελλάδας, ταυτιζόμενη με το πρόσωπο του βασιλέως Κωνσταντίνου Α΄, ένα πρόσωπο-σύμβολο στην αντιβενιζελική ιδεολογία.

Σημείο αιχμής υπήρξε το Κίνημα Εθνικής Αμύνης στην Θεσσαλονίκη, το οποίο δεν έλαβε καλής υποδοχής από τις αντιβενιζελικές εφημερίδες. Η *Νέα Ημέρα Τεργέστης* του επιφύλαξε ψυχρή υποδοχή²⁸⁶, οι *Αθήναι* το χλεύασαν²⁸⁷, ενώ η εφημερίδα *Εμπρός* σε φύλλο της 20ης Αυγούστου 1916, εξέφρασε την πικρία της απέναντι στην Αντάντ, δηλώνοντας ότι “Η αντάντα προκαλεί αλγεινά αισθήματα στην Ελλάδα”²⁸⁸, μια μομφή απέναντι στην συστράτευση Αντάντ-Βενιζελικών,

²⁷⁹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990, σ. 275.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 278.

²⁸¹ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 1.7.1916

²⁸² *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 2.7.1916.

²⁸³ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 9.7.1916.

²⁸⁴ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 16.8.1916.

²⁸⁵ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 26.8.1916.

²⁸⁶ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 17.8.1916.

²⁸⁷ *Εφημ. Αθήναι*, 15.9.1916.

²⁸⁸ *Εφημ. Εμπρός*, 20.8.1916.

με την άποψη ότι η παραβίαση της ουδετερότητας θα οδηγήσει στην καταστροφή, ενώ στο φύλλο της επόμενης ημέρας το κίνημα της Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζεται ως στασιαστικό, και στις 5 Σεπτεμβρίου αυξάνει την ένταση αποκαλώντας τους Γάλλους υπερβενιζελικούς²⁸⁹, ενώ σε φύλλο της επόμενης ημέρας η Αντάντ παρουσιάζεται ως ο εσωτερικός εχθρός της Ελλάδας²⁹⁰.

Οι κατά τόπους Σύνδεσμοι των Επιστράτων με την παρουσία τους για των τηλεγραφημάτων τους στον λόγο των εφημερίδων, αποτελούν ίσως την αμεσότερη έκφραση του αντιδυτικισμού της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης, όντας η ριζοσπαστικότερη συνιστώσα της, όπως καταδεικνύει το ακόλουθο απόσπασμα του Συνδέσμου Αργαλαστής στην *Νέα Ημέρα Τεργέστης*:

*“Εκφράζει (εννοεί ο σύνδεσμος) την αγανακτησή του επί των χυδαιότατων ύβρεων που εκτοξεύονται από τον πράκτορα των ξένων συμφερόντων Ελευθέριο Βενιζέλο κατά του Ιερού πρόσωπου του Βασιλέως μας, δήλα Αυτόν και δια παντός μέσου κατά των λεοντατιστικών απειλών του άνω πράκτορα και δράττεται της ευκαιρίας να διαδηλώσει την πίστη και την αφοσίωση προς τον Βασιλέα και την εμποιστοσύνη προς την φιλουουδέτερη πολιτική της Κυβέρνησης.”*²⁹¹

Πλέον περιγράφονται και αποκρυσταλλώνονται γλαφυρά οι κατευθυντήριες γραμμές των Επιστράτων υπέρ του Βασιλιά και απέναντι στους Συμμάχους και τον Βενιζέλο, που θα λάβουν πρακτική εφαρμογή στα Νοεμβριανά, με την τάυτιση ξένων/δυτικών και Βενιζέλου να παγιώνεται.

Η πολεμική κατά του κινήματος Εθνικής Αμύνης ως δυτικοκίνητου και η αποτύπωση της γεωγραφικής διάστασης που σταδιακά λαμβάνει ο Διχασμός περιγράφεται στο παρακάτω απόσπασμα της Νέας Ημέρας Τεργέστης, στο φύλλο της 14ης Σεπτεμβρίου 1916: *“Είναι γνωστό στους παντός χρωματισμού παρασκηνιακούς κύκλους ότι ο κ. Βενιζέλος δεν έφυγε στην Θεσσαλονίκη με οικεία βούληση. Παρακινήθηκε από τους επαναστάτες εκεί και από τους ξένους.”*²⁹²

Η πορεία προς τα Νοεμβριανά και το αβέβαιο παρόν και μέλλον του διεθνούς και εγχώριου σκηνικού, συντελούν στην κλιμάκωση της έντασης. Μια ένδειξη που θα ξεκινήσει έναν σημερινό αναγνώστη είναι ο ιδιάζων λόγος του επιστρατικού εξτρεμισμού- που αντικατροπτίζει τον αντιβενιζελικό τύπο και τον αντιβενιζελικό σε γενικό επίπεδο, ένας λόγος που σε μεταγενέστερες φάσεις της ιστορίας ακούγεται αντιμπεριαλιστικός, όπως μαρτυρά το ακόλουθο απόσπασμα της Νέας Ημέρας Τεργέστης, από κύριο άρθρο της με τίτλο ΟΙ ΛΑΟΙ ΝΑΙ, ΟΙ ΣΤΟΛΟΙ ΟΧΙ!

*“Οι Λαοί αποφασίζουν περί της τύχης των πραγματικά. Είμεθα σύμφωνοι. Οι Λαοί όμως, κύριε Κλεμανσώ, και όχι οι ξένοι στρατοί και οι ξένοι στόλοι περί της τύχης ξένων λαών. Απομακρύνεται τους στρατούς σας και τους στόλους σας. Αφήστε ελευθέρως τας χείρας της Ελλάδος. Λύσατε τας αλυσίδας, τους κλοιούς και τας πέδας. Αποδώσατε την ελευθερίαν εις τον λαόν. Και τότε θα ειδείτε εις μιαν μεγαλοφάνταστον εικόνα πως αληθώς οι Λαοί,μόνοι τους, γνωρίζουν να αποφασίζουν περί τι τύχης τους.”*²⁹³

Γίνεται λοιπόν φανερό το ότι μορφοποιείται ένας αντιπολιτευτικός αντιδυτικός λόγος απέναντι στην συμμαχική πατρωνία των φιλελευθέρων που έχει ως σημείο αναφοράς την “Ελλάδα” εννοώντας προφανώς την “παλαιά”, μια Ελλάδα που περιλαμβάνει τον “Λαό” και όχι το έθνος, που σύμφωνα με το ερμηνευτικό σχήμα του Γιώργου Μαυρογορδάτου για τον Διχασμό αποτελεί τον κύριο ιδεολογικό άξονα της φάσης του Διχασμού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, εκείνον του εσωστρεφούς πατριωτισμού της Παλαιάς Ελλάδας, συστατικό στοιχείο του οποίου μεταξύ άλλων είναι και ένας ανανεωμένος και αναδιπλωμένος αντιδυτικισμός.

Παρά την τεταμένη κατάσταση και το δυσμενές εμπόλεμο κλίμα που είχε διαμορφωθεί, οι Δυνάμεις της Αντάντ δεν σταμάτησαν τις διπλωματικές επαφές με τον Κωνσταντίνο και την

²⁸⁹ Εφημ. Εμπρός, 5.9.1916.

²⁹⁰ Εφημ. Εμπρός, 6.9.1916.

²⁹¹ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 4.9.1916.

²⁹² Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 14.9.1916.

²⁹³ Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης, 20.9.1916.

κυβέρνηση των Αθηνών για όλη την περίοδο από την διακοίνωση της 8ης Ιουνίου μέχρι τον Νοέμβριο του 1916, ενώ δεν αναγνώρισαν ρητά το Κίνημα Εθνικής Αμύνης και την Προσωρινή Επαναστατική Κυβέρνηση του Βενιζέλου στην Θεσσαλονίκη, αποσκοπώντας να μεταπείσουν τον Κωνσταντίνο μέσω διαπραγματεύσεων αν όχι για έξοδο στον πόλεμο (όπως ευελπιστούσε και ο ίδιος ο Βενιζέλος), έστω για παρεμπόδιση της αρωγής απέναντι στις Κεντρικές Δυνάμεις και προκειμένου να εξασφαλίσουν την αποτροπή επίθεσης πιστών στην Αθήνα στρατευμάτων στα νότια της Στρατιάς της Ανατολής, που αποτελούσε φόβο του Σαραΐγ.²⁹⁴

Ήδη από τις 10 Οκτωβρίου ο Κωνσταντίνος σε επαφή του με τον Γάλλο βουλευτή Πολ Μπεναζέ είχε συμφωνήσει ώστε να παροπλιστεί ο στόλος και ο στρατός της Παλαιάς Ελλάδας, απόφαση που ωστόσο ανακλήθηκε μετά την εισβολή του στρατού της Άμυνας στην Κατερίνη. Η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε παραβίαση της αποστρατικοποιημένης ζώνης (παρότι η Κατερίνη δεν ανήκει στην Θεσσαλία που ήταν η ζώνη). Τον Νοέμβριο οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν, με τον Μπεναζέ να αξιώνει την παράδοση του οπλισμού, και με τον πολιτικο-στρατιωτικό κύκλο του Κωνσταντίνου να ετοιμάζεται σιγά σιγά για την κορύφωση του δράματος. Ο Μπεναζέ έστειλε νέο τελεσίγραφο στις 3 Νοεμβρίου με αξίωση τον άμεσο αφοπλισμό των παλαιοελλαδικών ενόπλων δυνάμεων μέχρι τις 18 του μηνός.

Οι τόνοι της Νέας Ημέρας Τεργέστης απέναντι στην Αντάντ έπεσαν ένεκα της επικείμενης διαπραγμάτευσης²⁹⁵, για να ανέβουν ξανά²⁹⁶ και να μείνουν εκεί μέχρι την 18η Νοεμβρίου²⁹⁷. Η εφημερίδα *Εμπρός* παρουσίασε τις αξιώσεις του Γάλλου πολιτικού ως απειλές, επικροτώντας την άρνηση της κυβέρνησης για τον αφοπλισμό, ενώ οι *Αθήναι* κράτησαν φαινομενικά μετριοπαθή στάση απέναντι στους Συμμάχους, όχι όμως και απέναντι στους Βενιζελικούς, χαρακτηρίζοντας το Κίνημα Εθνικής Αμύνης χρεοκοπημένο.

Στις 18 Νοεμβρίου του 1916 ο ναύαρχος Φουρνιέ διέταξε αποβίβαση στρατιωτικών δυνάμεων στην Αττική προκειμένου να καταλάβουν στρατηγικά σημεία της πόλης σε μια ειρηνική επίδειξη δύναμης, για να βρεθούν αντιμέτωπες με πιστές στον Κωνσταντίνο δυνάμεις στρατιωτών και επιστράτων, και να υποχωρήσουν μετά από σύντομη αλλά αιματηρή μάχη. Ήταν η στιγμή που τα αντιδυτικά λόγια έγιναν αντιδυτικές πράξεις, μιας και οι αντιβενιζελικές σφαίρες διαπέρασαν τα σώματα των αγγλογάλλων ναυτών και στρατιωτών.

Μετά την εύκολη νίκη εναντίον των δυνάμεων της Αντάντ, και ύστερα από τον σύντομο και ατελέσφορο βομβαρδισμό της πρωτεύουσας από τον συμμαχικό στόλο, οι Επίστρατοι εξαπέλυσαν πογκρόμ εναντίον των βενιζελικών, με τους πρόσφυγες και τους Κρητικούς να είναι τα προτιμηταία θύματα. Χαρακτηριστική περίπτωση της δράσης των Αντιβενιζελικών εξτρεμιστών κατά τα Νοεμβριανά υπήρξε η γνωστή διαπόμπευση του βενιζελικού Δημάρχου Αθηνών Εμμανουήλ Μπενάκη. Ανάλογη δράση εκ μέρους των επιστράτων και των συνοδοιπόρων τους έλαβε χώρα και στην επαρχία.

Η *Νέα Ημέρα Τεργέστης* παρουσιάζοντας τα γεγονότα των Νοεμβριανών δοξολόγησε τις δυνάμεις των Επιστράτων για την νίκη τους επί των Αγγλογάλλων στο φύλλο της 19ης Νοεμβρίου, με τα δημοσιευθέντα τηλεγραφήματα να σκιαγραφούν μια ηρωική διάσταση των γεγονότων, όπως περιγράφεται στο παρακάτω απόσπασμα του Συνδέσμου Τρικάλων: “*Διαδηλεί (εννοείς ο σύνδεσμος) την σταθερή απόφασή του να αντιτάξει ελληνοπρεπή άμυνα κατά πάσης εκβιάσεως προς αποδοχή των αιτημάτων και παραδόσεως των όπλων, τα οποία τίμησαν και δόξασαν την Ελλάδα και τα οποία αποτελούν το ύστατο έρεισμα της πατρίδας.*”²⁹⁸ Είναι λοιπόν φανερό η ριζοσπαστικοποίηση της επιστρατικής κοινής γνώμης. Πλέον η άμυνα γίνεται “ελληνοπρεπής” (αντικαταβολή προς την ξένη επέμβαση, και ίσως “αφελληνισμός” των Φιλελευθέρων), ενώ τα “τιμημένα ελληνικά όπλα”

²⁹⁴ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Γ΄ έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 103-104.

²⁹⁵ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 2.11.1916.

²⁹⁶ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 4.11.1916.

²⁹⁷ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 7-18.11.1916.

²⁹⁸ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 19.11.1916.

προφανώς είναι υπαινιγμός για την ταυτότητα που διαμόρφωσαν οι Επίστρατοι ως συμπολεμιστές στους Βαλκανικούς πολέμους.

Το *Εμπρός* σχολιάζοντας τα γεγονότα των ημερών παρουσίασε τον Βενιζέλο ως κύριο υπαίτιο της σύγκρουσης με τους Αγγλογάλλους²⁹⁹, ενώ οι *Αθήναι*, παρά την όποια μετριοπάθεια την χαρακτήριζε έως τότε, έκανε λόγο στα πρωτοσέλιδα της για αμυνόμενη Ελλάδα, λαμβάνοντας ξεκάθαρα θέση υπέρ του Κωνσταντίνου και των Επιστράτων, δοξολογώντας την νίκη επί των Δυνάμεων της Αντάντ.³⁰⁰

Στις 25 Νοεμβρίου οι Σύμμαχοι θα κηρύξουν τον αποκλεισμό της Παλαιάς Ελλάδας μέχρι την συμμόρφωση του Κωνσταντίνου, παράγοντας που οδήγησε στην περαιτέρω συσπείρωση των αντιβενιζελικών δυνάμεων, ένα γεγονός το οποίο καλωσορίστηκε “πανηγυρικά” και “ηρωικά” ως ένδειξη αυταπάρνησης από την *Νέα Ημέρα Τεργέστης*³⁰¹ και τις *Αθήναι*³⁰², σχολιάστηκε δυσμενώς από το *Εμπρός*, όπου σε φύλλο της ημέρας κήρυξης του αποκλεισμού, έκανε λόγο ότι η πολιτική των Δυνάμεων ήταν ως πράξη αυθαίρετη και εχθρική προς την Ελλάδα που μονάχα τον Βενιζέλο ευνοούσε³⁰³. Ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο στις τρεις αυτές εφημερίδες ταυτίζει τον αντιβενιζελισμό με τον αντιδυτικισμό, ένα υβριδικό προπαγανδιστικό εργαλείο που πλέον εντείνεται ραγδαία ένεκα των δραματικών εξελίξεων.

Στο φύλλο του *Εμπρός* της 1ης Δεκεμβρίου ο Βενιζέλος λέγεται ειρωνικά δοκιμασμένος και ειλικρινής φίλος της Αντάντ, και παρομοιάζεται με τις εμβληματικές μορφές προδοτών του Εφιάλτη και του Ιούδα Ισκαριώτη, στον απόηχο των Νοεμβριανών και με τη φαινομενική αποκήρυξη του Κινήματος της Θεσσαλονίκης να αποδοκιμάζεται έντονα³⁰⁴. Ο λόγος της εφημερίδας οξύνεται κατά τα πρότυπα της Νέας Ημέρας Τεργέστης, με την αποτύπωση του γεωγραφικού πλέον Διχασμού να είναι ορατή στο έντυπο και με σαφείς υπαινιγμούς ότι οι αγγλογάλλοι αποτελούν στρατό κατοχής.

Ανάλογη ρητορική συνεχίζεται μέχρι το τέλος του έτους, με το *Εμπρός* να κατηγορεί την Αντάντ ότι επιθυμεί να επιβάλει τον “προδότη Βενιζέλο”³⁰⁵, με τα ενθουσιώδη τηλεγραφήματα των Επιστράτων στις στήλες της Νέας Ημέρας Τεργέστης να περιφρονούν τις συμμαχικές διακοινώσεις³⁰⁶, και τις *Αθήναι* να κατηγορούν την Αντάντ ότι παρά τις εξαγγελίες τους περί του αντιθέτου, καταπατά τα δικαιώματα των μικρών εθνών, και είναι η ίδια υπεύθυνη για την τεταμένη κατάσταση στην Ελλάδα³⁰⁷.

Τον Δεκέμβριο του 1916 τρεις νέες συμμαχικές διακοινώσεις αποδόθηκαν στην Κυβέρνηση της Αθήνας από τις Δυνάμεις της Αντάντ. Παρότι φαινομενικά το κωνσταντινικό καθεστώς υποχωρούσε μπροστά στις συμμαχικές απαιτήσεις, στην πραγματικότητα επιδίωκε οικονομία χρόνου ώστε να κάνει την επόμενη κίνηση του. Παρότι ο Γούναρης, ο Στρέιτ και ο Μεταξάς ήλπιζαν σε κοινή επιχείρηση αντιβενιζελικών και Γερμανοβουλγάρων εναντίον της Στρατιάς της Ανατολής και του στρατού της Άμυνας, ο Δούσμανης και ο Στρατηγός απέκλεισαν αυτό το ενδεχόμενο, το ίδιο και η γερμανική αυτοκρατορική στρατιωτική ηγεσία. Μετά από συμβούλιο του στέμματος που συγκλήθηκε στις 26 Δεκεμβρίου 1916, και σε συνδυασμό με το τελεσίγραφο των Δυνάμεων την Πρωτοχρονιά, που απαιτούσε άνευ όρων συνθηκολόγηση, η αντιβενιζελική ηγεσία ενέδωσε στις συμμαχικές αξιώσεις. Ακολούθησε η διάλυση των Επιστράτων στις 12 Ιανουαρίου,

²⁹⁹ *Εφημ. Εμπρός*, 1.12.1916.

³⁰⁰ *Εφημ. Αθήναι*, 19.11.1916.

³⁰¹ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 25.11.1916.

³⁰² *Εφημ. Αθήναι*, 25.11.1916.

³⁰³ *Εφημ. Εμπρός*, 25.11.1916.

³⁰⁴ *Εφημ. Εμπρός*, 1.12.1916.

³⁰⁵ *Εφημ. Εμπρός*, 17.1.1917.

³⁰⁶ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 21.12.1916.

³⁰⁷ *Εφημ. Αθήναι*, 14.12.1916.

γεγονός που εξηγεί την απουσία πλέον των τηλεγραφημάτων τους στην *Νέα Ημέρα Τεργέστης*. Ο αποκλεισμός ωστόσο συνεχίστηκε, εξαιτίας της γαλλικής κυρίως επιμονής.³⁰⁸

Εφόσον οι σχέσεις μεταξύ των Συμμάχων και της Κυβέρνησης των Αθηνών μπήκαν σε ύφεση, δίχως βέβαια να αποκατασταθούν, αναλόγως προσαρμόστηκε και ο αντιπολιτευτικός λόγος του αντιβενιζελικού τύπου, με τον αντιδυτικό λόγο να είναι επίσης σε ύφεση και τον λόγο των επιστράτων να απουσιάζει. Ότι κοντινότερο σε αντιδυτικό λόγο υπάρχει που να αφορά την περίοδο από τον Ιανουάριο του 1917 μέχρι την επάνοδο των Φιλελευθέρων στην εξουσία τον Ιούνιο του ίδιου έτους, αφορά κατά κύριο λόγο την δυσφορία που η παράταση του συμμαχικού αποκλεισμού προκάλεσε, με αυτήν την παράταση να συνεπάγεται λιμούς, πτώση του βιοτικού επιπέδου, υπαρξιακό άγχος, ανασφάλεια και οργή³⁰⁹³¹⁰³¹¹. Η αρχική πρόθεση των συμμάχων ότι οι στερήσεις του αποκλεισμού θα προκαλούσαν την μίση, μέρους έστω, του παλαιοελλαδικού κόσμου απέναντι στον βασιλιά διαψεύστηκε και επέφερα τα αντίθετα αποτελέσματα. Η επιστροφή των Φιλελευθέρων στην κυβέρνηση και η ενοποίηση του Κράτους έγιναν σιωπηρά αποδεκτές από τα τρία αντιβενιζελικά δημοσιογραφικά όργανα που εξετάστηκαν στην παρούσα ενότητα, όπως μαρτυρούν τα δημοσιεύματα της περιόδου^{312 313 314}. Η επιμονή ωστόσο στην ουδετερότητα παρέμεινε, δίχως βέβαια την εξτρεμιστική ρητορική και δράση των Επιστράτων³¹⁵.

Στον αντίποδα τώρα, ο Βενιζελικός Τύπος, παρότι στην κατά προ του Διχασμού περίοδο έπνεε τα ίδια με τους αντιβενιζελικούς αισθήματα για τον Κωνσταντίνο Α΄, κατά την εξεταζόμενη περίοδο κράτησε σχηματικά φιλοδυτική στάση και σφόδρα αντιγερμανική και αντιαψβουργική, με την Γαλλία να κατέχει εξέχουσα θέση στις στήλες του. Τα φιλελεύθερα δημοσιογραφικά όργανα εξυμνούσαν τους δημοκρατικούς θεσμούς και τις φιλελεύθερες δημοκρατίες της Δύσης, οι οποίες παρουσιάζονταν σαν διαχρονικές φίλες χώρες της Ελλάδας, πρότυπα κράτη και προστάτιδες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αρωγοί των μικρών κρατών, ενώ αρνούνταν στην Γερμανία και την Αυτοκρατορία των Αψβούργων οποιαδήποτε σχέση με την ευρωπαϊκή ταυτότητα και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, με τους Γερμανούς να παρουσιάζονται ως απόγονοι των βάρβαρων Τευτόνων που επιβουλεύονται τον “ελληνολατινικό πολιτισμό” που συνέδεε Έλληνες και Γάλλους, απειλώντας να φέρουν την κυριαρχία της βαρβαρότητας επί του πολιτισμού στην Γηραιά Ήπειρο. Ο ελληνικός Διχασμός λοιπόν αντικατόπτριζε σε εθνικό ιδεολογικό επίπεδο τον γενικευμένο ευρωπαϊκό διχασμό που εξελισσόταν δια του Μεγάλου Πολέμου³¹⁶.

Όσον αφορά τώρα στις κρίσιμες περιόδους που παρουσιάστηκαν εδώ, η θέση της βενιζελικής κοινής γνώμης ήταν κυμαινόμενη και σε ετεροπροσδιορισμό με την ανάλογη αντιβενιζελική, δίχως ποτέ, όπως και η αντίπαλη, να παρεκκλίνουν του φιλοδυτικισμού και της εξόδου στον πόλεμο στο πλευρό της Εγκάρδιας Συνεννόησης. Αρχικά το Κίνημα Εθνικής Αμύνης παρουσιάστηκε ως αντιβουλγαρικό και ως συνέχεια του Μακεδονικού Αγώνα, στην πορεία οι Αντιβενιζελικοί παρουσιάστηκαν ως συνεργάτες των Γερμανών και θιασώτες της “ουνικής” βαρβαρότητας, ενώ όσον αφορά τον αποκλεισμό παρουσιάζονταν οι Αντιβενιζελικοί ως υπεύθυνοι³¹⁷. Ωστόσο, μια βασική διαφορά μεταξύ του Αντιβενιζελικού και του Βενιζελικού δημοσιογραφικού λόγου είναι ότι τα αντίπαλα κοινωνικά υποκείμενα του πρώτου ήταν ορατά,

³⁰⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Γ΄ έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 103-107.

³⁰⁹ *Εφημ. Εμπρός*, 2.2.1917.

³¹⁰ *Εφημ. Εμπρός*, 24.2.1917.

³¹¹ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 4.3.1917.

³¹² *Εφημ. Εμπρός*, 28.6.1917

³¹³ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 28.6.1917.

³¹⁴ *Εφημ. Αθήναι*, 29.6.1917.

³¹⁵ *Εφημ. Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 22.3.1917.

³¹⁶ Λίνα Λούβη, <<Οψεις της Ευρώπης στον ελληνικό Διχασμό>>, *1915-2015 100 Χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές προεκτάσεις και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*, πρακτικά ημερίδας 7-8 Νοεμβρίου 2015. Άργος 2018, σ. 142-147.

³¹⁷ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, Γ΄ έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 103-107.

εκφράστηκαν μέσω της μαζικότητας των Επιστράτων κυρίως, ενώ ο δεύτερος, ένεκα συνθηκών, είχε περισσότερο ιδεολογικό παρά έμπρακτο χαρακτήρα πέραν απ τα όρια του Κράτους της Θεσσαλονίκης όσον αφορά τις προαναφερθείσες άμεσες και ορατές συνέπειες.

Ο Αντιπολιτευτικός αντιδυτικός λόγος των Επιστράτων, και κατ επέκταση ο αντιδυτικός λόγος της αντιβενιζελικής κοινής γνώμης, σίγουρα του μεγαλύτερου μέρους αυτής, δεν ήταν απλά μια αναδίπλωση του προυπάρχοντος και διάχυτου σε μερίδα της ελληνικής κοινής γνώμης αντιδυτικισμού. Ήταν ουσιαστικά μια υπαγωγή στην ευρύτερη ταυτότητα του Αντιβενιζελισμού. Οι άλλες κύριες υπαγωγές του κοινωνικοπολιτικού φαινομένου που ονομάστηκε αντιβενιζελισμός (αυστηρά μέσα στο πλαίσιο του Διχασμού στα χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου) ήταν μαζί με τον αντιδυτικισμό η αποστροφή απέναντι στον δυτικού τύπου καπιταλισμό, στον πολιτικό φιλελευθερισμό, σε αρκετές περιπτώσεις του ίδιου του κοινοβουλευτισμού, της συντεχνιακής οργάνωσης των επαγγελματικών κλάδων, της οργανικής σχέσης και πρόσδεσης της αντιβενιζελικής αστικής τάξης στο κράτος, σε αντιπαράθεση με την επιχειρηματική βενιζελική τάξη, τους αλύτρωτους της οθωμανικής αυτοκρατορίας και όλες τις αξίες και τα ιδανικά που οι φιλελεύθεροι πρέσβευαν.

Ο Αντιβενιζελικός αντιπολιτευτικός λόγος ήταν αντιδυτικός όχι μονάχα επειδή στρέφονταν εναντίον των Μεγάλων Δυνάμεων, ήταν αντιδυτικός στον επίπεδο των ιδεών και των οικονομικών πολιτικών, βάση των παραπάνω δεδομένων, εκφράζοντας το υπαρξιακό άγχος της Παλαιάς Ελλάδας για κάθε πτυχή της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής.

Σε τελική ανάλυση, όπως πολύ εμπειριστατωμένα έχει ειπωθεί από τον Γιώργο Μαυρογορδάτο, σε κάθε μεγάλο βήμα, κάθε περίπτωση Εθνικής Ολοκλήρωσης συνεπάγεται διχόνοια, διότι νομοτελειακά σχεδόν η εθνική ολοκλήρωση ή οι εκδοχές αυτής βρίσκουν μερίδες του πληθυσμού αντίθετες³¹⁸. Πρόκειται για ένα άκρως πολυπαραγοντικό ζήτημα που απασχολεί ακόμη τους αρμόδιους επιστήμονες. Μέρος αυτής της διχόνοιας υπήρξε στην ελληνική περίπτωση και ο αντιδυτικισμός των Επιστράτων-Αντιβενιζελικών. Ήταν και αυτός μια πτυχή του κύριου ανταγωνιστικού δίπολου που στιγμάτισε το ελληνικό κράτος κατά τον πρώτο αιώνα της ύπαρξης του: εκείνο της παραδοσιοκρατίας εναντίον του εκσυγχρονισμού, σε πολύ αδρές γραμμές. Η σύγκρουση αυτή συνεχίστηκε, υπό άλλη μορφή και με διαφορετική ένταση, στα χρόνια που ακολούθησαν και ήταν σίγουρα πυκνά γεγονότων και εξελίξεων.

³¹⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια. Η ελληνική περίπτωση*, εκδόσεις Πατάκη 2020, σ. 13.

Κεφάλαιο 5. Οι Επίστρατοι και η Δημόσια Ιστορία

Το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας διαφοροποιείται σημαντικά από τα υπόλοιπα πέντε σε δύο κύριους άξονες. 1) Χρονικά απέχει κατά πολύ από τα γεγονότα του Διχασμού και του Μεγάλου Πολέμου, όπου οι Επίστρατοι έλαβαν υπόσταση ως κίνημα και μαζικό φαινόμενο, καθώς και από την αμέσως επόμενη περίοδο του Μεσοπολέμου όπου οι πρωταγωνιστές των γεγονότων και από τις δύο πλευρές έγραψαν για αυτούς. 2) Η θεματική αυτού του Κεφαλαίου το καθιστά περισσότερο επίμετρο παρά μέρος του κύριου κορμού της εργασίας, καθότι αφορά ένα από επιστημονικής άποψης “σύγχρονο” ιστοριογραφικό ρεύμα: Εκείνο της Δημόσιας Ιστορίας. Μια συνολική μελέτη για τον Αντιβενιζελικό εξτρεμισμό που έχει ως επίκεντρο τους Επιστράτους πρέπει να περιλαμβάνει και την πρόσφατη δημόσια συζήτηση που γίνεται για αυτούς.

Ως Δημόσια ιστορία είθισται να αποκαλείται και να ορίζεται σε ένα πολύ γενικό και αφηρημένο επίπεδο, το σύνολο σχεδόν του ιστορικού διαλόγου και της ιστορικής παραγωγής που λαμβάνει χώρα εκτός των αρμόδιων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, συχνά από ιδιώτες, πολιτιστικούς συλλόγους, εφημερίδες, ιδιωτικά blog στο διαδίκτυο, η ιδεολογική χρήση της ιστορίας από κομματικούς, πολιτικούς ή άλλους φορείς, ενώ ακόμη και η σχολική ιστορία τείνει συχνά να κατηγοριοποιείται ως δημόσιο, όχι τόσο η ίδια όσο η διαμάχη γύρω από αυτήν³¹⁹.

Οι Επίστρατοι, παρότι κίνημα πρωτοφανούς μαζικότητας στον καιρό τους που έλαβε τεράστιες διαστάσεις, δεν κατέχουν μια συγκεκριμένη ή έστω μνημειώδη θέση στο συλλογικό φαντασιακό. Δεν μνημονεύονται σε πάσης φύσεως επετείους ή τελετές, ούτε πυροδοτήσαν ποτέ αυτό που ονομάζεται “πολέμους της ιστορίας”³²⁰. Οι Επίστρατοι δεν απέκτησαν δικά τους μνημεία ή τύπους μαρτυρίου ως επίστρατοι, ούτε δαιμονοποιήθηκαν ή εξιδανικεύτηκαν όπως οι άλλοι πρωταγωνιστές του Διχασμού, με κατεξοχήν παράδειγμα τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο και σε μικρότερο βαθμό τον Κωνσταντίνο Α΄. Ούτε πραγματοποιήθηκαν ποτέ συνέδρια για την δράση τους ή έγιναν θορυβώδεις και πολιτικά φορτισμένες συζητήσεις γύρω από το όνομα τους, όπως έγινε κατεξοχήν με τον Διχασμό ως φαινόμενο.

Το κενό αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στους ακόλουθους παράγοντες: Η πρωτοκαθεδρία των λεγόμενων Βενιζελικών αφηγήσεων κατά τον Μεσοπόλεμο και η συμπίεση του Επιστρατισμού από το κοσμογονικό γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής σίγουρα συνετέλεσαν στην απώθηση των Επιστράτων από την συλλογική μνήμη. Σε μεταγενέστερο στάδιο, το κενό τους επιστρατισμού οφείλεται στο ότι οι ιστορικοί της Μεταπολίτευσης που μελέτησαν την περίοδο εστίασαν προσωποκεντρικά στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ενώ γενικά τα πρωτεία κατέχουν οι έρευνες και οι γκρίζες ζώνες του Δευτέρου Παγκοσμίου και του Εμφυλίου Πολέμου, τόσο στην επιστημονική όσο και στην δημόσια ιστορία, με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο να χαρακτηρίζεται από σχετική ιστοριογραφική πενία.

Το επιστημονικό κενό ίσως να συνέβαλε και αυτό στην παρεμπόδιση της διάδοσης των Επιστράτων στο ευρύ κοινό. Η μοναδική ολοκληρωμένη επιστημονική έρευνα που έχει γίνει για τους Επιστράτους είναι εκείνη του Γιώργου Θ. Μαυροκορδάτου Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση: Οι Επίστρατοι του 1916, που εκδόθηκε το 1996 από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, και αποτελεί την κυριότερη πηγή πληροφόρησης και τεκμηρίωσης της εργασίας αυτής. Σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό το θέμα καλύπτεται ιστοριογραφικά σε όλα σχεδόν τα έργα που αναφέρονται στην περίοδο, αλλά όχι συγκεκριμένα, με εξαίρεση το βιβλίο του Γιάννη Μουρέλου Τα Νοεμβριανά του 1916 μέσα από το αρχείο της μεικτής επιτροπής αποζημιώσεων (Εκδόσεις Πατάκη 2007) που αναφέρεται κυρίως στις υλικές συνέπειες κυρίως της δράσης των επιστράτων και στην γεωγραφική έκταση αυτής, που επίσης αποτελεί μέρος της βιβλιογραφίας.

Η δημόσια παρουσίαση των Επιστράτων ωστόσο είναι υπαρκτή, αλλά αποσπασματική. Εμφανίζεται κυρίως στον πολιτικό χώρο της Άκρας Δεξιάς, με την οποία έχουν εκλεκτική συγγένεια, προδρομικά και αναδρομικά βέβαια. Κυρίως ακροδεξιά παραδείγματα θα αναλυθούν

³¹⁹ Εισαγωγή του <<Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας>> (συλλογικό), εκδόσεις Επίκεντρο, 2015, σ. 9-11.

³²⁰ Ένζο Τραβέρσο, *Η Ιστορία ως πεδίο μάχης, ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ου αιώνα*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2016, σ. 299.

στην πορεία του κεφαλαίου. Ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η υποδοχή των Επιστράτων από μέρος της αριστεράς, όπου παρατηρείται μια κάποια αμφιθυμία, η οποία είχε γίνει αντιληπτή για άλλους λόγους στο λυκαυγές του Μεσοπολέμου. Η Βενιζελική “δημόσια σφαίρα” για τους Επιστράτους απουσιάζει, καθότι έχει μελετηθεί και αναλυθεί εκτενώς στα προηγούμενα κεφάλαια, ενώ δεν υπάρχει κάποιος άμεσος απόγονος και που μάλιστα να έχει αναφορές στους Επιστράτους στην εποχή του διαδικτύου και των ΜΜΕ ώστε να αντληθεί υλικό από εκεί. Σε καμία περίπτωση δεν επιχειρείται μια ερμηνεία στα πρότυπα της Θεωρίας των Δυο άκρων ή εξίσωση απόψεων, παρά μόνο μεμονωμένη εξαγωγή συμπερασμάτων και ερμηνειών από μεμονωμένα παραδείγματα, υπό τους όρους-ομπρέλα άκρα δεξιά και αριστερά.

Τα στοιχεία για την παρακάτω ανάλυση αντλήθηκαν από την εθνικιστική ιστοσελίδα <<Metapedia>>, τα <<BlogspotPireorama>> ιστορίας και πολιτισμού και Θέματα Ελληνικής Ιστορίας, το βιβλίο του Δημήτρη Μιχαλόπουλου Η Ξεχασμένη Επανάσταση. Οι Έλληνες Επίστρατοι και ο αγώνας τους 1916-1920 (Εκδόσεις Πελασγός 2012), την εθνικοσοσιαλιστική ιστοσελίδα <<Μαύρος Κρίνος>>, το τεύχος 16 του Περιοδικού Αρχαιοτάξιο των ΑΣΚΙ με θεματική Η ακροδεξιά στο φως της ιστορίας, η εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Ο Εθνικός Διχασμός, ο Βενιζέλος, ο Κωνσταντίνος και το Ανάθεμα από τα Ε Ιστορικά της *Ελευθεροτυπίας*, το βιβλίο του Σπύρου Αλεξίου Η Μεγάλη Ιδέα, από τους εθνικούς μύθους στις φωτιές της Σμύρνης 1844-1922 από τις εκδόσεις Τόπος, και η ιστοσελίδα του Νίκου Μπογιόπουλου <<Ημεροδρόμος>>.

5.1 Οι Επίστρατοι στον δημόσιο λόγο της σύγχρονης Άκρας Δεξιάς.

Ένα ενδιαφέρον και χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός αφηγήματος που μπορεί να χαρακτηριστεί σχηματικά ως ακροδεξιό ή εθνικιστικό, αποτελεί η εγκυκλοπαιδική ιστοσελίδα Μεταπαίδια, μια παραφθορά της Wikipedia. Η ιστοσελίδα αυτοπροσδιορίζεται ως Εθνικιστική, και φιλοξενεί λήμματα ιστορικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα ακροδεξιάς απόχρωσης. Σύμφωνα με την περιγραφή της αρχικής σελίδας πρόκειται περί εναλλακτικής προσέγγισης της ιστορίας, της πολιτικής, της γεωπολιτικής, του πολιτισμού, της φιλοσοφίας, των επιστημών, των γραμμάτων και των τεχνών, ενώ κατά το συστατικό σημείωμα αποσκοπεί να επηρεάσει την επικρατούσα διαλεκτική μέσα από έναν μεταπολιτικό σκοπό³²¹.

Το σχετικό με τους Επιστράτους λήμμα³²² ξεκινάει με μια φαινομενικά τυπική αφήγηση κατά το πρώτο μέρος, όπου και εξηγεί το ιστορικό πλαίσιο της εποχής και τους λόγους και τις αιτίες οι οποίοι οδήγησαν στην σύσταση των συλλόγων των εφέδρων. Μέχρι περίπου την μέση του λήμματος τίποτα το ιδεολογικά τοποθετημένο δεν εντοπίζεται, εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως. Στην πορεία όμως ξεκινάει το αφήγημα. Ο Ιωάννης Μεταξάς, ο Δημήτριος Γούναρης, ο Στέφανος Σκουλούδης και ο Σπυρίδωνας Λάμπρος παρουσιάζονται ως ηγέτες οι οποίοι κράτησαν με νύχια και με δόντια την Ελλάδα εκτός του πολέμου. Διατηρείται ωστόσο η “επιστημονική” συνέπεια όσον αφορά την μη απόδοση στον Μεταξά της δημιουργίας και ανάληψη της ηγεσίας και της πολιτικής καθοδήγησης των Επιστράτων, ενώ διακρίνεται μια ξεκάθαρη μεροληψία εκ μέρους του συντάκτη ή των συντακτών του άρθρου απέναντι στην αντιβενιζελική ουδετερότητα, προμηνύοντας έτσι τον αντιπολεμικό χαρακτήρα που είχαν και οι Επίστρατοι ως το εξτρεμιστικότερο κομμάτι του αντιβενιζελικού πολιτικού χώρου.

Παρακάτω παρατηρείται ότι δίνεται έμφαση στην κοινωνική/ταξική προέλευση των μελών των συλλόγων των Επιστράτων, οι οποίοι ως γνωστόν ήταν προερχόμενοι από τα μικροαστικά στρώματα της Παλαιάς Ελλάδας (μικροκτηματίες, μικρομεσαίοι επιχειρηματίες κλπ). Οι μικροαστοί αυτοί παρουσιάζονται σαν αγωνιστές οι οποίοι αντιτάχθηκαν απέναντι στην μεγαλοαστική πολιτική του Βενιζέλου και στο διεθνές κεφάλαιο, ένα τυπικό γνώρισμα των

321

https://el.metapedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CF%83%CE%B5%CE%BB%CE%AF%CE%B4%CE%B1

322

[https://el.metapedia.org/wiki/%CE%95%CF%80%CE%AF%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%B9_\(1916\)](https://el.metapedia.org/wiki/%CE%95%CF%80%CE%AF%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%B9_(1916))

Επιστράτων καθώς και μια τυπική λαϊκίστικη ρητορική του συντηρητικού και του φασιστικού χώρου σε διεθνές επίπεδο, όπου ναι μεν τα μικροαστικά κοινωνικά στρώματα δεν προλεταριοποιούνται και ουσιαστικά δεν αποσκοπούν να ανατρέψουν τις υπάρχουσες δομές, αλλά αντιτίθεται σε αφηρημένα διεθνή χρηματοοικονομικά συμφέροντα και στους φορείς υλοποίησης τους.

Παρακάτω τονίζεται ότι η πρωταρχική αποστολή των Επιστράτων ήταν επιμορφωτική και υποστηρικτική απέναντι στον τότε βασιλιά της χώρας Κωνσταντίνο Α΄, παρουσιάζοντας τους Βενιζελικούς ως ουσιαστικούς υπεύθυνους της σύγκρουσης που ακολούθησε, υπονοώντας ότι η βία των Επιστράτων προέκυψε ως αναγκαιότητα εναντίον της Φιλελεύθερης απειλής, με τον περιβόητο Βενιζελικό οπλαρχηγό Παυλή Γύπαρη να παρουσιάζεται όχι μονάχα σαν έτοιμος για μάχη από πριν τα Νοεμβριανά, αλλά και αναδρομικά να τονίζεται, 4 χρόνια μετά από την εξεταζόμενη περίοδο, ως εντολέας της δολοφονίας του διακεκριμένου αντιβενιζελικού πολιτικού και διανοούμενου Ίωνα Δραγούμη το 1920. Πέραν από την δεδομένη προπαγάνδα, διακρίνεται ένας χαρακτήρας εκ των υστέρων δημιουργημένης συνωμοσιολογίας να διαπνέει το λήμμα.

Προσδίδεται ένας “εθνικοαπελευθερωτικός χαρακτήρας απέναντι στην κατοχή του Πειραιά από τους συμμάχους. Οι Βενιζελικοί παρουσιάζονται να συνδράμουν με τα όπλα τους Αγγλογάλλους ναύτες, σε μια προσπάθεια να δικαιολογηθούν το πογκρόμ που διενεργήθηκε εις βάρος τους κατά τα Νοεμβριανά. Παρατίθεται πίνακας των διασωθέντων ονομάτων των στρατιωτικών και των επιστράτων (οι οποίοι αναγράφονται στον πίνακα ως εθελοντές στρατιώτες) που έπεσαν στην μάχη, ένα σπάνιο διαδικτυακό “ηρώο” για τους Επιστράτους.

Κατόπιν, το κίνημα των Επιστράτων χαρακτηρίστηκε ως μια ξεχασμένη επανάσταση του ελληνικού λαού εναντίον της ξένης κατοχής και, έμμεσα, των Φιλελευθέρων, με ειδική μνεία να γίνεται στο σχετικό βιβλίο του Δημήτρη Μιχαλόπουλου, το οποίο θα παρουσιαστεί παρακάτω. Το λήμμα τελειώνει με την παρουσίαση των Βενιζελικών και Συμμαχικών εγκλημάτων και αγριοτήτων εις βάρος των αντιβενιζελικών: βιασμοί γυναικών, διώξεις εναντίον του κλήρου, οι σφαγές της Χαλκιδικής και της Απειράνθου στην Πάρο, και οι διώξεις από το Βενιζελικό Καθεστώς.

Η “εναλλακτική” αυτή προσέγγιση της <<Μεταπαίδειας>> αποτελεί ένα αμάλγαμα εθνικού λαϊκισμού, αντιδυτικισμού, δαιμονοποίησης των Βενιζελικών και μια αφήγηση “χολλιγουντιανού” τύπου με καλούς και κακούς, απευθυνόμενο σε ένα κοινό με μια σαφή πολιτική ταυτότητα: εκείνο του λεγόμενου εθνικιστικού χώρου και της άκρας δεξιάς. Παρότι την εποχή εμφάνισης και δράσης των επιστράτων οι όροι αριστερά-δεξιά και όλη η ορολογία του πολιτικού φάσματος δεν ήταν σε χρήση, αυτοί πληρούν τα κριτήρια να ενταχθούν σε αυτό εκ των υστέρων, ώστε να αποτελέσουν ένα ηρωικό πρότυπο κάποιων ξεχασμένων παλιών πολεμιστών οι οποίοι πολέμησαν εναντίον των “δυνάμεων της προόδου και της αλλοίωσης του πολιτισμού” που αντιπροσώπευαν οι Φιλελεύθεροι και οι Σύμμαχοι, έχοντας ως στόχο να δημιουργήσει σαφείς αναλογίες με τον αντιδυτικισμό μεταγενέστερων και σύγχρονων ακροδεξιών εκδηλώσεων³²³.

Η εστίαση στα εγκλήματα των Βενιζελικών και των Αγγλογάλλων, και η ουσιαστική απόκρυψη του εγκληματικού χαρακτήρα της δράσης των Επιστράτων ή η παρουσίαση αυτής ως αναγκαστική αυτοάμυνα είναι πάγια τακτική της πολιτικά φορτισμένης ή στρατευμένης ερμηνευτικής προσέγγισης της ιστορίας. Στην προκειμένη περίπτωση πιθανώς αποσκοπεί στην “ευαισθητικοποίηση” των ομοϊδεατών αναγνωστών με δεικτικό τρόπο και στην άμεση ηρωοποίηση της εικόνας των Επιστράτων.

Μια άκρως ενδιαφέρουσα – εάν όχι η μόνη στα δημοσιολογικά δεδομένα- περίπτωση επιστημονικής συγγραφικής προσπάθειας για τους Επιστράτους είναι εκείνη του πονήματος του Δημήτρη Μιχαλόπουλου “Η ξεχασμένη επανάσταση. Οι Έλληνες Επίστρατοι και ο αγώνας τους, 1916-1920.”, το οποίο κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Πελασγός το 2012. Πρόκειται για ένα έργο γραμμένο από έναν επιστήμονα ιστορικό (διδάκτορα Κοινωνικής και Οικονομικής ιστορίας της

³²³ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, για περισσότερα Βλ. Νίκος Αντωνάκος, Στέφανος Λιακάκος, Βασίλης Νικητάκης, Μόνικα Ναμία, <<Η ακροδεξιά ρητορική και η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος>>, Ρόζα Βασιλάκη και Γιώργος Σουβλής (επιμ.) *Η κανονικοποίηση του ακροδεξιού λόγου στην Ελλάδα. Φύλο, ΜΜΕ, Ένοπλες Δυνάμεις, Εκκλησίας*, έκδοση του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ, Νοέμβριος 2021, σ. 158-159 και 166-167.

Σχολής ανθρωπιστικών σπουδών και κοινωνικών επιστημών των Παρισίων), ο οποίος ταυτόχρονα είναι και ένας δραστήριος εθνικιστής διανοούμενος. Το βιβλίο αυτό είναι πολιτικά μεροληπτικό υπέρ των Επιστράτων και αποπειράται να “δικαιώσει” τον αγώνα τους απέναντι στο δυνητικό ακροατήριο-αναγνωστικό κοινό του βιβλίου. Η αφετηρία συγγραφής του ωστόσο υπήρξε διαφορετική και ευρύτερη από τους Επιστράτους καθαυτούς.

Η εισαγωγή πληροφορεί τον αναγνώστη ότι στόχος του βιβλίου είναι να μελετηθεί εάν ο Κωνσταντινισμός (αντιβενιζελισμός) ήταν ένας φασισμός πρωτογενής ή ένας φασισμός ιδεώδης³²⁴, με τον συγγραφέα τελικά να συμπεραίνει ότι ο Κωνσταντινισμός είναι τελικά ένας ιδεώδης φασισμός στο τέλος του έργου³²⁵. Από ερευνητική άποψη τώρα ενδιαφέρει εδώ η πρόσληψη των επιστράτων από τον Μιχαλόπουλο.

Κατά τον συγγραφέα λοιπόν, η αποτίμηση των Επιστράτων στην Ελλάδα έγινε από τους αντιπάλους τους, την ηγεμονεύουσα και ευρέως γνωστή βενιζελική ιστοριογραφία³²⁶, με συνυποδηλώσεις ότι αυτή εν πολλοίς οφείλεται και στην διαμορφωμένη ανά τα χρόνια εικόνα του Ελευθέριου Βενιζέλου ως “εθνάρχη”. Ακολουθεί μια παρουσίαση της ταξικής-κοινωνικής διαίρεσης των αντιπάλων του Εθνικού Διχασμού. Το προνομιακό ακροατήριο των Φιλελευθέρων παρουσιάζεται ως οι τάξεις των εύπορων εμπόρων και επιχειρηματιών, και των Αντιβενιζελικών ως μη-ευπόρων³²⁷, προσδίδοντας έτσι έναν “ταξικό” χαρακτήρα, θέλοντας να τους παρουσιάσει ως κατατρεγμένους που διώκονται από πλούσιους εκμεταλλευτές, ισχυρισμός βέβαια απαλλαγμένος από κάθε αριστερό χαρακτηριστικό³²⁸. Παρατηρείται επίσης γενική απαξίωση του Κινήματος στο Γουδί³²⁹ ως λίκνο των δεινών που βρήκαν την χώρα από εκείνο το σημείο και έπειτα, ως εναρκτήριο σημείο δηλαδή της Βενιζελικής ανατολής και του τέλους της εξιδανικευμένης Παλιάς Ελλάδας.

Άκρως αποκαλυπτική είναι η παράθεση και ανάλυση των χαρακτηριστικών των Επιστράτων από τον Μιχαλόπουλο, τα οποία ακολουθούν: 1) Αντιπλουτοκρατικός και αντιδημοκρατικός χαρακτήρας των Επιστράτων, με την δημοκρατία να παρουσιάζεται ως η πολιτική έκφραση της πλουτοκρατίας. 2) Συσπείρωση γύρω από το πρόσωπο του βασιλιά Κωνσταντίνου Β΄ ως πολεμικού ηγέτη του Έθνους. 3) Προέλευση από τα λαϊκά στρώματα τα οποία “ασκού άνετα και ήσυχα επαγγέλματα”, αυτό που ονομάζεται “εργαζόμενος και φιλήσυχος λαός”, αντλώντας δε “τεκμηρίωση” προς “νομιμοποίηση” ουσιαστικά της θέσης αυτής από μαρξιστικές διανοούμενους. 4) Δεν επιθυμούσαν την εδαφική επέκταση του Ελληνικού κράτους, όπως έκαναν οι Φιλελεύθεροι και οι Δυτικοί σύμμαχοι τους. 5) Η εχθρότητα εναντίον των Μικρασιατών προσφύγων και των Κρητών αποδίδεται σε “φυλετικού” χαρακτήρα χαρακτηριστικά αίτια ή σε στερεότυπα παρά ως προϊόντα των συγκυριών του Διχασμού και του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.³³⁰

Ο Αντιπλουτοκρατικός χαρακτήρας που αποδίδεται στους Επιστράτους δείχνει τα διαπνέει γενικά το βιβλίο, με τους Βενιζελικούς να παρουσιάζονται ως φιλοπόλεμοι και υπαίτιοι της σύγκρουσης³³¹. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ότι η αναμενόμενη στήριξη και δικαιολόγηση της αντιβενιζελικής ουδετερότητας πιστώνεται μονομερώς ουσιαστικά στον Κωνσταντίνο.³³²

Οι ομοιότητες της Ξεχασμένης Επανάστασης με το λήμμα της Μεταπαιδείας δίνει την εντύπωση ότι η σελίδα βασίστηκε στο βιβλίο κατά μεγάλο μέρος. Μπορεί λοιπόν να λεχθεί, με τις οποίες επιφυλάξεις μπορεί να έχει ένα τέτοιο συμπέρασμα, ότι εάν μπορούσε να υπάρξει κάποιο

³²⁴ Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Η ξεχασμένη επανάσταση. Οι Έλληνες Επίστρατοι και ο αγώνας τους, 1916-1920*, εκδόσεις Πελασγός, Δεκέμβριος 2012, σ. 27.

³²⁵ Στο ίδιο, σ. 125-126.

³²⁶ Στο ίδιο, σ. 65.

³²⁷ Ο.π., σ. 66.

³²⁸ Στο ίδιο, σ. 82.

³²⁹ Στο ίδιο, σ. 65.

³³⁰ Στο ίδιο, σ. 78-81.

³³¹ Στο ίδιο, σ. 90-93.

³³² Στο ίδιο σ. 103.

σύγχρονο “Ευαγγέλιο” για τους Επιστράτους, θα μπορούσε να είναι αυτό. Αυτός ίσως εξηγεί και την θερμή υποδοχή που έτυχε το συγκεκριμένο βιβλίο από την εθνικιστική/εθνικοσοσιαλιστική ιστοσελίδα <<Μαύρος Κρίνος>>, όπου φιλοξένησε ένα σχετικό άρθρο του Μιχαλόπουλου, με τον τίτλο “Επίστρατοι η ακέφαλη αντίσταση-Ο δικό μας Νοέμβρης και το μήνυμά του”³³³, αλλά και να δημοσιεύσει ένα σχετικό άρθρο με τον παρεμφερή τίτλο “Μνήμη Επιστράτων-<<Οι Ελληνικοί Εσπερινή>> 18-19/11/1916: Ο δικό μας Νοέμβρης”³³⁴. Ο συντάκτης του κειμένου τονίζει ότι οι Επίστρατοι είχαν αντιδημοκρατικό χαρακτήρα και αποτελούν πρότυπο για τους σύγχρονους αντιδημοκράτες (προφανώς εννοεί σύγχρονους φασίστες και εθνικοσοσιαλιστές), χαρακτηρίζοντας τους Επιστράτους ως ένα πρωτοπόρο πρωτοφασιστικό κίνημα, με την δράση τους να ηρωοποιείται λόγω του αντιιμπεριαλιστικού και αντιφιλελεύθερου χαρακτήρα του. Διακρίνεται επίσης η προσπάθεια για την δημιουργία μιας ατελούς τελικά μνήμης για την Μάχη του Νοεμβρίου του 1916. Η οικειοποίηση αυτή γίνεται εκ μέρους της ιστοσελίδας για τον λόγο του ότι πληροί τα φασιστικά και φασίζοντα κριτήρια.

Οι Επίστρατοι δεν έδειξαν να συγκινούν ιδιαίτερα την Χρυσή Αυγή, το ακροδεξιό/νεοναζιστικό εκείνο πολιτικό κόμμα που τάραξε με την κοινοβουλευτική παρουσία τους την ελληνική πραγματικότητα στα χρόνια της δεκαετούς Οικονομικής Κρίσης, πλην ίσως της περίπτωσης του λόγου που εκφώνησε ο Θοδωρής Τσέλας στην Τοπική Οργάνωση Άνω Λιοσίων-Καματερόν-Αχαρνών της Χρυσής Αυγής στις 28 Νοεμβρίου του 2013:

*“Το κίνημα των Επιστράτων εκπροσωπεί την πλήρη αντίσταση ενάντια στην ξενική επιβολή, αλλά και την πίστη μας στην πατρίδα και το έθνος μας πρέπει να είναι ανεξάρτητα και κραταιά, χωρίς καμιά εξάρτηση από κανέναν ξένο παράγοντα. Και αυτή η αντίσταση είναι διαρκής. Συνεχίζεται ακόμη και σήμερα ενάντια σε εκείνους που για να μείνουν στην εξουσία ξεπουλάνε την πατρίδα μας. Είναι διαρκής ενάντια σε εκείνους που επιζητούν την οικονομική και εντέλει την φυσική μας εξόντωση! Είναι διαρκής ενάντια σε εκείνους που στήνουν σκευωρίες ενάντιο στο Εθνικιστικό κίνημα προσπαθώντας να κάμψουν το φρόνημά μας. Οι απόγονοι των Επιστράτων είμαστε εμείς. Που δεν μας σταματούν ούτε με σφαίρες ούτε με φυλακές. Δεν επιζητούμε τον πόλεμο, αλλά δεν βολενόμαστε ούτε χαριζόμαστε άμα χρειαστεί!”*³³⁵

Οι Χρυσανγίτες παρουσιάζονται (αυτοπροσδιορίζονται ορθότερα) ως απόγονοι των Επιστράτων, οι οποίοι απειλούν έμμεσα να εκδηλώσουν ένα ανάλογης μαζικότητας και κλίμακας κίνημα σε περίπτωση που δεχθούν πάσης μορφής πίεση. Οι σκοπιμότητες αυτής της ρητορικής στην σπάνια αυτή αναφορά στο κίνημα τους είναι εμφανείς, και γίνονται φανερές μέσα από τις σαφείς αλλά πλασματικές αναλογίες που υπονοούνται μεταξύ του 1916 και του 2013: Τα ταραχώδη χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου το 1916, η Μεγάλη Ύφεση το 2013. Μάζες που ξεσηκώνονται ενάντια στην έξοδο τον πόλεμο και ξένους δυνάστες και τους συμμάχους τους το 1916, μάζες που θα ξεσηκωθούν ενάντια στην οικονομική εξαθλίωση και στους δανειστές και τους συνεργάτες τους το 2013. Και απανταχού παρόντα τα ηρωικά πρότυπα και ο πολιτικός λαϊκισμός.

Τέλος, υπάρχει το άρθρο του Μιχάλη Πλακογιάννη “Τα Νοεμβριανά του 1916: Οι Έλληνες στρατιώτες που πολέμησαν, θυσιάστηκαν και παρέμειναν στην λήθη”³³⁶. Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα της ιστοσελίδας που φέρει τον γενικό τίτλο Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, επιχειρείται η επαναφορά στην δημόσια ιστορική μνήμη της “θυσίας” των Επιστράτων, με κύριο θεματικό άξονα, όπως δηλώνει ο τίτλος, ότι είναι ξεχασμένοι πεσόντες υπέρ πατρίδος και ότι υπάρχει η ανάγκη να αναγνωριστούν από την ελληνική πολιτεία. (Το άρθρο αυτό τοποθετείται στο συντηρητικό πολιτικό φάσμα ένεκα της θεματολογίας και της φυσιγνωμίας του ιστοτόπου που το φιλοξενεί.)

³³³ http://mavroskrinos.blogspot.com/2015/11/blog-post_21.html

³³⁴ <http://mavroskrinos.blogspot.com/2014/11/18-19-11-1916.html>

³³⁵ Δέσποινα Παπαδημητρίου, <<Οι Επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου>>, Αρχαιοτάξιο 16, σ. 13.

³³⁶ <https://www.istorikathemata.com/2021/11/1916.html>

5.2. Οι Επίστρατοι στον δημόσιο λόγο της σύγχρονης Αριστεράς.

Η υποδοχή που επιφύλαξαν οι πρώτοι μαρξιστές διανοούμενοι στους Επιστράτους κατά τα πρώτα μεταπολεμικά-μεσοπολεμικά χρόνια υπήρξε συγκεχυμένη και αμφίθυμη, για να μην ειπωθεί αινιγματική. Ο Γιάνης Κορδάτος, πρωτοπόρος μαρξιστής διανοούμενος και ιστοριογράφος, αναφέρει για τον επιστρατισμό ότι δημιουργήθηκε μέσα στους στρατώνες κατά την διάρκεια της αποστράτευσης, κυρίως ένεκα έξωθεν πιέσεων, ενώ πιστώνει σε αυτούς ένα είδος αντιπολεμικής ιδεολογίας³³⁷. Ο ισχυρισμός αυτός δίνει την εντύπωση ότι ο διακεκριμένος κομμουνιστής ιστορικός τους αντιμετωπίζει με σχετική συμπάθεια. Έχει βέβαια υποστηριχθεί ότι ο Κορδάτος ενδέχεται να συγγεί το αντιπολεμικό κήρυγμα των Επιστράτων με το χρονικά ελαφρώς μεταγενέστερο Κίνημα των Παλαιών Πολεμιστών³³⁸. Εξίσου αμφίθυμη, αλλά ορθή από άποψη κοινωνιολογικής ερμηνείας, είναι και η τοποθέτηση του οξυδερκούς μαρξιστή διανοούμενου Σεραφείμ Μάξιμου, όπου ναι μεν λέει για τους Επιστράτους ότι ήταν μια μικροαστική μάζα που εναντιώθηκε στον Φιλελευθερισμό με μοναρχικά σύμβολα, ωστόσο δεν πρέπει να υποτιμάται η κοινωνική σημασία της³³⁹.

Με το πέρασμα του Μεσοπολέμου, την είσοδο της Ελλάδας στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, τον Εμφύλιο Πόλεμο και το πέρασμα της Αριστεράς στην Παρανομία για μακρύ χρονικό διάστημα, οι διανοούμενοι της αριστεράς και οι πρωταγωνιστές των γεγονότων αφιερώθηκαν στην συγγραφή έργων και απομνημονευμάτων για τα γεγονότα κυρίως της δεκαετίας του 1940, μια χρονική περίοδο πυκνή σε γεγονότα που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για την διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της τότε αριστεράς, με αποτέλεσμα οι Επίστρατοι να περάσουν στην αφάνεια όσον αφορά το συλλογικό φαντασιακό της Αριστεράς. Σε αυτό συνετέλεσε και η έκρηξη της αριστερής βιβλιογραφικής παραγωγής κατά την διάρκεια της Μεταπολίτευσης που αφορούσαν κατά κύριο λόγο την περίοδο που η αριστερά βρισκόταν στην Παρανομία (χονδρικά από το 1929 έως το 1974), καθώς και η επανειλημμένως ειπωμένη στην παρούσα εργασία θέση της υπάρχουσας ιστοριογραφικής πενίας για τον ελληνικό Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην εποχή του διαδικτύου η λήθη της μνήμης των Επιστράτων παραμένει, με ορισμένα αποσπάσματα αυτής της μνήμης να έρχονται σποραδικά στην επιφάνεια.

Μια από αυτές τις σποραδικές αναφορές αποτελεί το άρθρο του Στρατή Δούνια, μέλους του τμήματος ιστορίας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ το οποίο δημοσιεύθηκε στον *Ριζοσπάστη του Σαββατοκύριακου*³⁴⁰. Στο εν λόγω δημοσίευμα λοιπόν, το οποίο είναι περισσότερο επετειακού χαρακτήρα παρά αποσκοπεί σε κάποια συγκεκριμένη ιδεολογική διαμάχη, ο Διχασμός παρουσιάζεται ως μια σύγκρουση εντός του αστικού στρατοπέδου στο πλαίσιο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Ακολουθεί διαίρεση της αστικής τάξης σε δυο διακριτικά, σχηματικά, “κακά” στρατόπεδα, μεταξύ Αντιβενιζελικών και Βενιζελικών. Όσον αφορά τους επιστράτους, η στάση συνεχίζει να είναι αμφίθυμη, με προφανή την επιρροή του Κορδάτου. Από την μια πλευρά οι Επίστρατοι παρουσιάζονται σαν να εξυπηρετούσαν το λαϊκό αίσθημα αγανάκτησης, και από την άλλη τονίζεται η μικροαστικής προέλευση των Επιστράτων (προφανώς ως μια εύλογη δεικτική ταύτιση με την αρνητική θέση του κομμουνιστικού κόμματος για τον μικροαστισμό).

Η ανάμιξη του Μεταξά στο κίνημα των Επιστράτων υπερτονίζεται, ενώ ουσιαστικά επινοείται η εμπλοκή του Κωνσταντίνου Α΄ σε αυτό. Ενδεχομένως, σκοπός του συγγραφέα εδώ είναι να παρουσιάσει στο ιδεολογικό αναγνωστικό κοινό του *Ριζοσπάστη*, μέσω του Μεταξά και των αντικομμουνιστικών και αντιδημοκρατικών διωγμών που επέβαλε δια της δικτατορίας του 1936, και του Κωνσταντίνου ως βασιλιά, τονίζοντας έναν θεσμό ταυτισμένο με τον αντικομμουνισμό σε διεθνή κλίμακα. Στην ίδια λογική κυμαίνεται και η ερμηνεία εκ μέρους του συγγραφέα των επιστράτων ως του κατεξοχόν ιδεατού τύπου των παρακρατικών μηχανισμών που

³³⁷ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος, τ. Ε΄*, Εκδόσεις 20ος αιώνας, 1958, σελ. 462 και 466.

³³⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Νοέμβριος 1996, σελ. 35.

³³⁹ Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, εκδόσεις Στοχαστής, Β΄ έκδοση, 1975, σελ. 14.

³⁴⁰ Εφημ. *Ριζοσπάστης*, 21-22.11.2020.

“διαχρονικά διατρέχουν την ιστορία”, μια αναφορά που αποσκοπεί στο να θυμίσει στην κομμουνιστική μνήμη τους διωγμούς που υπέστησαν οι Έλληνες Κομμουνιστές από τους παρακρατικούς μηχανισμούς για μεγάλο μέρος του 20ου αιώνα.

Τέλος βέβαια, η παράδοξη αυτή αμφιθυμία επανέρχεται, με τους Επιστράτους ουσιαστικά να δικαιολογούνται ως την λαϊκή μάζα η οποία εγκλωβίστηκε μεταξύ των αστικών ανταγωνισμών, ενώ γίνεται αναφορά στο μυθιστόρημα Ο Κόκκινος Τράγος του Κώστα Παρορίτη, εκ των πρώτων αριστερών διανοουμένων και από τα λίγα λογοτεχνικά έργα που διαδραματίζονται ή αναφέρονται στην εποχή των Νοεμβριανών.

Ανάλογη αφήγηση ακολουθούν και τα άρθρα που δημοσίευσαν για τα Νοεμβριανά στην δημοσιογραφική-πολιτική ιστοσελίδα <<Ημεροδρόμος>> του γνωστού δημοσιογράφου Νίκου Μπογιόπουλου, γραμμένα από τον Γιώργο Καραγιάννη.

Ο συγγραφέας πραγματοποιεί εξίσωση των Δυνάμεων της Αντάντ με τις Κεντρικές Δυνάμεις, στο πλαίσιο του ενδοιμπεριαλιστικού ανταγωνισμού, κατέλυσαν για των αντιπάλων παρατάξεων του Διχασμού την ελληνική εθνική κυριαρχία. Η γραμμή Κορδάτου περί αντιπολεμικού χαρακτήρα διατηρείται, καθώς και ο εξωραϊσμός τους, αναφερόμενοι ως η αντιπολεμική αυτή ιδεολογία έγινε αντικείμενο καπηλείας από τον Μεταξά και τον Κωνσταντίνο, γραμμή συνεπής με το προαναφερθέν άρθρο του Ριζοσπάστη. Το άρθρο χαρακτηρίζει μια έντονη εθνικο-λαϊκίστικη και αντιαποικιακή ορολογία³⁴¹.

Το επόμενο άρθρο έχει τον χαρακτηριστικό τίτλο με τις όποιες συνυποδηλώσεις συνεπάγεται αυτός, “Η ελληνική Νύχτα των Κρυστάλλων”³⁴². Γίνεται αναφορά στην χρήση των δηλώσεων μετάνοιας από τους Επιστράτους εις βάρος των Βενιζελικών (ορθότερα, η επινόηση τους), με σαφείς υπαινιγμούς και αναλογίες για την μεταγενέστερη χρήση των Δηλώσεων Μετάνοιας εις βάρος των Κομμουνιστών, των αριστερών κλπ. Πλέον ο συγγραφέας δεν δείχνει να περιβάλλει τους Επιστράτους με κανενός είδους συμπάθεια.

Στο τρίτο μέρος ο συγγραφέας ολοκληρώνει ουσιαστικά την ιδεολογική εξίσωση των αντιπάλων του Διχασμού, αναφερόμενος στα εγκλήματα των Βενιζελικών και των Αγγλογάλλων στην ζώνη ευθύνης των πρώτων και κατοχής των δεύτερων³⁴³, επιχειρώντας ουσιαστικά να παρουσιάσει βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς σαν τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος, ενώ η ίδια λογική, μα για την μετά την συνένωση του κράτους περίοδο και έως το 1922, συνεχίζεται στο τέταρτο και τελευταίο μέρος του αφιερώματος³⁴⁴.

Αισθήματα πλάγιας μεροληψίας για τους Επιστράτους δείχνει να έχει ο Βασίλης Ραφαηλίδης. Ο αιρετικός δημοσιογράφος και κριτικός, δεδηλωμένος τροτσκιστής ψηφοφόρος του ΚΚΕ, στο ειρωνικό βιβλίο του Ιστορία (κωμικοτραγική) του Νεοελληνικού Κράτους παρουσιάζει, καθώς αρμόζει στον τίτλο και το πνεύμα του πονήματος του, μια εξίσου κωμικοτραγική και ειρωνική, αλλά και μεροληπτική, περιγραφή των Επιστράτων, που όμως δεν τους κατονομάζει ως τέτοιους.

Συγκριμένα αναφέρει:

“Ο Λάμπρος τους διώχνει μεν αλλά αρνείται να βγάλει την Ελλάδα στον πόλεμο, παρά την έσχατη ταπείνωση. Και σαν να μην έφτανε ο μέχρι τώρα εξευτελισμός, οι Σύμμαχοι βγάζουν περιπόλους στην Αθήνα, για να δείξουν πως την θεωρούν κατεχόμενη πόλη. Οι ξένοι δημοσιογράφοι ρίχναν λάδι στην φωτιά κοροϊδεύοντας τους “περήφανους” Έλληνες. Και τους περήφανους Έλληνες τους πιάνει το αρβανίτικο κι αρχίζουν να χτυπούν άτσαλα και όπως λάχει. Η κυβέρνηση της Αθήνας τα χει εντελώς

³⁴¹ <https://www.imerodromos.gr/strong-noemvriana-1916-1o-meros-oi-epistratoi-to-PROTO-maziko-proimo-fasistiko-kinhma-sthn-ellada-strong/>

³⁴² <https://www.imerodromos.gr/strong-noemvriana-1916-2o-meros-h-athhnaikh-nuchta-ton-krustallon-strong/>

³⁴³ <https://www.imerodromos.gr/strong-noemvriana-1916-3o-meros-oi-venizelikoi-epistratoi-kai-h-tromokratia-sth-voreia-ellada-strong/>

³⁴⁴ <https://www.imerodromos.gr/strong-noemvriana-1916-4o-meros-to-telos-ton-epistraton-kai-oi-politikoi-sullogoi-tou-gounarh-strong/>

χαμένα. Επιμένει στην ουδετερότητα αλλά τώρα ο λαός εντελώς αφθόρμητα, κοντεύει να κηρύξει από μόνος του τον πόλεμο στους Συμμάχους.”³⁴⁵

Οι Επίστρατοι για τον Ραφαηλίδη είναι απλά λαός. Λαός που ξεσηκώθηκε για να αγωνιστεί εναντίον των Συμμάχων, που επιβουλεύονται την ελευθερία του. Ο Αντιβενιζελικός πολιτικός δάχτυλος και εξτρεμισμός του ΠΣΕ δεν αναφέρονται ούτε υπονοούνται. Στα Νοεμβριανά μάλιστα αναφέρεται μονάχα η μάχη μεταξύ του “Λαού” και των Συμμάχων, χωρίς μια λέξη για το πογκρόμ εναντίον των Βενιζελικών³⁴⁶. Η συμπάθεια αυτή του Μακεδόνα δημοσιογράφου δεν οφείλεται τόσο στην επιρροή του Κορδάτου, όσο στο πνεύμα των “ίσων αποστάσεων” που διακατέχει το κεφάλαιο για τον Διχασμό και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατακεραυνώνει τον Βενιζέλο ως πράκτορα των Δυτικών, χλευάζει τον Κωνσταντίνο ως “βασιλιά με βαλίτσες”, ενώ δείχνει συμπόνια χωρίς υποστηρικτική διάθεση απέναντι στους Αντιβενιζελικούς πολιτικούς, κλείνοντας το μάτι στους Επιστράτους, που παραμένουν “Λαός”. Λαός στα νοεμβριανά, λαός στο ανάθεμα, ένας λαός που μάχεται εναντίον των “βάρβαρων αποικιοκρατών”.

Βέβαια η ερμηνεία αυτή εξηγείται και από έναν άλλο παράγοντα: Ο Ραφαηλίδης φημιζόταν για τις προβοκατόρικες τοποθετήσεις του μέσω των πολυάριθμων εμφανίσεων του στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Είχε διακριθεί μάλιστα για την τάση του, ως γενικός τιμητής των πάντων, να αποδομεί (όχι απαραίτητα με επιτυχία ή εύστοχα) τα κακώς κείμενα της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. Διακρίθηκε επίσης στον στίβο της δημόσιας ιστορίας, γράφοντας μια σειρά ιστορικοφανών έργων μέσω των οποίων επιχειρούσε να αντικαταστήσει τα “κατεστημένα” (κατά τον ίδιο) αφηγήματα (όχι μόνο το εθνικός αλλά και τα επιστημονικά) με... Δικά του αφηγήματα κωμικού τύπου και γεμάτα αντιφάσεις.

Εκεί να οφείλεται πιθανόν και η πρόσληψη των Επιστράτων ως “Λαού”.

Εν αντιθέσει με τους προαναφερθέντες συγγραφείς, οι οποίοι ουσιαστικά διατήρησαν εκείνο το αμφίθυμο αίσθημα της αριστεράς απέναντι στους επιστράτους που ο Κορδάτος ουσιαστικά εισήγαγε, ο συγγραφέας και εκπαιδευτικός Σπύρος Αλεξίου διαφοροποιείται. Δεν χαρίζεται στους Επιστράτους και είναι καταδικαστικός απέναντι τους στο βιβλίο του Μεγάλη Ιδέα (1844-1922). Από τους εθνικούς μύθους στην φωτιά της Σμύρνης, που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις τόπος το 2022. Στο βιβλίο επιχειρείται μια αριστερή και αντιιμπεριαλιστική ερμηνεία της Μεγάλης Ιδέας από την αρχή ως το τέλος της, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος, με τον συγγραφέα να είναι δραστήριος αριστερός διανοούμενος. Αφιερώνει λίγες σελίδες του βιβλίου στο δεύτερο μέρος του για τους Επιστράτους.

“Το κίνημα τους παρουσίαζε πολλές ομοιότητες με τα ιταλικά, γερμανικά και αυστριακά πρωτοφασιστικά κινήματα. Κοινά χαρακτηριστικά ήταν η χρήση βίας, η πρώην στρατιωτική ιδιότητα των μελών τους ως οργανωτική βάση, η απέχθεια τους για τον φιλελευθερισμό και η μικροαστική τους σύνθεση. Είχε, άτυπα, τον χαρακτήρα μιας πολιτοφυλακής και μαζί τη συγκροτημένη δομή μια πολιτικής οργάνωσης. Δεν εξελίχθηκε σε οργανωμένο φασιστικό κίνημα, όπως σε άλλες χώρες, καθώς υπήρξαν διαφορετικές συνθήκες (π.χ. η συνέχιση του πολέμου) αλλά και ισχυρή παρέμβαση των οργανώσεων της αριστεράς στον χώρο των εφένδρων.

Το πολιτικό στίγμα που χαρακτήριζε την αντίσταση κατά της απόβασης των γαλλικών δυνάμεων δίνεται από τα άρθρα του φιλοβασιλικού Τύπου. Αντιιμπεριαλισμός, βασισμένος στην εθνική υπεροχή των Ελλήνων, ρατσισμός απέναντι σε στρατιώτες από τις γαλλικές αποικίες, περιφρονητική προσφώνηση των Μικρασιατών ως <<Αρμενίων>> (οι μετέπειτα ονομαζόμενοι Τουρκόσποροι). Και, βέβαια, αποφυγή της ευθείας επίθεσης εναντίον των συμμάχων, που παρασύρθηκαν από τον καταχθόνιο ντόπιο εκπροσωπό τους, τον Βενιζέλο.

Ο φασισμός είναι πάντα θρασύδειλος μπροστά στα μεγάλα αφεντικά.”³⁴⁷

³⁴⁵ Βασίλης Ραφαηλίδης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του Νεοελληνικού Κράτους, 1830-1974*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2010, σ. 90.

³⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 91.

³⁴⁷ Σπύρος Αλεξίου, *Μεγάλη Ιδέα (1844-1922) Από τους εθνικούς μύθους στην φωτιά της Σμύρνης*, εκδόσεις Τόπος, 2002, σελ. 341.

Ο Αλεξίου χαρακτηρίζει ευθέως τους Επιστράτους ως φασίστες, και στην συνέχεια υπερτονίζει επιλεκτικά ορισμένα μόνο από τα χαρακτηριστικά τους, εκείνα προφανώς τα οποία ανταποκρίνονται αναδρομικά στο σχηματικό αριστεριστικό αφήγημα για τον φασισμό γενικά και αόριστα: Οι Επίστρατοι είναι αντιμπεριαλιστές αλλά βασισμένοι σε έναν αντιμπεριαλισμό που προωθεί την ελληνική πολιτισμική υπεροχή. Ως δέκτες του ρατσισμού τους παρουσιάζονται οι αποικιακοί στρατιώτες του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος (προφανώς οι Αφρικανοί) και όχι συνολικά οι συμμαχικοί στρατιώτες που ήταν τόσο μη Έλληνες όσο και εκτός Ευρώπης, και οι Μικρασιάτες μα όχι οι Κρήτες και οι παλαιοελλαδίτες Φιλελεύθεροι. Αυτό ίσως οφείλεται στις σύγχρονες αντιλήψεις για τον ρατσισμό (που έχει συχνά ως αποδέκτες μαύρου χρώματος ανθρώπους) καθώς και την εξέχουσα και επιλεκτική θέση που κατέχουν οι πρόσφυγες του 1922 στο συλλογικό φαντασιακό της αριστεράς. Οι Κρήτες δηλαδή δεν έχουν, πλην ατομικών ή μεμονωμένων ομαδικών περιπτώσεων, ανάλογη σχέση με την αριστερά. Ορισμένες αναλογίες, αλλά από άλλη οπτική γωνία, παρουσιάζονται με τον Δημήτρη Μιχαλόπουλο, όσον αφορά την αποδοχή του φασιστικού χαρακτήρα των Επιστράτων. Τέλος, κύριος σκοπός του συγγραφέα είναι να παρουσιάσει τους Επιστράτους ως ένα υποσύνολο του αστικού-αντιδραστικού συνόλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας, στο πλαίσιο της μελέτης του για την Μεγάλη Ιδέα.

5.3. Οι άλλες προσλήψεις.

Οι αποσπασματικές και μεμονωμένες μνήμες και αναφορές στους Επιστράτους απαντώνται πέραν της αριστεράς και της δεξιάς σε όλο τους το φάσμα. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η σχετική έκδοση της σειράς Ε-Ιστορικά της *Ελευθεροτυπίας*, που κυκλοφορούσε από το 1999 έως το 2007. Το εν λόγω βιβλίο (που αποτελεί μια εκτεταμένη εκδοχή του τεύχους 57) και έχει τον τίτλο Ο Εθνικός Διχασμός, Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το Ανάθεμα 1916-1917.

Η συγκεκριμένη συμβολή ενδιαφέρει το παρόν κεφάλαιο για τρεις λόγους, πέραν του προφανούς που είναι οι Επίστρατοι στην Δημόσια Σφαίρα: Πρώτον, Τα Ε-Ιστορικά αποτελούν μια από τις πρώτες τέτοιου τύπου εκδόσεις που αποσκοπούσαν να παράγουν μια ιστορία μαζικής κατανάλωσης³⁴⁸. Δεύτερον, η *Ελευθεροτυπία* ως κεντροαριστερή εφημερίδα (φίλια προσκείμενη στο ΠΑΣΟΚ όσο κυκλοφορούσε) μπορεί κατά μια έννοια να καταστήσει το συγκεκριμένο δημοσίευμα ως μια κεντρώα-κεντροαριστερή αφήγηση για το θέμα. Αυτός ο ισχυρισμός ωστόσο είναι πολύ σχηματικός και εύκολα αμφισβητείται (αλλά δεν καταρρίπτεται) από την πολυσυλλεκτικότητα συγγραφέων και τοποθετήσεων που χαρακτήριζε τα Ε-Ιστορικά. Τρίτον, στην δημόσια ιστορία εντάσσουν το συγκεκριμένο συλλογικό έργο οι επαγγελματικές ιδιότητες των συγγραφέων του τόμου, πέραν των τοποθετήσεών τους.

Πιο συγκεκριμένα η συγγραφική ομάδα του τόμου αποτελείται από τους Δρ του Παντείου πανεπιστημίου Θεόδωρο Σαμπατακάκη, την δημοσιογράφο Γιούλη Κοκκόρη, τον γνωστό συγγραφέα Αλέξανδρο Κοτζιά, τον Δρ Οικονομολογίας Ευάγγελο Χεκιμόγλου, και τον καθηγητή κοινωνικής ιστορίας του ΑΠΘ Αλέξανδρο Δάγκα³⁴⁹. Οι Επίστρατοι αναφέρονται ελάχιστα στα κεφάλαια του τόμου, και μάλιστα σε ορισμένα εκ αυτών, δίχως να υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο κεφάλαιο, υποκεφάλαιο ή ενότητα που να τους αναλύει ιστορικά. Σε γενικές γραμμές ακολουθείται καθαρή αφηγηματική ιστορία δίχως κάποιο συγκεκριμένο επιστημονικό και ερμηνευτικό πλαίσιο πλην των στοιχειωδών (όπως ήταν το ευρύτερο πνεύμα των Ε-Ιστορικών άλλωστε). Για παράδειγμα τα κεφάλαια της Κοκκόρη έχουν την τυπική μορφή δημοσιογραφικού τύπου ιστορίας, συνοδευόμενης από σχετικά αποσπάσματα εφημερίδων. Ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει η συμβολή του συγγραφέα λογοτεχνίας-και δημοσιογράφου- Αλέξανδρου Κοτζιά.

³⁴⁸ Έλλη Λεμονίδου, <<Δημόσια Ιστορία: Η διεθνής εμπειρία και το ελληνικό παράδειγμα>>, Ανδρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη (επι.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, εκδόσεις Επίκεντρο, 2015, σ. 88.

³⁴⁹ Ε-Ιστορικά, *Εθνικός Διχασμός. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το Ανάθεμα 1916-1917*, έκδοση της Ελευθεροτυπίας, Νοέμβριος 2009, σ. 9, 31, 51, 79 και 155.

Πέραν του ότι το κεφάλαιό του χαρακτηρίζεται από σωρεία ανακριβειών και υπερβολών, ενώ διακατέχεται από μια δεικτική και καταγγελτική διάθεση, κρατώντας σε γενικές γραμμές φιλοβενιζελική τοποθέτηση, ενώ και οι τίτλοι των υποενοτήτων είναι εμφανώς φορτισμένοι. Κλείνει με μια μάλλον απαισιόδοξη διαπίστωση περί “αποτυχίας” του ελληνικού εκσυγχρονισμού, εξαιτίας των Κωνσταντινικών (προφανώς και των επιστράτων) και με αναφορά στις δυσθεώρητες συνέπειες των γεγονότων³⁵⁰. Οι έμμεσες αναφορές στους Επιστράτους υπερτερούν των άμεσων και αφορούν κατά κύριο λόγο την δράση τους στα Νοεμβριανά και στο επακόλουθο Ανάθεμα εναντίον του Βενιζέλου. Γενικά, εκείνο το οποίο τοποθετεί τον Κοτζιά στην δημοσιολογική ερμηνεία των Επιστράτων είναι ότι τους αντιμετωπίζει και τους ερμηνεύει βλέποντάς τους μέσα από την οπτική γωνία του λογοτεχνικού συγγραφέα ο οποίος φέρει ένα συγκεκριμένο πολιτικό φορτίο και ένα σαφώς προσδιορισμένο αριθμό εμπειριών και βιωμένου χρόνου.

Μια άλλη αποσπασματική και μεμονωμένη αναμόχλευση της μνήμης των Επιστράτων αποτελεί το άρθρο του Νικόλαου Παππά, πολιτικού επιστήμονος και αποφοίτου του Παντείου Πανεπιστημίου, με τίτλο <<Επίστρατοι>>, ένα <<τέκνον>> του Εθνικού Διχασμού που διχάζει³⁵¹. Το άρθρο αποτελεί αναδημοσίευση στο <<CognoskoTeam>> από το blogspot<<Καθολική Ελευθερία και Κοινωνική Παλιγγενεσία>>. Αμφότερες αυτές οι ιστοσελίδες είναι εθνικιστικές, όχι όμως με την στερεότυπη ακροδεξιά εκδοχή του εθνικισμού, καθότι δεν τοποθετούνται κάπου συγκεκριμένα στο πολιτικό φάσμα, αλλά περιλαμβάνουν ομιλητές και δημοσιεύσεις από όλο το φάσμα ή χωρίς συγκεκριμένα πολιτικοideολογικά χαρακτηριστικά.

Εκ πρώτης όψεως, το άρθρο αποτελεί μια προσπάθεια, φαινομενικής τουλάχιστον, επιστημονικής ερμηνείας των Επιστράτων. Τα γεγονότα παρουσιάζονται σε ορθή ιστορική σειρά (δίχως βέβαια παραπομπές και μεθοδολογικά σχέδια). Έμφαση δίνεται στις δυο κύριες αναγνώσεις-ιστοριογραφικές σχολές των επιστράτων και του Διχασμού, οι οποίες κατά τον συγγραφέα είναι η Βενιζελική και η Βασιλική ή και η φιλομεταξική. Εμφανής σε όλο το κείμενο είναι η μεροληψία του συντάκτη υπέρ των Επιστράτων, καταλήγοντας ότι οι Επίστρατοι δεν πρέπει να ερμηνεύονται και να κρίνονται με βενιζελικά ή βασιλικά κριτήρια, ούτε θετικούς ή αρνητικούς χαρακτηρισμούς. Τέλος, παρουσιάζονται σαν γέννημα της εποχής τους.

Η ανάρτηση είναι τυπικό παράδειγμα παραγωγής ιστοριογραφικού λόγου μέσω ιδιωτικών ή κοινοτικών ιστοσελίδων, και ακροβατεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, μεταξύ επιστημονικής και δημόσιας ιστορίας, έχοντας ως κύρια στόχευση την να μεν επιστημονικοφανή μορφή και δομή (δομή μέχρις ενός σημείου βέβαια) αλλά αποσκοπεί σε ένα ακροατήριο που μάλλον θα έβλεπε θετικά τους επιστράτους ή θα ήθελε να ενημερωθεί εγκυκλοπαιδικά για αυτούς μέσω μιας απλής αναζήτησης στο διαδίκτυο.

Τελευταίο προς έρευνα παράδειγμα προέρχεται από μια εκδήλωση που έλαβε χώρα στον Πειραιά το 2013. Πρόκειται για την παρουσίαση του Στέφανου Μίλεση και του Ινστιτούτου Πειραικών Μελετών της Φιλολογικής Στέγης Πειραιά που παρουσιάστηκε στο Πνευματικό Ίδρυμα Μανώλη Χριστοδουλάκη το 2013. Φέρει τον τίτλο <<Η Γαλλική Κατοχή του Πειραιά 1916-1917 (Επιχείρηση Ελληνικός Εσπερινός)>>³⁵², με ομιλητή τον δημοσιογράφο Δημήτρη Κρασονικολάκη, συγγραφέως και μπλόγκερ του επίμαχου άρθρου³⁵³. Πρόκειται για μια τυπική περίπτωση παραγωγής ιστορικού λόγου από έναν τοπικό πολιτιστικό σύλλογο, υπό την αιγίδα ερασιτεχνών της ιστορίας και όχι καταλλήλως καταρτισμένων επιστημόνων. Στην προκειμένη περίπτωση δεν εντοπίζεται κάποιου είδους πολιτικής στράτευσης, αλλά μια προσπάθεια παρουσίασης μιας πτυχής της τοπικής ιστορίας του Πειραιάς και γνωστοποίησης της στο ευρύ κοινό. Οι Επίστρατοι δεν αποτελούν το ρητό αντικείμενο της ομιλίας, αλλά εμπεριέχονται και σχετίζονται άμεσα με την Γαλλική Κατοχή του Πειραιά.

Οι διασκορπισμένες και αποσπασματικές αφηγήσεις για τους Επιστράτους στην δημόσιο μνήμη δεν αποτελέσαν εφιαλτήριο σύγκρουσης μεταξύ “παραδοσιακά” πολιτικών αντιπάλων, όπως

³⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 68-70.

³⁵¹ <https://cognoscoteam.gr/archives/1418>

³⁵² <http://pireorama.blogspot.com/2013/03/1916-17.html>

³⁵³ <https://dimitriskrasonikolakis.blogspot.com/2013/05/1916-1917.html>

πχ η “αριστερά” με την “δεξιά”, αλλά αξιοποιήθηκαν αναλόγως της συνθήκης ή αναλόγως της περίπτωσης (πολιτικής ή ερευνητικής), άλλοτε υποστηρικτικά, άλλοτε καταδικαστικά, άλλοτε απλά ως ιστορικό φαινόμενο, από πολυποίκιλους φορείς. Τα ίχνη τους στον δημόσιο λόγο είναι αγνά στο διαδίκτυο, και ανύπαρκτα στην μνημειακή αρχιτεκτονική. Όσον αφορά την αφάνεια τους στην τελευταία, προφανώς οφείλεται στο ότι η Ελλάδα εξήλθε στο πλευρό των Νικητών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, με αποτέλεσμα οι αντιτιθέμενοι σε αυτόν Επίστρατοι να μην έχουν θέση στην μεταπολεμική πραγματικότητα, ενώ οι μεσοπολεμικές εξελίξεις, με κύριο παράδειγμα την εισροή στην Ελλάδα των Προσφύγων και στην αποκατάσταση αυτών, συνετέλεσαν περαιτέρω στην λήθη για τους Επιστράτους. Ο προσεκτικός μελετητής ή ερευνητής ωστόσο, μπορεί εύκολα να αντιληφθεί ότι ορισμένοι εκ των πεσόντων στο Μακεδονικό Μέτωπο, ή στην Ουκρανία ή στον Μικρασιατικό Πόλεμο είναι σίγουρα πρώην Επίστρατοι, που έπεσαν τελικά για τον πόλεμο που απεχθάνονται και για τον Ηγέτη ενάντια στον οποίον είχαν ορκιστεί να αντισταθούν. Αλλά ότι δεν μνημονεύονται ως Επίστρατοι αλλά ως στρατιώτες του ελληνικού στρατού, συντελεί ακόμα περισσότερο στην ιστορική λήθη του Επιστρατισμού.

Επίλογος και Συμπεράσματα

Μετά από άλλη μια στρατιωτική συμμαχική επέμβαση ο Βενιζέλος και το κόμμα των Φιλελευθέρων επιστρέφουν στην εξουσία της χώρας με το κυβερνητικό σχήμα εκείνο που έμεινε γνωστό ως η Βουλή των Λαζάρων στις 12 Ιουλίου του 1917. Είχε προηγηθεί εκδίωξη του Κωνσταντίνου και αντικατάστασή του από τον πρίγκηπα Αλέξανδρο, τον δευτερότοκο γιο του. Κύριο μέλημα των Φιλελευθέρων ήταν μετά το κράτος να ενοποιήσουν και το στράτευμα, ώστε η Ελλάδα να εξέλθει επισήμως στον πόλεμο με το πλευρό της Αντάντ και να υλοποιηθούν επιτέλους τα αλυτρωτικά σχέδια τους, δηλαδή η διασφάλιση των κεκτημένων των Βαλκανικών Πολέμων, που είχαν κινδυνέψει το 1916, και η ενσωμάτωση της Σμύρνης και του Βιλαετιού του Αϊδινίου στην Ελλάδα.

Οι Βενιζελικοί όμως επέστρεψαν με ρεβανσιστική διάθεση απέναντι στους πρώην διώκτες τους, εγκαινιάζοντας ένα κύμα πολυποίκιλων διώξεων, οι οποίες περιλάμβαναν την εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού, του δημοσίου τομέα και των ενόπλων δυνάμεων από τους αντιβενιζελικούς, εξόριση, εκτοπισμό και εκτελέσεις των αντιβενιζελικών ηγετών (ο Μεταξάς και ο Γούναρης εξορίστηκαν από τους Γάλλους στο εξωτερικό, ο Λάμπρος εκτοπίστηκε και πέθανε στην νησιωτική Ελλάδα, ενώ εξόριστος υπήρξε ουσιαστικά και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος, ενώ δολοφονήθηκε ο Ίωνας Δραγούμης), ενώ ο αντιβενιζελικός λαός δέχθηκε πάσης φύσεως αποκλεισμούς και τρομοκρατικές ενέργειες. Οι πολυάριθμοι Επίστρατοι διώχθηκαν επίσης πολυποίκιλα, όπως ήταν αναμενόμενο άλλωστε. Ο ρόλος τους επίσης άλλαξε και προσαρμόστηκε στις ανάγκες της παρανομίας στην οποία τους κατέταξε το νέο Βενιζελικό καθεστώς. Παρά τις μεμονωμένες και αυθόρμητες αντιδράσεις τους κατά την επιστροφή του Βενιζέλου³⁵⁴, οι Επίστρατοι πλέον συμμετείχαν στην αντίσταση του αντιβενιζελικού κόσμου.

Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων επιχείρησε άμεσα την συγκρότηση στρατιωτικών δυνάμεων ώστε αυτές να αποσταλούν στο Μακεδονικό Μέτωπο, εγχείρημα που πραγματοποιήθηκε με μεγάλες δυσκολίες την άνοιξη του 1918, οπότε και συγκροτήθηκαν επτά ελληνικές μεραρχίες που ήταν οργανωμένες στα Α' και Β' Σώματα Στρατού και στο Σώμα Εθνικής Αμύνης (μεραρχίες Σερρών, Κρητών και Αρχιπελάγους)³⁵⁵. Το έργο αυτό αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολο στην εφαρμογή και τελική υλοποίησή τους για πολλούς λόγους. Οι δυο κύριες δυσχέρειες του ωστόσο ήταν, πρώτον, η εκδίωξη από τον στρατό πολυάριθμων και ικανών στελεχών που ανήκουν στον αντιβενιζελισμό, και, δεύτερον, η άρνηση μεγάλης μερίδας των Παλαιοελλαδιτών να στρατευθούν (στην πλειοψηφία τους, πλην ίσως των νεότερων κλάσεων, πρώην Επιστράτων). Οι επίστρατοι πλέον αποτελούν θολή κατηγορία, με τα όρια μεταξύ ενός "Επίστρατου" (δηλαδή μέλους των σχετικών Συνδέσμων) και ενός επιστρατευμένου (ο οποίος δεν ήταν απαραίτητα μέλος) να είναι ασαφής, ο σκοπός τους όμως ίδιος.

Η στάση της πλειοψηφίας της Παλαιάς Ελλάδας δεν είχε αλλάξει και σε αυτό είχαν συμβάλει μεταξύ άλλων συνδυαστικά ο πολύμηνος συμμαχικός ναυτικός αποκλεισμός της Παλαιάς Ελλάδας, ο επακόλουθος λιμός, και η πολιτική βεντέτα που εξαπέλυσαν οι Βενιζελικοί. Πρώτη και σημαίνουσα έμπρακτη εκδήλωση της αναπροσαρμογής αυτής της προϋπάρχουσας αντιπολεμικής κουλτούρας έλαβε χώρα στην Λαμία τον Ιανουάριο του 1918, όταν στασίασαν οι άντρες του 2ου

³⁵⁴ Γιώργος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, έκδοση του ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 83.

³⁵⁵ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Η <<Σιδηρά>> Δεκαετία, Οι εθνικοί πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, πρώτη έκδοση, εκδόσεις Μίνωας, Ιανουάριος 2022, σ. 174.

Συντάγματος Πεζικού που είχε έδρα την Λαμία, με την ανακοίνωση της Επιστράτευσης. Η στάση καθατή ήταν σύντομη και αναίμακτη, ωστόσο έλαβε σύντομα διαστάσεις εμφυλίου πολέμου. Πραγματοποιήθηκε σύμπραξη λιποτακτών και Επιστράτων, ενώ ακολούθησαν συγκρούσεις με τους Κρητικούς χωροφύλακες, με εκατέρωθεν απώλειες σε νεκρούς και τραυματίες. Στάσεις και συμπλοκές έγιναν στην Θήβα, στο Μαρτίνο και την Αταλάντη. Η κυβέρνηση απάντησε με εκτελέσεις και καθαιρέσεις στελεχών και οπλιτών³⁵⁶. Οι Επίστρατοι δρουν πλέον σαν παράνομοι, σαν “αντάρτες” κυριολεκτικά και μεταφορικά, προσπαθώντας τώρα όχι να εξοντώσουν τους Βενιζελικούς αλλά να επιβιώσουν από αυτούς.

Οι ενέργειες αυτές είχαν μυστική “διεθνή” υποστήριξη, διότι ο Κωνσταντίνος, με ελάχιστο πρακτικό αποτέλεσμα, σχεδίαζε από την εξορία του στην ουδέτερη Ελβετία την παρεμπόδιση της Βουλής των Λαζάρων από τον Αλέξανδρο και τους Αντιβενιζελικούς βουλευτές, το σαμποτάρισμα της επικείμενης επιστράτευσης, την μη έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο και μια αντιβενιζελική εξέγερση³⁵⁷. Τελικά, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, η επιστράτευση ολοκληρώθηκε και ο ενιαίος πλέον ελληνικός στρατός έλαβε μέρος στο πλευρό της Στρατιάς της Ανατολής στις τελευταίες μάχες του Βαλκανικού Μετώπου, στην εκστρατεία εναντίον των Μπολσεβίκων στην Ουκρανία, ως που στις 16 Μαΐου 1919 έλαβε την συμμαχική εντολή για απόβαση στην Σμύρνη. Το 1920 όμως οι Επίστρατοι επέστρεψαν υπό άλλη μορφή μαζικής οργάνωσης. Επέστρεψαν με την μορφή των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων του Δημητρίου Γούναρη. Αυτή ήταν μια μεταβολή που έμελλε να επηρεάσει καταλυτικά τις μετέπειτα εξελίξεις.

Οι Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι ιδρύθηκαν το 1920, ενώ αρχικά αποτέλεσαν ιδέα της *Καθημερινής*. Την σύσταση τους στην συνέχεια διενήργησε το Ηνωμένο Συμβούλιο Αντιπολίτευσης με την συνεργία του Γούναρη, του Γεωργίου Βλάχου και με πιθανή, αν και αμφισβητήσιμη, ανάμειξη του Παναγή Τσαλδάρη³⁵⁸. Οι Σύλλογοι αυτοί αρχικά είχαν περιορισμένη δράση και εμβέλεια, που παρεμποδίζονταν από την βενιζελική κρατική τρομοκρατία αλλά και από την αμφίθυμη υποδοχή μέρους της αντιβενιζελικής ηγεσίας. Γνώρισαν ωστόσο άνθιση στην πορεία, ιδίως όσο πλησίαζε η στιγμή των εκλογών της 1ης Νοεμβρίου 1920, επειδή οι αντιβενιζελικοί ηγέτες με τους προέδρους των συλλόγων προώθησαν την αντιπολιτευτική προπαγάνδα τους και επειδή χιλιάδες δυσαρεστημένοι και διωκόμενοι από το βενιζελικό καθεστώς πολίτες, κυρίως πρώην επίστρατοι και απολυμένοι για πολιτικούς λόγους δημόσιοι υπάλληλοι εισχώρησαν στους ΛΠΣ. Κατά αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι πολιτικές οργανώσεις του Λαϊκού Κόμματος, που νίκησε κατά κράτος το Κόμμα Φιλελευθέρων στις εκλογές και παρέμεινε στην Εξουσία μέχρι την Μικρασιατική Καταστροφή.

Η δράση και η αποστολή των Λαϊκών Συλλόγων διαφέρει κατά πολύ από εκείνη των Συλλόγων Εφέδρων, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Ποιοτικά από την άποψη ότι δεν είχαν την περιφέρεια δράσης και την παντοδυναμία της περιόδου 1916-1917 και ότι η δράση τους δεν ήταν ένοπλη, ούτε εκφράστηκε μέσω των πάνδημων συλλαλητηρίων και διαδηλώσεων του “ηρωικού” παρελθόντος. Ποσοτικά επειδή η αθρόα εισροή εθελοντών που δημιούργησε τον ΠΣΕ απουσίαζε, ωστόσο εκφράστηκε η αριθμητική τους δύναμη στις εκλογές και όχι δια των όπλων, καθορίζοντας το κοινοβουλευτικό αποτέλεσμα δια της μαζικής τους ψήφου αυτή τη φορά. Μια αμυδρή αναλαμπή του Εξτρεμισμού τους επέστρεψε υπό την μορφή της τρομοκράτησης των Βενιζελικών την περίοδο 1920-1922, αλλά σε τίποτα σε θύμιζε το τρομοκρατικό κλίμα που σημάδεψε το Καλοκαίρι και το Φθινόπωρο του “μακρού” 1916. Το αντιπολεμικό πνεύμα επίσης εξαφανίστηκε κατά την Μικρασιατική Εκστρατεία. Πέρασε τότε στα χέρια της αναδυόμενης Αριστεράς.

Πέραν όμως από τις προαναφερθείσες ασυνέχειες υπάρχουν ορισμένες σημαντικές συνέχειες. Αυτές είναι η διατήρηση της μαζικής πολιτικής οργάνωσης και η βασιλοφροσύνη, η οποία παραμένει μαζί με την κάποτε ηρωική διάσταση της. Ο Αντιβενιζελισμός, οσοδήποτε

³⁵⁶ Για περισσότερα βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, δέκατη τρίτη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 296-305.

³⁵⁷ Γιώργος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, έκδοση του ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 110.

³⁵⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Νοέμβριος 1996, σ. 123-124.

περισσότερο κοινοβουλευτικός ή έστω έννομος, δεν αμβλύθηκε καθόλου, αντίθετα αναπροσαρμόστηκε, επανερχόμενος δριμύτερος και ανανεωμένος. Η χρονική απόσταση των γεγονότων δεν πρέπει να ομαλοποιεί αυτήν την εικόνα με μοναδικό κριτήριο το φαινομενικό καταλάγιασμα των παθών. Εξάλλου, τα γεγονότα της περιόδου 1916-1922 κυοφόρησαν την περίοδο του Μεσοπολέμου και, ουσιαστικά, την παράταση του Εθνικού Διχασμού.

Η εξιστόρηση σταματάει εδώ, παρότι οι Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι συνέχισαν να υπάρχουν μέχρι το 1936, οπότε και καταργήθηκαν από το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου του Ιωάννη Μεταξά. Οι Επίστρατοι απασχόλησαν τον δημόσιο λόγο μονάχα ως υποσύνολο του διχαστικού συνόλου, μέσα από τους λόγους των πρωταγωνιστών της ταραγμένης περιόδου, όπως καταδείχτηκε στο Κεφάλαιο 3. Χρειάστηκε να περάσουν αρκετά χρόνια, να μεσολαβήσουν πολλά γεγονότα και να έρθει η ψηφιακή εποχή για να αποκτήσουν θέση οι Επίστρατοι στον δημόσιο λόγο ξανά, αυτή τη φορά υπό την μορφή της δημόσιας ιστορίας.

Ο Εθνικός Διχασμός, όπως είθισται σε κάθε πολεμική και συνταγματική κρίση, δημιούργησε κοινωνικές εκρήξεις που ήταν παράγωγα των μετασχηματισμών που ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος δημιούργησε. Οι Επίστρατοι ήταν οι κοινωνοί, οι δημιουργοί και το προϊόν της κοινωνική έκρηξης που σάρωσε την Παλαιά (και όχι μόνο) Ελλάδα. Μιας κοινωνική έκρηξης η οποία ήταν εγκυμονούσα για έξι μήνες, από τον Ιούνιο του 1916 έως τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, προτού γεννήσει τα καταστροφικά της αποτελέσματα. Ο Εξτρεμισμός τους από την άλλη είχε πολλές αναγνώσεις, όπως φάνηκε μέσα από τις σελίδες αυτής της εργασίας. Δεν υπήρξε απλά ένας αντιδραστικός, συντηρητικός ή ακροδεξιός όπως θα λεγόταν σήμερα εξτρεμισμός, σαν τους πολλούς που έχει γνωρίσει η ευρωπαϊκή ήπειρος από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης ακόμα, οι οποίοι είχαν ως κύριο στόχο την αντιπαράθεση απέναντι στον Φιλελευθερισμό³⁵⁹.

Στην έκρηξη και την υλοποίηση αυτού του εξτρεμισμού συνέβαλαν οι ακόλουθοι παράγοντες: Η προγενέστερη πολεμική εμπειρία σε συνδυασμό με την κοινωνική γεωγραφία των μελών του ΠΣΕ έθεσαν τις βάσεις για τις μετέπειτα εκδηλώσεις που είχαν την μορφή λαϊκής εξέγερσης. Οι Έφεδροι ανήκαν στην πλειοψηφία τους στα μικρομεσαία και κατώτερα στρώματα των αστικών και επαρχιακών κέντρων της ελληνικής κοινωνίας, η οποία άλλαξε ραγδαία μετά το 1909 και άλλαξε οριστικά μετά το 1912-13. Η αυξανόμενη ισχύς των Φιλελευθέρων και των κοινωνικών ομάδων των οποίων τα συμφέροντα προωθούσαν (εμπορική/επιχειρηματική/εφοπλιστική αστική τάξη, Έλληνες της Διασποράς και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) έρχονταν σε σύγκρουση με τα συμφέροντα της πλειοψηφίας του πληθυσμού της Παλαιάς Ελλάδας, τόσο στην κορυφή της (στέμμα, στρατός, κρατική αστική τάξη) όσο και στην βάση της αντιβενιζελικής κοινωνίας (τεχνίτες, εργάτες, ελεύθερους επαγγελματίες, δικηγόρους, δασκάλους, γιατρούς), που στελέχωσε τους Συλλόγους των Επιστράτων. Το ζήτημα εξόδου ή όχι της Ελλάδας στον πόλεμο και η στρατιωτική επέμβαση της Αντάντ υπέρ των Βενιζελικών πυροδότησαν μια σειρά αλυσιδωτές εκρήξεις οι οποίες οδήγησαν τους Επιστράτους στο να ανδρωθούν ιδεολογικά και να μετατραπούν από βετεράνοι των Βαλκανικών Πολέμων σε απολυμένοι φαντάροι μιας θνησιγενούς επιστράτευσης σε εξτρεμιστές, οι οποίοι δεν επαναστάτησαν εναντίον κάποιου κατεστημένου, αλλά αντιθέτως υποστήριξαν το ήδη υπάρχον σύστημα.

Αποτελούσαν την μεγάλη πλατιά μάζα του λαού της Παλαιάς Ελλάδας (και εν μέρη της Νέας, εφόσον σύνδεσμοι καταρτίστηκαν στην Ήπειρο, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και την Κρήτη) οι οποίοι μέσα από τις κακουχίες των αλληπάλληλων πολεμικών συγκρούσεων, αλλά και από ομορτισμό, βλέποντας ορατή την απειλή της προοπτικής παραγκωνισμού (ή καταβάρθρωσης) των συμφερόντων τους από το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό πρόγραμμα των Φιλελευθέρων, σε συνδυασμό με την εξωτερική στρατιωτική επέμβαση, ξεσηκώθηκαν στο όνομα μιας πατρίδας σαφώς οριοθετημένης στα όρια σχεδόν των παλιών συνόρων, συσπειρωμένη γύρω από έναν στρατηλάτη βασιλέα, συμμαχώντας με εκπροσώπους των ανώτερων κοινωνικών τάξεων εναντίον του εκσυγχρονισμού και του πολέμου. Υπό αυτή την έννοια θα μπορούσε να γίνει

³⁵⁹ Τζον Βάις, *Συντηρητισμός και Ριζοσπαστική Δεξιά. Παραδοσιοκρατία, αντίδραση και αντεπανάσταση στην Ευρώπη 1770-1945*, εκδόσεις Θύραθεν, 2009, σελ. 21.

η υπόθεση ότι ο εξτρεμισμός αυτός είχε ένα βαθύ και προφανή λαϊκό χαρακτήρα. Λαϊκό όχι μόνο από άποψη κοινωνικής τάξης, αλλά και επειδή έχει μια αρχέγονη οπτική. Μια οπτική που βλέπει στον ορίζοντα την καταστρεπτική επέλαση ενός ραγδαίου και έξωθεν υποκινούμενου κατά τους ίδιους τους επιστράτους, εκσυγχρονισμού που θα σάρωνε στο πέρασμά του ένα μόλις εκείνο τον καιρό επινοημένο και εξιδανικευμένο, ηρωικό και ειδυλλιακό παρελθόν. Φοβία όμως που αφορούσε σύγχρονα και άκρως επίκαιρα για την εποχή ζητήματα.

Ως φαινόμενο ο Επιστρατικός εξτρεμισμός είχε ομοιότητες και επιρροές από όλα και με όλα τα συναφή κινήματα και ρεύματα που σάρωσαν την Ευρώπη κατά την Μακρά Δεκαετία του 1910. Αυτό μαρτυρείται μέσα από την λατρεία τους τους απέναντι σε έναν ευρέως αποδεκτό χαρισματικό ηγέτη, στην προκειμένη περίπτωση αυτός είναι ο Κωνσταντίνος Α΄, από τον χαρακτηρισμό τους ως Παλαιοί Πολεμιστές προδρομικοί μα ατελείς και από την ιδιόμορφη αντιπολεμική τους δράση, η οποία ήταν εξαιρετικά βίαιη τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Ωστόσο, ο αντιπολεμικός χαρακτήρας τους αποδείχθηκε προσωρινός, συνυφασμένος με το διακύβευα της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο, και απήλθε μετά την νίκη των Αντιβενιζελικών την 1η Νοεμβρίου και την συνέχιση της Μικρασιατικής Εκστρατείας από την κυβέρνηση Γούναρη. Τότε μάλιστα ο αντιπολεμικός και βίαιος χαρακτήρας μετατοπίστηκε προς τους Βενιζελικούς, τους μέχρι τότε διώκτες τους αλλά και τα παλιά τους θύματα, όπως μαρτυρά η στάση των φαντάρων στην Κρήτη³⁶⁰. Τα αντιπολεμικά αισθήματα δεν ήταν άγνωστα στους Βενιζελικούς, ωστόσο δεν έγινε ορατά υπό την μορφή οργανωμένου κινήματος, αλλά μέσω της λογοτεχνίας, βάση του αντιπολεμικού μυθιστορήματος Η ζωή εν τάφω του βενιζελικού Λέσβιου συγγραφέα Στράτη Μυριβήλη.

Το αποτύπωμα που άφησε ο εξτρεμισμός των Επιστράτων υπήρξε βαθύ μα αντιφατικό στους πρωταγωνιστές των γεγονότων και στα υποκειμενικά προσωπικά τους βιώματα που τους προξένησε. Δεν αποτέλεσαν αντικείμενο αντιπαράθεσης, όπως έχει γίνει για κινήματα σε άλλες ιστορικές περιόδους, με κατεξοχήν παράδειγμα η δεκαετία του 1940. Οι Βενιζελικοί συγγραφείς είχαν, όπως είναι αναμενόμενο, αρνητική εικόνα για τους Επιστράτους, συμβάλλοντας έτσι στην μετέπειτα διαμόρφωση της εξτρεμιστική εικόνας τους, γνώρισμα της πλούσιας σε παραγωγή βενιζελικής ιστοριογραφίας, ενώ η πρόσληψη των Αντιβενιζελικών είναι μερική, αποσπασματική, αντιφατική, πολυδιάστατη και πολυφασική, ανταποκρινόμενη στην φτωχή αντιβενιζελική ιστοριογραφική παραγωγή της περιόδου. Εξαίρεση αποτελεί ο Ιωάννης Μεταξά. Δεύτερη εξαίρεση αποτελεί η έντονη αντιπαράθεση στο μεσοπολεμικό στάδιο του Διχασμού μεταξύ του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννη Μεταξά, που αφορά μεταξύ άλλων και των Επιστράτων. Πρέπει σε αυτό το σημείο να σημειωθεί ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν σύντομα ή μικρά αποσπάσματα αναφορών στους Επιστράτους ή στα Νοεμβριανά, όπως είναι η άκρως λακωνική δήλωση του Πεσμαζόγλου ή οι λίγες αράδες του Χαραλάμπη, διότι δεν συνέφεραν από ερευνητικής άποψης. Οι Επίστρατοι άργησαν να επανεμφανιστούν στον δημόσιο λόγο για αρκετές δεκαετίες, και όποτε κάποιος άνθρωπος ή φορέας τους επανάφερε είχε σαφή πολιτική τοποθέτηση, είτε υποστήριξης, είτε κατακεραυνώσης.

Παρότι είχαν πολεμήσει για να μην ολοκληρωθεί η Μεγάλη Ιδέα όπως οι Φιλελεύθεροι την οραματίζονταν, ενώ προηγουμένως είχαν πολεμήσει για την υλοποίηση αυτής, οι Επίστρατοι, ή ορθότερα η μετεξέλιξη τους ως μέλη των Πολιτικών Λαϊκών Συλλόγων, δεν έδειξαν κάποιας μορφής αντίθεση στην συνέχιση του Μικρασιατικού Πολέμου από το 1920 και μετά, παρότι ήταν Βενιζελικής έμπνευσης και αρχικής διεξαγωγής. Οι λόγοι για αυτή την μεταστροφή είναι πολλοί. Η επιστροφή του Κωνσταντίνου μετά το δημοψήφισμα του 1920 επανάφερε τον Στρατηλάτη των Βαλκανικών Πολέμων στον θρόνο της χώρας, ενώ όπως ήταν αναμενόμενο, ξεκίνησαν εκ νέου οι διωγμοί εναντίον των Βενιζελικών. Παρά την αθέτηση της δέσμευσης της κυβέρνησης Γούναρη για τον τερματισμό του πολέμου στην Μικρά Ασία, δεν σημειώθηκαν αντιδράσεις από τον ΛΠΣ. Αυτό οφείλεται προφανώς στην σύγχυση της Αντιβενιζελικής ηγεσίας που μεταδόθηκε στη λαϊκή

³⁶⁰ Νίκος Βαφέας, *Από τον Λιποτάκτη στον Αντάρτη. Η <<στάσις των ανυπότακτων>> στην δυτική Κρήτη (1921-1922)*, πρώτη έκδοση, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Μάιος 2022, σ. 45.

βάση³⁶¹. Επίσης, με την συνέχιση του πολέμου ήταν πλέον σύμφωνα με την θολή και ρομαντική πρόσληψη που είχαν οι Αντιβενιζελικοί για την Μεγάλη Ιδέα. Ωστόσο, η απουσία νέου αντιπολεμικού πνεύματος και η μη αντίθεση στον αλυτρωτικό πόλεμο είχε και βαθύτερα αίτια. Ήδη από την επαύριον των Νοεμβριανών, ο ΠΣΕ διασπάστηκε³⁶², και, σε συνδυασμό με την επιστροφή των αντιβενιζελικών και του Κωνσταντίνου στην εξουσία, καθώς και η μετεξέλιξη σε ΛΠΣ, να εμπόδισε την προγενέστερη μαζική οργάνωση, πόσο μάλλον την ενεργώ δράση.

Ο αντιδυτικισμός είχε ήδη μετριαστεί σε σημείο μηδενισμού, σε ρητορικό τουλάχιστον επίπεδο, ήδη από τις αρχές του 1917. Σε αυτό συνέβαλαν οι νέες προτεραιότητες και η αποχώρηση των συμμαχικών κατοχικών δυνάμεων. Και αυτές ήταν 1) Στο παρελθόν η συμμαχική στρατιωτική παρουσία ήταν επιθετική και οι συνέπειες του ναυτικού αποκλεισμού εμφανείς και οδυνηρές, 2) Ο αντιδυτικισμός των Επιστράτων ήταν Αντιβρετανικός και Αντιγαλλικός (εκ των πραγμάτων και Αντιιταλικός), όχι δηλαδή συλλήβδην Αντιδυτικός. Ενώ η κυβέρνηση Γούναρη φρόντισε να διατηρήσει την Συμμαχική υποστήριξη. Ωστόσο, εκείνο το οποίο αποτέλεσε γέφυρα συνέχειας με το παρελθόν ήταν το μίσος απέναντι στους βενιζελικούς ως επί το πλείστον πρόσφυγες που ανασυντάχθηκε μετά τον μαζικό ερχομό τους στην Ελλάδα μετά το 1922, αναπροσαρμόζοντας την απέχθεια αυτή στην παράταση του Διχασμού, ξυπνώντας μνήμες από τον Καλοκαίρι του 1916 και τα Νοεμβριανά, απαλλαγμένες ωστόσο από την μαζική και εξτρεμιστική διάθεση.

Η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί ή να υπάρξει δίχως προσεκτική έρευνα του τύπου. Οι εφημερίδες αποτελούν, μετά τα επίσημα έγγραφα, την σημαντικότερη πρωτογενή πηγή για την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, και το ευρύ κοινό έχει πρόσβαση χάρις στις σχετικές ψηφιακές πηγές και τα συναφή αποθετήρια, με κυρίαρχο το αρχείο εφημερίδων της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Πέραν τούτου, μέσω του τύπου της εποχής γίνεται κατανοητό το κλίμα της εποχής στον ερευνητή και τον αναγνώστη. Αλλά σημαντικό ρόλο ο τύπος διατέλεσε ως το μοναδικό Μέσο Μαζικής Ενημέρωσης της εποχής, δια του οποίου οι Επίστρατοι έκαναν την εμφάνιση τους και ο λόγους έφτασε ως την σημερινή εποχή. Η ιδεολογική αντιπαράθεση του Διχασμού έλαβε χώρα μέσα από τις στήλες των εφημερίδων των αντίπαλων παρατάξεων, διαμορφώνοντας την κοινή γνώμη και προσαρμόζοντας τον λόγο τους σύμφωνα με τις εξελίξεις³⁶³. Η ιδεολογία και οι προθέσεις των Επιστράτων, που σταδιακά απέθεσαν εκεί τον εξτρεμισμό τους, έγιναν εμφανείς μέσα από της στήλες των αντιβενιζελικών εφημερίδων, κυρίως της Νέας Ημέρας Τεργέστης. Μέσω του τύπου έγινε εμφανής η συνολική εικόνα του ΠΣΕ από συμμάχους και αντιπάλους.

Η εργασία αυτή ολοκληρώνεται με την ελπίδα της περαιτέρω ενίσχυσης και τον μεγαλύτερο εμπλουτισμό της επιστημονικής ιστοριογραφίας για τον Εθνικό Διχασμό και τον ελληνικό Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και γενικά για την μακρά δεκαετία του 1910. Ο επιστημονικός διάλογος και η σχετική παραγωγή αυξάνονται, αργά μα σταθερά. Το ερώτημα, ή ορθότερα το μεγάλο στοίχημα, των ιστορικών της συγκεκριμένης περιόδου είναι σύμφωνα με τα τρέχοντα και επίκαιρα ιστοριογραφικά ρεύματα, δηλαδή της τοπικής ιστορίας, της διεθνικής ιστορίας, της δημόσιας ιστορίας και, όπου είναι αυτό δυνατό, της προφορικής ιστορίας, που στην προκειμένη περίπτωση ένεκα έλλειψης ζώντων μαρτύρων των τότε γεγονότων, συνδέεται με την δημόσια. Όλες οι προηγούμενες προβληματικές θίχτηκαν στην εργασία.

³⁶¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, δέκατη τρίτη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Νοέμβριος 2018, σ. 140-150.

³⁶² Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Αλεξάνδρια, Νοέμβριος 1996, σ. 103-104.

³⁶³ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1991, σ. 290.

Βιβλιογραφία.

Ελληνόγλωσση:

Ανδρέου, Π. Α.- Κακουριώτης, Σπ.- Κόκκινος, Γ. (2015). *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας (συλλογικό)*, εκδόσεις Επίκεντρο.

Αλεξίου, Σπ. (2022). *Μεγάλη Ιδέα (1844-1922). Από τους εθνικούς μύθους στην φωτιά της Σμύρνης*, εκδόσεις Τόπος.

Αργυρόπουλος, Αλ. Π. (1970). *Απομνημονεύματα, πρώην βουλευτού Αθηνών, υπουργού και πρεσβευτού, Αθήναι*.

Βασιλάκη, Ρ. - Σουβλής, Γ. (επιμ.) (2021). *Η κανονικοποίηση του ακροδεξιού λόγου στην Ελλάδα, έκδοση του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ*.

Βαφέας, Ν. (2022). *Από τον λιποτάκτη στον αντάρτη. Η <<Στάσις των ανυπότακτων>> στην Δυτική Κρήτη (1921-1922)*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Weiss, J. (2009). *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική δεξιά. Παραδοσιοκρατία, αντίδραση και αντεπανάσταση στην Ευρώπη 1770-1945*, εκδόσεις Θύραθεν.

Βενιζέλος Ε.- Μεταξάς Ι. (2010). *Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, εκδόσεις Κυρομάνος.

Βεντήρης, Γ. (1970). *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική Μελέτη, δίτομο*, εκδόσεις Ίκαρος.

Βερέμης, Θ. (1983). *Οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική, 1916-1936*, εκδόσεις Οδυσσέας.

Γερακάρης, Ν. (1936). *Σελίδες εκ της συγχρόνου ιστορίας (πρόσωπα και πράγματα)*, Αθήναι.

Γονατάς, Στ. (1958). *Απομνημονεύματα Στυλιανού Επ. Γονατά: εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημοσίου βίου από του 1897 μέχρι του 1957*.

Δαγκλής, Π. (1965). *Στρατηγού Παναγιώτη Δαγκλή, αναμνήσεις-έγγραφα-αλληλογραφία/ επιμέλεια Ξενοφώντος Λευκοπατρίδη*, εκδόσεις Αθήναι.

Δέλτα, Σ. Π. (1988). *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, εκδόσεις Ερμής.

Δούσμανης, Β. (1946). *Απομνημονεύματα. Ιστορικές σελίδες όπως τις έζησα*, εκδόσεις Πέτρου Δημητράκου.

Δούσμανης, Β. (1920) *Απολογία*.

Δορδανάς, Στ. (2021). *Οι Αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Δραγούμης, Στεφ. Φ. (1995). *Ημερολόγιο. Διχασμός 1916-1919*, εκδόσεις Δωδώνη.

Δρούλια, Α. - Κουτσοπανάγου, Γ. (2008). *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 (τετράτομο) (συλλογικό)*, έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Ενεπεκίδης, Π. (1962) *Η δόξα και ο διχασμός από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης 1908-1916*, εκδόσεις Μπίρης.

Ενεπεκίδης, Π. (1975). *Βασιλικής ανταρσία 1916-1918, έργα και ημέρες του βασιλιά Κωνσταντίνου κατά την εξορία του στην Ελβετία 1916-1918 από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης, του Βερολίνου και της Βέρνης*, Ινστιτούτο του Βιβλίου.

Gentile, E. (2013). *Φασισμός, ιστορία και ερμηνεία*, εκδόσεις Ασίγη.

Κορδάτος, Γ. (1958). *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος Ε΄*, εκδόσεις εικοστού πρώτου αιώνα.

Κοτζιάς, Α. - Γιαννακόπουλος, Δ. (2009). *Εθνικός Διχασμός 1916-1917. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το "Ανάθεμα"* (συλλογικό), έκδοση του Ε ιστορικά της Ελευθεροτυπίας.

Κωστής, Κ. (2018). <<Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας>> *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 19ος-20ος αιώνας*, εκδόσεις Πατάκη.

Λιάκος, Α. (2022). *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*, εκδόσεις Πόλις.

Χατζηβασιλείου, Ε.- Γιαννακόπουλος, Δ. (επιμ.) (2018). *1915-2015: 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό: οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*. (πρακτικά συνεδρίου), έκδοση του Συνδέσμου Φιλολόγων του Άργους.

Λεονταρίτης, Β. Γ. (2005). *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδόσεις ΜΙΕΤ.

Λεονταρίτης, Β. Γ. (1979). *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδόσεις Εξάντας.

Μακρής, Α. (2017). *Παλαιοί πολεμιστές και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912-1925). Διεθνές πλαίσιο, οργανώσεις και προνοιακή πολιτική*. (αδημοσίευτη διπλωματική εργασία)

Mazower, M. (2001). *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Mazower, M. (2006). *Θεσσαλονίκη, η πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Μαρωνίτη, Ν. (2010). *Το Κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά. Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Μαυρογορδάτος, Θ. Γ. (1996). *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση, Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Μαυρογορδάτος, Θ. Γ. (2015). *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη.

Μαυρογορδάτος, Θ. Γ. (2017). *Μετά το 1922 η παράταση του Διχασμού*, εκδόσεις Πατάκη.

Μαυρογορδάτος, Θ. Γ. (2020). *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια. Η ελληνική περίπτωση*, εκδόσεις Πατάκη.

Μεταξάς, Ι. (1950). *Το προσωπικό του Ημερολόγιο, τόμος Β΄*, εκδόσεις Γκοβόστης.

Μεταξάς, Ι. (1935). *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Καταστροφής*, εκδόσεις Καθημερινής.

Μιχαλόπουλος, Δ. (2012). *Η ξεχασμένη επανάσταση. Οι Έλληνες Επίστρατοι και ο αγώνας τους, 1916-1920*, εκδόσεις Πελασγός.

Μουρέλος, Γ. (2007). *Τα <<Νοεμβριανά>> του 1916 από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων*, εκδόσεις Πατάκη.

Πάγκαλος, Θ. (1959). *Τα απομνημονεύματά μου, 1897-1947: η ταραχώδης περίοδος της τελευταίας πενήκονταετίας*, εκδόσεις Κέδρος.

Παναγάκος, Π. (1960). *Συμβολή εις την ιστορία 1912-1922*.

Παπαδημητρίου, Δ. (1990). *Ο τύπος και ο Διχασμός 1914-1917*. (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Πλουμίδης, Γ. Σπ. (2022). *Η “Σιδηρά” Δεκαετία. Οι εθνικοί πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, εκδόσεις Μίνωας.

Πλουμίδης, Γ. Σπ. (2020). *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης. Ο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και Βενιζελισμός (1909-1922)*, εκδόσεις Πατάκη.

Ραφαηλίδης, Β. (1993). *Ιστορία (κωμικοτραγική) του Νεοελληνικού Κράτους*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Ριζάς, Σ. (2019). *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού (1915-1922)*, εκδόσεις Ψυχογιός.

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (1990). *Ο Γεώργιος Σκληρός στην Αίγυπτο*, εκδόσεις Θεμέλιο.

Traverso, E. (2016). *Η Ιστορία ως πεδίο μάχης. Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ου αιώνα*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Χουρμούζιου, Σ. Χρ. (1919). *Τα κατά την 18η και 19η Νοεμβρίου 1916 και επέκεινα*, εκδόσεις του τυπογραφείου της Εσπερίας.

Χριστόπουλος, Δ. (επιμ.) (2014). *Το βαθύ κράτος (συλλογικό)*, εκδόσεις Νήσος.

Χατζηπανταζής, Θ. - Μαράκα Α. (επιμ.) (1977). *Η Αθηναϊκή επιθεώρηση (τρίτομο)*, εκδόσεις Ερμής.

Ψαρομηλίγκος Α. - Λάζου Β. - Καρτάλης Κ. (επιμ.) (2011), *Η δίκη των <<έξι>>. Σειρά Οι Μεγάλες Δίκες, τ. 6, έκδοση της Ελευθεροτυπίας*.

Ξενόγλωσση:

Gerwarth, R. and Horne, J. (ed.) (2012), *War in Peace: Paramilitary in Europe after the Great War*, Oxford University Press.

Mosse, G. L. (1990), *Fallen soldiers: reshaping the memory of the world wars*, Oxford University Press.

Winter, J.M. (1990), The experience of World War I, Oxford University Press.

Εφημερίδες και περιοδικά.

Αρχειοτάξιο τεύχος 16. Η Ακροδεξιά στο φως της ιστορίας.

Ε Ιστορικά, τεύχος 57, Τα Νοεμβριανά του '16 και το Ανάθεμα.

Εφημερίδα η Άμυνα των Επιστράτων.

Εφημερίδα Νέα Ημέρα Τεργέστης.

Εφημερίδα Εμπρός.

Εφημερίδα Αθήναι.

Εφημερίδα Καθημερινή.

Εφημερίδα Εστία.

Εφημερίδα Παρίς.

Εφημερίδα Ριζοσπάστης.

Εφημερίδα Καιροί.

Διαδικτυακές πηγές.

Ακαδημαϊκό αποθετήριο Anemi του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Ιστοσελίδα Ημεροδρόμος.

Ιστοσελίδα Μαύρος Κρίνος.

Ιστοσελίδα Peireorama.

Ιστοσελίδα Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας.

Ιστοσελίδα Μεταπαίδεια.

Ιστοσελίδα Cognoscoteam.gr.

Ιστοσελίδα dimitriskrasonikolakis.blogspot.

Ιστοσελίδα του Καθολικού Πανεπιστημίου της Πορτογαλίας.

Αρχεία.

Ιστοσελίδα Γενικών Αρχείων του Κράτους.

*Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ) / Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ),
Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, φακ, 16, <<Ημερολόγιο>>.*

Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη.